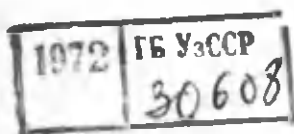

Одил
Ёқубов

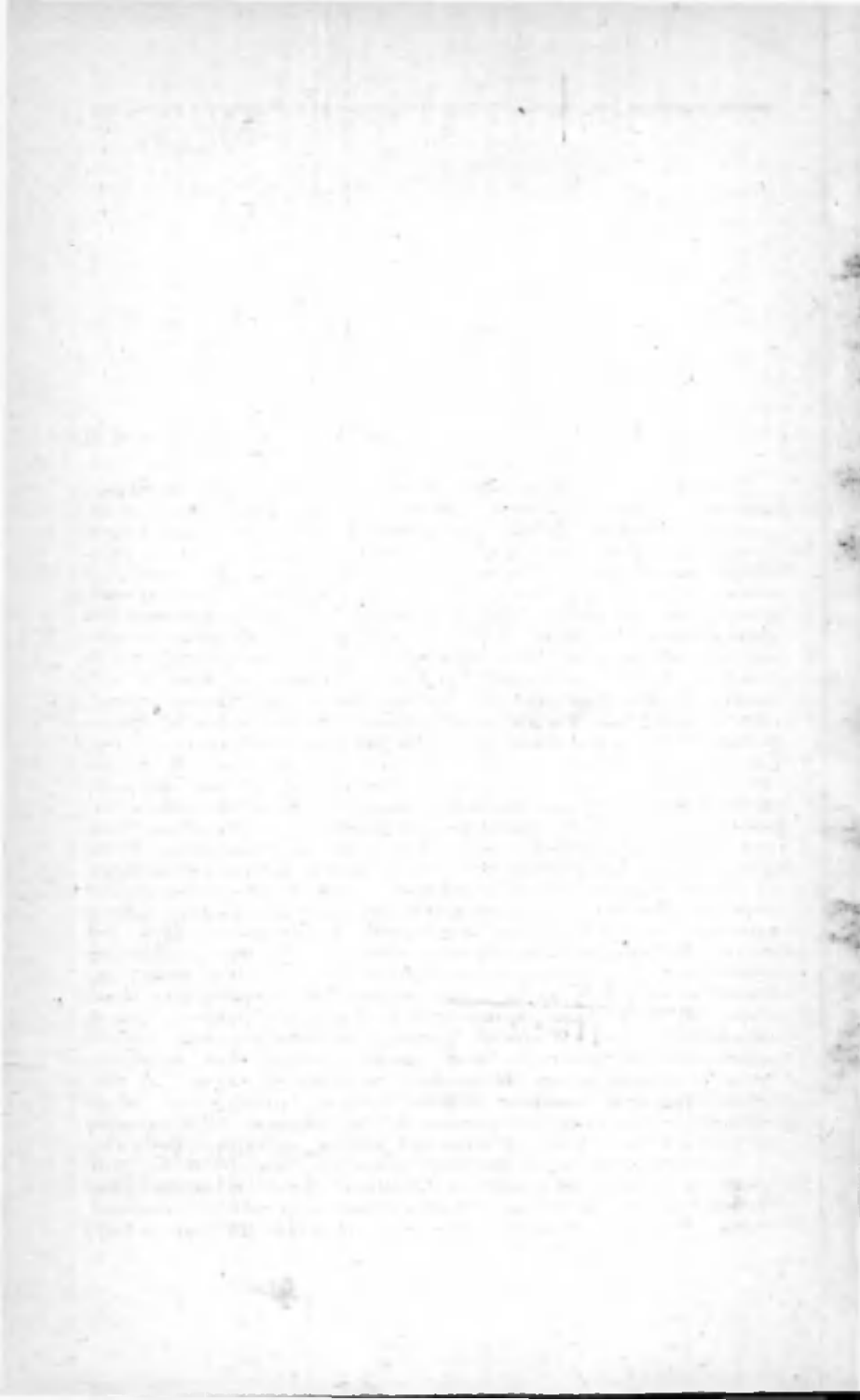
ИЗЛАЙМАН

(Қиссалар,
ҳикоялар
ва
этюdlар)

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
„ЁШ ГВАРДИЯ“ нашриёти
Тошкент — 1972

И Ж О Д М А Й Д О Н И

Ёзувчига илҳомни ўз ҳаёти беради. Бошқалар ҳаётини тасвирлаётганда, ёзувчи ҳаётнинг қувватини ўз ҳаётидан олади. Унинг ҳаётда кўрганлари, бошдан кечирганлари, кўнглидан ўтказганлари, фикр этганлари бошқаларда кузатганларига гўё бир хамиртуруш бўлиб таъсир қилади. Тасаввур кучи кишида қанчалар улуғ бўлмасин, лекин ҳаётда тиниқ суздай бир жойда тиниб, кам уриниб, ўзини кам қийнаб, кўп кўрмай ўтаётган бўлса, у шунчакиликдан нарига ўтолмайди. Ким табиб — бошдан ўтган табиб деган ҳикматли сўз табибдан ҳам кўра ёзувчига кўпроқ тааллуқлидай бўлиб туюлади. Зотан одамларнинг суҳбатидан қочган ёзувчининг асаридаги диалоглардан одамлар қочади. Чунки улар одамни ҳурки-тадиган даражада ҳаётдан йироқ сунъий, тўқима гаплардан иборат бўлади. Ҳаёт ҳарнарсдан кучли шундай санъаткордирки, у ўзини билмаганлардан, билиш шарт эмас, деб, димоғдор бўлиб юрганлардан ўшандоқ қаттиқ ўч олади. Ҳаётда ҳам тиниб-тинчимай, унинг буюк ва жонли китобини ўқишдан тўхтамаётган, доимо изланиш иштиёқи билан яшаётган ёзувчиларнинг асарларигина қизиқиш билан ўқилаётганлигининг, фикр ўйғотаётганлигининг боиси ҳам уларнинг ҳаётни биз кўрмаган томонларини кўрганлигидадир.

Гапни узоқдан бошлаганимизнинг боиси шуки, қирларнинг кафтига яширинган бир қишлоқ бор. Бу қишлоқни «Девону луғотит туркунинг муаллифи қадим ўғузларнинг шаҳарларидан бири деб атайди. Бу қишлоқ боғу боғотга кўмилган кўк бир маскан. Бу қишлоқ — булоқ қишлоқ. У қирларнинг бениҳоя гўзал кўзига ўхшайди. Бунда ноёб гуллар, ноёб мевалар боғ деворларидан ошиб ётади. «Қарноқ» унинг доқюнусдан қолган номи. Қарноқ туркий халқларнинг эски сўзларидан. «Қарноқ эр» қориндор йигит дегани дейди Маҳмуд Қашғарий. Лекин қарноқ мажозан кенг, яғриндор, улкан маъноларини ҳам англатадики, қишлоқнинг номини шу талқинда тушунмоқ жоизроқ. Қарноқ азалдан Туркистоннинг обод, маданий ўчоқларидан ҳисобланади. Бунда қадимдан талай серталаба мадрасалар кўп эди, ҳозирда эса кувноқ, оппоқ мактаблар кўп.

Адабиётимизни талай қиссалар, ҳикоялар билан бойитган, унинг ривожига маълум даражада ўз ҳиссасини қўшиб нелаётган Одил Ёқубов мана шу қишлоқда туғилди. Болалиги муздек булоқларнинг кўзиде, бепосён бугдойзорлар бағрида, олмазор, ўрикзор, жийда-

зар боғлар қучоғида кечди. Шулар уни шоир этди, шулардан у биринчи илҳомни олди, шулар уни умр бўйи ўзига ошиқ қилди, шулардан уйғонган муҳаббат унинг қалбида олижаноб туйғуларни тарбиялаб вояга етказди.

Одил Ёқубовнинг бирон асари йўқки, унда шу гўзал қишлоқнинг таъсири сезилмасин. Унинг роман, ҳикоя, қиссаларида тасвирланган кўп дилбар манзаралар, ажойиб одамлар, муносабатлар Одил Ёқубовнинг қишлоқда кўрган манзаралари, яқиндан билган одамларини эслатиб туради.

Баъзан ижод бизга аввалбошдан арзимаган бир турткидан бошлангандай бўлиб кўринади. Баъзан у синфда, мактабда биринчилардан бўлиш, деворий газетада фамилиясини кўриб тўлқинланиш, шунда қаламга ҳайрат билан тикилиш ва бошқаларни қойил қолдиришга ҳаракатдан бошланади.

Кўпларда ва эҳтимол, Одил Ёқубовда ҳам ёзиш иштиёқи шундай куртак отгандир. Балки бошқа бир нарсадан қанот пайдо қилгандир. Лекин нима бўлганда ҳам, ижод иштиёқи оддийликни енгилдан, оддийликдан юқори кўтарилишдан, яъни таассуротларни қоғозга тушириш учун занжирлаб қўйганда ҳам қайтмасликдан дунёга келади. Нима учун тўрғай живирлаб осмонга тик кўтарилиб, куйлай-куйлай милт-милт бўлиб кетади? У ерни ўзи билан осмонга олиб чиқиб кетмоқчимасмикин? Куйнинг илига ерни боғлаб тортиб олмоқчимасмикин? Ерни сеҳрламоқчи эмасмикин? Ер ҳа деса унга эргашмагач, пастга тик отилиб, қайсарлик билан уни яна куй илгегига илинтириб кўкка интилади. Тинимсиз, адоқсиз куй ўқийди, дoston яратади. Бу — ерга ошиқ тўрғайнинг ижоди. Одам ҳам тўрғай каби ерни опичиб кетгиси келади. Лекин опичлаб кетолмайди. Ер бошқаларга, бошқалардан яна бошқаларга қолади. Лекин ерда одамнинг ҳам достони қолади. Одам ҳам ўз достонини яратиб учун ерни яхшироқ кўриши керак бўлади. Шунинг учун ҳам у ерга қасида айтмоқ қасдида парвоз қилади. Одил Ёқубовда таъбир жоиз бўлса, парвоз хоҳиши эллигинчи йилларнинг бошларида пайдо бўлди.

У аввал болалар учун кичик қиссалар ёзиб юрди. Шунда бирдан унинг «Икки муҳаббат» ҳикояси чиқди. Бу ҳикоянинг ичиде эркин парвозга хоҳиш бор эди. Шу самимий хоҳиш одамларга ёқди. «Икки муҳаббат» Одил Ёқубов бошдан кечириётган изланиш жараёнларини ҳам маълум даражада акс эттирди ва бир муайян нуқтага етказди. Менга Одил Ёқубовни ёзувчи даражасига кўтарган «Муқаддас»да ҳам, ундан кейин яратилган «Ларза», «Тилла узук», «Бир фелъетон қиссаси» каби асарларда ҳам шу «Икки муҳаббат»дан эргашиб келаётган бир нарса борга ўхшайди. Бунинг янглишмасам, инсоннинг ўз-ўзини очишга, ўз майлини намойиш қилишга, иродасини кўрсатиш ва тасдиқлашга бўлган интилиш деб атай мумкин. «Ларза»да раис Муталнинг, «Бир фелъетон...»да Салтанатнинг, «Тилла узук»да Розиянинг, «Эр бошига иш тушса...»да Барнонинг бошига оғир тўхматлар тушади. Булар бўҳтонларга қарши курашда чиниқиб пишадилар, сувнинг шамол теккан жойи қанчалар зилол ва тоза бўлиб кўринса, булар ҳам бўҳтон қаршида шунчалар тиниқ бўлиб кўриндилар.

Яна шу ўринда Одил Ёқубовнинг кейинги пайтларда яратган «Матлуба», «Қанот...», «Излайман» қиссаларида қаҳрамонларини кўпроқ ички уринишларда, ички изланишларда кўрсатиш йўлидан борётганлигини, қаҳрамонлар табиатидаги драматик тангликни

аввалги асарларида бўлгани каби кўпроқ ташқи таъсирлардан эмас, уларни ўз ички дунёси тугёнларидан келтириб чиқаришга уринаётганлигини таъкидлаб ўтишга тўғри келади. Фаришта сурат қиз Матлубанинг покиза ва тиниқ севгиси оқибатда тоқ севги бўлиб қолганлигининг сабабини қидирадиган бўлсак, уни қаҳрамон юрагида содир бўлган худди шу драматик таъгиликдан топамиз. Матлубада юксак даражада тарбия топган ҳаё сезгиси у севган йигитдаги ўта эркинликка, Матлуба назарида эса шу ўта эркинлик ичига хирадиган ёки ундан келиб чиқадиган беҳаёликка, ибосизликка қарши оёққа туради. Матлубанинг севгиси жиловсиз эркин тан олмайди, ўзига сингдиrolмайди. Ҳаё, дунёқараш, уят сезгиси муҳаббатдан ғолиб чиқэди. «Қанот...» повестининг қаҳрамони Акрамда ҳам, тўғрироғи, Акрамнинг онгида, юрагида кучли кураш боради. Бу аъаналар ва янгиликларнинг нисбати, нисбатлар ўртасидаги қарема-қаршиликлар ва улар ўртасидаги тўқнашувлардир. Акрам замонавийлик ва аъаналарни бир-бирига сиғдиrolмай, қовуштиrolмай, ўзи улар ўртасидан энг тўғри йўлни тополмай оғир изтиробларга тушади. Повесть ўткинчи гуйғуларнинг инқирози, инсон юрагида абадий ғолиб ҳиссиётларнинг тантанасини ўз қаҳрамонларининг изтироби изланишлари орқали ёрқин гавдалантириб беради.

Изтиробли изланишлар...

* * *

Бу повестда ақлни шоширадиган фавқулодда сюжет ҳаракатлари йўқ. У ўтган урушда янграган сўнги тўп садолари, сўнги тиккайган қабрлар, ўтилган сўнги машаққатли йўллар. Бу йўлларда улғайган, матонат орттирган кишилар ҳақида ҳикоя қилинади.

Бунда йўқ ердан тўқиб чиқарилган қаҳрамонликлар, одамнинг юрагини увиштирадиган, дилни ўйнатадиган, қаттол қалампирдай баданни жувиллатадиган қийинчиликлар, изтироблар, ўртаниб-қуийишлар учрамайди. Ёзувчи ўзининг ҳаётда кўрганларидан бир шингилини дўстларига суҳбат ўртасида сўйлаб бераётгандай бўлиб туюлади. У даврага баланд, ҳашаматли, атроф-тумонатга етгулик гулхан ёқмоқчи эмас. Бу йўлда бораётган одамнинг камбаргина гулхани. Лекин у йўловчиларга узоқдан ҳам, яқиндан ҳам барала кўриниб, ўз даврасига тортиб туради. Китобхонда бу гулхanning ҳароратига шерик бўлиш иштиёқини уйғотади.

Авалло шўки, повесть ёзувчининг ўз бошидан кечирган, ўз кўз ўнгида содир бўлган воқеалар асосида ёзилган. Улуғ Ватан урушининг сўнгида совет кўшинлари Гоби саҳроси, Хинган тоғларидан ўтиб, япон кўшинларининг орқа томонидан чиққан ва уларга қақшатқич зарба берган эди. Ун саккиз яшар кўнгилли солдат Одил Ёқубов бир қанча ўзбек йигитлари қатори мана шу тарихий операцияда иштирок этган, оғир сафар машаққатларини тортиб, қисқа лекин шиддатли жангларда қатнашган эди. У уруш тугагач ҳам, хийга вақт Узоқ Шарқда совет кўшинлари сафларида хизмат қилди.

Бу йилларда бошдан кечирганларини у кўп йиллар кўнглига тугиб юрди, бу асаргача самимият ва лиризм билан суғорилган, қишлоқ ҳаётининг бой манзараларини акс эттирган талай повестлар, ҳикоялар, роман ёзди. Ва ниҳоят, уруш ҳақида кўнгилда узоқ тугиб юрилган асарнинг ғояси, шакли етилиб пишди. Ёзувчи повесть воқеаларининг кўпида ўзи озми-кўпми иштирок этгани-

данми, асарда одамни ишонтирмайдиган гаплар деярли кўринмайди. Китобхон повесть воқеаларининг ҳаётийлиги, чинлигига шир ҳам шубҳа қилмайди. Қайси бир ўринларда ўн саккиз яшар шоир табиат йигитча, ёш солдат Мансур Муродов повесть воқеаларини ўз номидан ҳикоя қилиб бераркан, ёзувчи билан бир шахсдай англанади. Лекин бу шундай ҳам, шундай эмас ҳам. Чунки солдат Мансур Муродов ҳали шоир ёни ёзувчи бўлиб улгурмаган, лекин табиатнинг шу муборак хамиртурушидан бенаеиб бўлмаган гўроқ, сахройроқ, лекин самимий бир йигитча образидир. У жуда кўп пайтларда ўзини панага олиб, кўпроқ капитан Даврон ва унинг дўстлари тақдирини ҳикоя қилишга, китобхон кўзига кўпроқ шуларнинг ҳаётини кўрсатишга интилади.

Повестда Одил Ёқубов қатор ёш солдатлар образларини чизди. Булар Волгадан Берлингача уруш йўлларини босиб ўтиб, мана энди япон милитаристларига қарши жангга отланган кекса солдатлар уруш ветеранларига ҳавас кўзи билан боқадилар. Улардан ўрганишга, улар олдида пас кетмасликка қаттиқ тиришадилар. Улар, айниқса, батальон командири капитан Даврон Ғозиевга қаттиқ меҳр кўядилар. Бу туйғу Мансурда ҳаммадан ҳам кучлироқ намоён бўлади. Шунинг учун ҳам, унинг оғзидан Даврон Ғозиев тушмайди, кўзи эса қаерда бўлмасин Даврон Ғозиевни излаб топади.

Одил Ёқубов ёш солдатларнинг ветеранларга бўлган муҳаббатини тасвирлар экан, уларни чинакам муҳаббатга сазовор кишилар сифатида жонли талқин эта олган. Ёзувчи капитан Даврон Ғозиев, кичик лейтенант Оля Куприянова, катта лейтенант Харитонов, старшина Сало сингари кекса солдатлар ўртасидаги солдатча ментин дўстликни, садоқатни, муҳаббатни ҳаётий, ишонварли қилиб тасвирлай олган.

Ёзувчи ўз қаҳрамонларидан мана шундай хислатларни ялағоч ифодаламай, уларни қизиқарли воқеаларнинг мағзига сингдириб юборади. Воқеалар эса мунтазам бир такомияга эга.

Асарда жараёнлар узлуксиз тугунлар бўйича кечади. Биринчи тугун капитан Давроннинг «қорасувли» йигитлар — Мансур, Арслон, Мирҳайдарлар билан учрашувида, уларнинг бундан ўзаро мамнун бўлганликларида кўринади. Капитаннинг «Қорасув» деган қишлоқни, шу қишлоқлик тегирмончининг қизи Саломатхонни билишлиги Мансурнинг кўнглида тугун пайдо қилади. Повестнинг қатор воқеалари шу тугун орқали ривожланади.

Мансур ўша шаҳарга ўқишга кетган гўвал Саломатхонни «йўлдан уриб» қишлоқ йигитларини доғде қолдирган, шов-шувларга сабаб бўлган фарғоналик йигитнинг ўзи шу капитан Даврон эмасмикин, деган ҳаёлга боради. Бу чиндан ҳам, Саломатхонни олиб қочиб кетаётган йигитлар қўлидан кутқарган, уни деб хийла азиятлар тортган чапдаст фарғоналик йигит бўлиб чиқади. Мансур билан танишган чоқларида эса у қишлоқдан, Саломатхондан хат ололмай, у ҳақда тухмат гаплар эшитиб, ўртаниб юрган пайтлари бўлади.

Иккинчи тугун батальон фельдшери ажойиб рус қизи Оля Куприянова тақдири билан боғлиқ. Оля билан капитан Даврон ўртасида аляқандай жуда яқин муносабатлар, дўстона сирдошлик бор. Мансур бу муносабатларнинг тугал маъносини англаб етолмайди. Капитан Оляни севади деб айтиб деса, бу ёқда Саломатхон бор. Севмайди дейишлик учун эса, улар бир-бирларига ниҳоятда

яқин, ғамхўр, меҳрибон бўлиб кўринадилар. Шунинг учун Мансур ёшлигига бориб, дам Саломатхонни Даврондан, дам Давронни Оля Куприяновадан, Оляни эса капитан Ногаевдан қизганиб юради. Мансур унун ноаниқ ҳолат бу ҳам бир тугун—шу тариқа иккитага етади. Уқувни ҳам бу воқеаларга Мансурнинг мўъзи билан қарай бошлайди. Тугуиларни тезроқ ечтиси, сирли муносабатларнинг тагига ечтиси келади.

Лекин, асарнинг бошқа бир катта тугуни ҳам бор. Ҳали қийин-қиётов кўрмай қирови тўкилмаган ёш солдатлар ялон босқинчиларига зарба бериш учун кимсасиз, суясиз Гоби саҳросини, мушкул Хинган тоғларини босиб ўтишлари керак. Бу машаққатли сафарда Мансур, Арслон, Шомсўф, Мирҳайдар каби уруш келигини билмаган солдатларнинг бошидан нималар кечиши мумкинлиги, уларнинг бу синовга қандай бардош беришлари маълум эмас. Бу—сафар ва синов тугуни. Ёшлар бу сафардан тобланиб, чинанам йигит бўлиб чиқадилар.

Бу тугунларга капитан Ногаев муаммоси уланади. Бу одам жуда пўрим, олифта, аёлларга муаммалада чағдаст ва «олғир» интелдентлардан. У Оляга «илакишади», қизнинг кўнглини турли йўллар билан овлай бошлайди. Олянинг эса унга қандай муносабатда бўлиши, бунга капитан Давроннинг нима деб қарashi қизиқарли интригалардан бирига айланади.

Мана шулар повестнинг ривож нуқталарига боғланган, шу ривожни тезлаштириб, бир изга солиб, унга энергия бериб турган—муаммолардир. Лекин, гап шундаки, муаммолар шулар билан барҳам топмайди. Тугунларнинг ечими жарёнида ахлоқий-этик йўналишдаги бошқа бир муаммолар келиб чиқади ва повестнинг асосий оқимини тўлдириб, уни яхши маънода серсўв, сербахра қилиб боради.

Одил Ёқубов китобхоннинг диққатини мана шундай воситалар билан ўзига жалб қилиб, унинг эътибор ва муҳокамасига тобора қизиқроқ, маънилироқ ҳаёт қатламларини ҳавола қилишга киришади.

Акс эттирилаётган қатламларнинг чуқурлиги унда ҳарвакат қилаётган одамларнинг жонлилиги, характер табиати ва шахсий миқёсларига боғлиқ бўлади. Ёзувчи воқеаларнинг ҳаракатчанлигига қанча кўп эътибор берса, қаҳрамонларининг жонли ва ҳаётий чиқиши учун шунча кўп жон куйдиради. У ҳар бир қаҳрамонни, ҳатто энг кичик персонажгача ишонарли гавадалантиришга жиддий эътибор беради. «Излайман»да ўн бешга қадар (ўртача повест учун сон жиҳатдан кўпроқ) қаҳрамоннинг бўлишига қарамасдан, уларнинг деярли барчаси ўзининг характерли белгилари, жонли чизиқлари билан ажралиб туради. Бу жиҳатдан, айниқса, ёзувчининг капитан Даврон, Оля Куприянова сингари образлари кўнгилдагидек чиққан. Комбат Даврон Ғозиев урушнинг кўп аччиқ-чучукларини тотган одам. Барча ветеранлар каби унинг ҳам кўкраги орден-медалга тўла. Повестда у матонатли, шердил, ҳарбий иқтидорга эга бўлган қаттиққўл, айни чоғда ўктам бир одам сифатида тасвирланган. Адабиётимиада ҳарбий лаёқати кучли, қийин уруш шароитларида мустақил ҳаракат қила оладиган ўзбек командирлари образи етарлича яратилмаганини эътиборга олган ҳолда, комбат Даврон Ғозиев образини Одил Ёқубовнинг ютуғи деб баҳолаш керак бўлади. Даврон Ғозиев адолат ҳисси тарбия топган ғоятда ориятли, масалага чуқур қарайдиган, мулоҳазаси

кучли одам сифатида гавдаланади. У ёшларни жангда, машқда чиниқтиришга, матонатли қилиб тарбиялашга катта аҳамият беради. У оғир яраланиб ўлим тўшагида ётганида ёшларга қарата мана шундай гапларни айтади: «Ҳа, эсларингда бўлсин, ҳар бир солдат ўз халқининг армиядаги вакили! Бошларингга қандай иш тушмасин, нолиманглар! Халқимиз номига иснод келтирманглар. С-сенга б-батальондаги ҳамма ҳамшаҳарларга айтадиган б-бита васиятим — шу, ука!» Бу гапларни бошқа бирон кимса айтганида, эҳтимол, унчалик таъсирли чиқмаслиги мумкин эди. Лекин уруш оғирчиликларини, фожиаларини кўрган камтарин бир командир тилида бу сўзлар ўзгача қуваат, салмоқ касб этади.

Одил Ёқубов жанг чоғлари ҳам уларни кўпроқ ўлим эмас, муҳаббат ва хижрон қийнаганлигини, ноҳақлик ўртаганлигини, бу оддий инсоний туйғулар кишини ҳеч қачон, ҳеч қандай шароитда тарх этмаслигини яхши ифода қилиб беролган.

Повестда ёзувчи эришган жиддий ютуқлардан яна бири деб, унда тасвирланган Оля, Харитонов, старшина Сало, Вася Колбаскин сингари рус кишилари образларининг муваффақиятли чиққанлигини таъкидламоқ ўринлидир. Одил Ёқубов бу образларнинг ҳар бирини ўзига хос жонли белгилари, характер хусусиятлари билан гавдалантиради.

Уруш айрилиқларсиз бўлмайди. Капитан Давронга бўлган бениҳоя покиза муҳаббати жавобсиз қолган ажойиб рус қизи Оля Куприянова фожиона ҳалок бўлади. Комбат Даврон Ғозиев жангда оғир яраланиб ўлади. Буларнинг ҳалокати урушнинг маънавий разолатини янада бўрттириб кўрсатади. Йўқотишларнинг миқёсини, оилаларнинг мусибатини повестнинг сўнг боблари янада ёрқинроқ, янада шоиронароқ қилиб чизади.

Мусибатзада, ёлғиз муҳаббатининг қудратига саянган Саломатхоннинг покиза қалби, зўр садоқати, ибратининг кучи билан қаттиқ ҳаяжонга солади.

Одил Ёқубов бу асарда ҳам Пушкиннинг прозанинг онаси соддалик ва ҳаққониятдир, деган гапларига амал қилади.

У воқеликни бежаб-безантирмай, унинг ўзини мароқли қилиб ҳикоя қилиш услубини ёқтиради. Лекин, бу услуб, Пушкин, Чехов, Толстой, ўзбек адабиётида эса Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор услуби — ёзувчидан улкан тажриба ва маҳорат талаб қилади. Бу услубга амал қилувчи учун бир повестни яратишга олти ой эмас, олти йил ҳам камдир. Одил Ёқубов эса шу талабни яхши ҳис қиладиган ёзувчи. Бинобарин, повестнинг илк бобларида жонли ҳиссиётлар қуруқшаб қолганлигини, айрим қаҳрамонларнинг кўтарган юки анча енгил эканлигини, умуман эса адабий-бадиий приёмларда, аллақим яқинда таъкидлаб ўтгандай, бирмунча сийқаликлар ҳамон учраб туришини, персонажлар ҳаддан ортиқ кўлайиб, сочилиб кетганлигини айтиб ўтсак, юқоридаги талабнинг маъноси янада ойдинроқ бўлади. Зотан шунда очқаган йўлчи белига туккан нонини йўлда унутиб юрмайди.

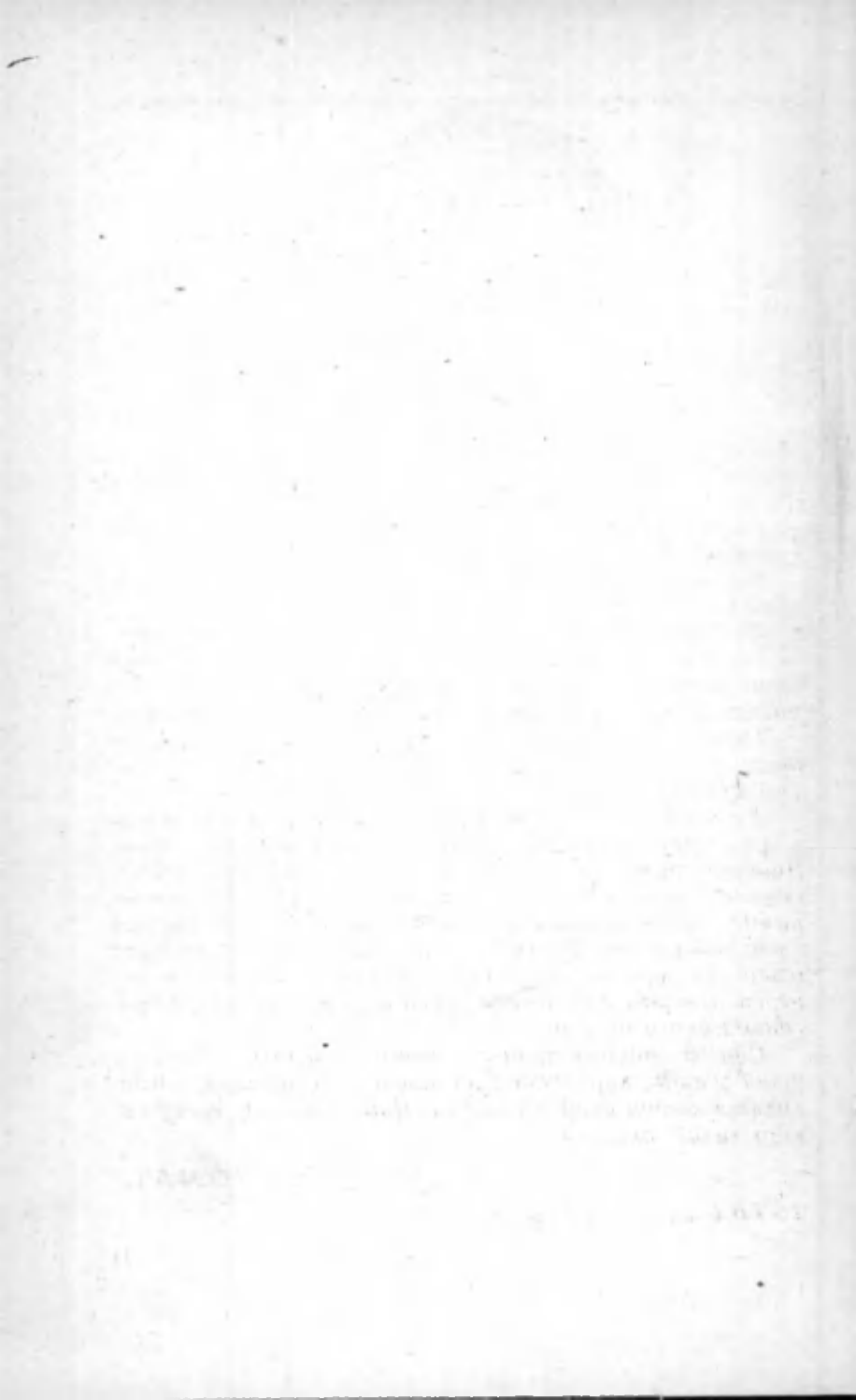
Одил Ёқубовнинг кўп гўзал қаҳрамонлари учрашувга оппоқ ипак кийиб, бир ҳуснларига ўн ҳусн кўшилиб, борадилар. Мен унинг барча асарлари китобхон билан учрашувга шундай покиза руҳ билан покиза туйғулар уйғотиб боришига ишонгим келади.

Иброҳим ҒАФУРОВ.

Қиссалар

И з л а й м а н

Укам, Мансуржон!

Ғалаба куни Даврон акангизни эслаб ёзган хатингизни олдим, бунинг учун раҳмат, укажон!

Сиз у кишининг кундалик дафтари билан хатларини сурабсиз.

Хатлари... ёшликда ҳамма севишганлар бир-бирларига қанақа хатлар ёзишса... бизлар ҳам шунақа хатлар ёзишганмиз, укажон. Шунинг учун уларни Сизга юборишни эп кўрмадим, кундалик дафтарни эса юборялман.

Сиздан илтимос: дафтарни менга қайтариб юборганингизда ҳар эҳтимолга қарши, заказной бандероль қилиб жўнатсангиз.

Узингиздан қолар гап йўқ: Даврон акангиздан менга қолган битта-ю битта эсдалик — шу кундалик, холос. Яшириб нима қилай, Мансуржон, гоҳо-гоҳо юрагим сиқилиб, бир нимадан хафа бўлиб, тўлиб кетган чоғларимда, айниқса Ғалаба кунлари кўнглимга қил сизмай ёлғиз қолган пайтларимда... шу эски дафтарни варақлаб овунаман, юрагим сал таскин топгандай бўлади. Қолаверса, неварам Давронжон, умри узоқ бўлсин, катта бўлганида ўқиса дейман...

Сўнги мақолаларингиз менга анча ёқди. Айниқса уруш ҳақида, қуролдош дўстларингиз тўғрисидаги эсдаликларингизни ўқиб, қувондим. Ишларингизга муваффақият тилаб, опангиз.

САЛОМАТ.

1970 йил, 25 август.

Мен коленкор жилдли қалин дафтарни, унинг чумоли изидай майда ёзув билан тўлдирилган оқ-сарғиш саҳифаларини секин варақлайман.

Саҳифаларнинг баъзилари қалам билан, баъзилари сиёҳ билан ёзилган. Қаламда ёзилган саҳифалар анча ўчиб, хиралашиб қолган. Жуда ҳам хиралашиб кетган ёзувларининг устидан кимдир, афтидан Саломатхон она бўлсалар керак, сиёҳ юргазган...

Таниш ёзув, таниш саҳифалар!..

Дилимни аллақандай ҳазин туйғулар чулғаб олди. Дафтарни бир четга суриб қўйиб, ҳовлига чиқдим.

Шаҳар устига илиқ куз оқшоми қанот ёзган, бахмалдай тиниқ осмон ғуж-ғуж юлдузларга тўлган.

Қўшни ҳовлилардан майин бир куй эшитилар, дарахт шоҳлари орасидан телевизор экрани ялтираб кўринарди. Тўсатдан олисда, афтидан шаҳар ўртасида бўлса керак, тўп овози гумбурлади-ю, осмон қаърига отилиб чиққан қизғиш ва тўқ яшил мушаклар ҳавода бир жом зар бўлиб сочилиб кетди. Кўчани болаларнинг хушнуд қий-чуви тутди...

Бу — япон босқинчилари устидан қозонилган ғалаба шарафига берилаётган салют эди.

Куз олдимга гвардиячи капитан Даврон Ғозиев келди. Унинг новча, келишган бўй-баста, айни пайтда ҳам шиддатли, ҳам кулганида яшариб кетадиган хушсурат чеҳраси намоён бўлди. Эсимга Даврон ака билан бирга ўтган Гоби саҳроси, Катта Хинган тоғларида чеккан машаққатларимиз, Олянинг меҳрибонликлари, у билан гвардиячи капитан ўртасидаги ғалати муносабатлар тушиди. Кейинчалик, Даврон аканинг кундалигини ўқиб, мен кўп нарсага тушундим, албатта. Лекин бошда, улар билан илк бор учрашганимда, мен ўз ихтиёри билан урушга кетган ўн саккиз яшар бир йигитча эдим. Ун саккиз ёшда эса, кишига ҳамма нарса бошқача кўринади.

1

Мен гвардиячи капитан Даврон Ғозиевни илк бор Мўғулистонга борган кунимизнинг эртасига кўрдим.

Биз, бир эшелон солдат, бепоён даштга тушиб, саёзгина дарё бўйида чодир тикиб ётардик. Тушдан кейин бизни қабул қилиб олгани сочлари қордай оппоқ кекса

полковник бошлиқ ўттиз чоқли офицер келди. Улар орасида новчагина ёш капитан ҳам бор эди. Мен уни кўришим биланоқ «ўзбек эмасми» деган фикр кўнглимдан ўтди. У бир қарашда ўзбекка унча ўхшамас, оқ-сарикдан келган, қирра бурун, қўй кўз бир йигит эди. Лекин қош-киприklarининг қоп-қоралигидами, ё қўй кўзларининг сал қийғочлигидами, ишқилиб, чеҳрасида унинг ўзбек ё тожик эканига ишора қилувчи алланима бор эди.

Енимда турган Арслон ҳам капитанга ишора қилиб: «Ўзимизнинг элатга ўхшайди-ку!» деб кулди. Мен ҳам кулдим, чунки ўзбек жангчиларининг урушдаги қаҳрамонликлари ҳақида кўп эшитсак ҳам, тўққиз ой армияда бўлиб, ўзбек офицерини биринчи кўришимиз эди...

Капитан худди Рокоссовскийга ўхшаб, кўкраги тўла орден ва медалларини жаранг-журунг қилиб, ёнимиздан ўтаркан, Арслон иккимизга бир қараб қўйди. Бироқ индамади. Унинг чеҳрасида, юпқа лабларида аллақандай бир қатъият бор, ҳаракатлари кескин, шиддатли эди.

Қайтиб келаётиб, капитан яна менга қаради. Мен тиржайиб турган эканманми, билмадим, тўсатдан рўпарамда тўхтаб:

— Хўш, нимага куласан, солдат?— деб сўради.

— Кулаётганим йўқ, ўртоқ гвардиячи капитан...

Капитаннинг қўй кўзлари сал қисилиб, лабларига кулги югурди-ю, чеҳрасидаги қатъият йўқолиб, кўзимга жуда ёш кўриниб кетди.

— Қаерликсан?— деди капитан яна қовоғини солиб.

— Чимкент областиданман, ўртоқ гвардиячи капитан.

— Чимкент? — деди капитан. — Шаҳарнинг ўзидан-мисан?

— Йўқ. «Қорасув» деган қишлоқ бор. Ўшатданман, ўртоқ капитан.

— Қорасув?— деб такрорлади у.— Қорасув... фамилиянг нима?

— Муродов. Мансур Муродов, ўртоқ капитан.

— Ҳм... — деди капитан. — Рус тилини яхши биларкансан-ку!.. Қаерда ўргангансан?

— Илгари шаҳарда турардик, ўртоқ капитан. Олтинчи синфгача рус мактабида ўқиганман.

Капитан яна бир марта менга бошдан-оёқ разм солдида, тўсатдан:

— Хатинг чиройлими?— деб сўради.

— Билмадим...

— Қани, исм-фамилияягни ёз-чи! — У шундай деб планшетидан қалин блокнот билан ручка олиб қўлимга тутди. Мен исм-фамилиямни ёздим.

— Яхши,— деди капитан ва «Харитонов!» деб чақирди.

Офицерлар орасидан юзида кулгичлари ўйнаб турган ёшгина старший лейтенант чиқиб честь берди. Унинг ҳам кўкраги орден-медалларга тўла эди, честь берганида жаранг-журунг бўлиб кетди.

— Эшитаман, ўртоқ капитан!

— Бу солдатни вақтинча Дмитрий Михайловичнинг ихтиёрига ўтказасан,— капитан ёнидаги шоп мўйловли старшинага ишора қилди, сўнг яна менга юзланди. — Гап шу. Батальон штабида мирзалик қиласан... Қаршилик йўқми? Тўсатдан ўзбекчалаб сўради у.

Мендан олдин Арслон жавоб берди:

— Нега қаршилик қилар экан? Биз буни шоир деймиз ўртоқ капитан. Ўзиям кеча-ю кундуз ёзгани-ёзган, чизгани-чизган!

Капитан мийиғида кулиб, Арслонга қаради.

— Сенинг исминг нима?

— Арслоншер! Қалай, ўхшамайманми, ўртоқ капитан? — деди Арслон кўкрагини кериб.

— Сен ҳам «Қорасув»данмисан?

— Худди ўзгинасидан-да, ўртоқ капитан! «Қорасув»нинг ширин-ширин булоқларидан сув ичиб, арслондай йигит бўлганмиз, ўртоқ капитан!

— Сен ҳам шоирмисан дейман?

— Шоирликка йўл бўлсин, ўртоқ капитан! Қишлоқда кетмончи эдик, армияга келиб, автоматчи бўлдик. Биз фақирга шу ҳам бўлаверади, ўртоқ капитан!

— Молодец! — капитан хурсанд бўлиб Арслоннинг олкасига қоқиб қўйди. — Яхши солдат шунақа бўлиши керак... Хўп, Мансурбек. Кечқурун батальон штабига боравер! — Капитан шундай деди-да, ёнидаги офицерлар билан бирга қирдаги чодирларга қараб кетди.

Мўғулистонга келган бир эшелон солдат орасида биз ўзбеклардан беш йигит эдик. Тақсимот пайтида ҳаммамиз ҳар томонга тарқаб кетдик.

Арслон иккимиз биринчи батальонга, ҳамқишлоғим Шююсуф билан Серкабой деган қозоқ йигит учинчи батальонга тушишди. Лекин энг қизиги, орамизда Мир-

хайдар деган кеча-ю сундуз фақат овқатни ўйлайдиган, қорининг қули бўлиб қолган баланд бўйли галварсроқ бир йигит бор эди, келиб-келиб, уни ПФСга, яъни озиқ-овқат омборига олишибди!

— Бунни эшитиб, кулавериб ичагимиз узилай деди.

— Бундан чиқди, омборга каламушни мудир қилибди-да, — деди Арслон. — Қайси аҳмоқнинг хаёлига келди бу фикр?

— Нега аҳмоқ бўларкан? — пўнғиллади Мирҳайдар, узун гўштор бурнини жийриб. — Армиядан олдин нима иш қилгансан, деб сўрашди. Разбкоопда ишлаганимни айтувдим, ПФСга олсак борасанми, дейишди. Нима, йўқ, дейманми? Жоним билан бораман, дедим...

— Сен-ку, жон-жон дейсан. Лекин омборда сен ўтирсанг, бизнинг ҳолимиз нима кечади?

Мирҳайдар сўйлоқ тишини кўрсатиб ишшайди.

— Қўрқма, менинг чўмичим мой бўлса, сенинг ҳам қошигинг қуруқ бўлмайди, оғайни!

Биз худди қайта кўришмайдигандай қучоқлашиб хайрлашдик.

Мен взводда пулемётчи эдим. Ерданчим Вася Қолбаскин деган, қош-кириклари оппоқ, кичкинагина бўлса ҳам, пишиққина солдат эди. Кечқурун қўл пулемётимни Васяга топшириб, майда-чуйдаларимни буюм тўрвамга жойлаб, штабга кетдим.

Батальон штаби ҳам оддий чодирга жойлашган, фақат бу чодир дарё бўйидан сал баландроққа, қир ёнбағрига тикилган эди.

Арслон мени штабгача кузатиб қўйди. У ҳамон капитаннинг «Қорасув»ни суриштирганидан ҳайрон бўлиб:

— Бизнинг қишлоқни қаёқдан билади, а?— дерди пилоткаси билан бошини ишқаб. — Қўшни қишлоқданмикан, ҳамқишлоқ чиқиб қолса-я, ҳалл?

— Ҳамқишлоқ бўлса нима бўпти?

— Нима бўлишини кўриб турибсан-ку! — деди Арслон. — Ҳалитдан штабга мирза қилиб қўйди. Шу кетишда ефрейтор бўп кетишинг ҳам ҳеч гап эмас. У ёғи генерал бўлишингга сал қолади!

Мен ҳам ундан қолишгим келмай:

— Генерал бўлсам сени ўзимга югурдак қилиб олардим! — дедим.

— Мен югурдак бўлсам ҳам сендақа генералга эти-

гимни тозалатардим! — деди Арслон кулиб. — Мен билан ҳазиллашсанг майли-ю, бироқ капитан билан ҳазиллаша кўрма. Аммо-лекин ўзи ҳам йигитмисан йигит экан-да! Капитанни айтаман. Лочинга ўхшайди-я, азамат! Худо бераман деган бандасига қўш қўллаб бера-верар экан-да. Кўкрагидаги орденларини кўрдингми?

— Нима қипти?

— Нима қипти, дейди-я! Кўкрагида Александр Невский ордени ҳам бор-а! Буни ҳаммага ҳам беришавермайди, каллаварам!.. Ана, келдик маконингга!

Биз тепасига қизил бўёқ билан «штаб», деб ёзиб қўйилган катта чодирдан берироқда тўхтадик. Арслон қўлимни қаттиқ қисаркан, яна тиржайди:

— Катта бўлдим, деб, биздақа фақир-фуқароларни эсингдан чиқариб қўйма. Бориб тур ротага!

— Сен ҳам келиб тур, оғайни. Мен начальник бўлсам ҳам камтарин начальникман.

Биз кулишиб хайрлашдик. Арслон орқага қайтди. Мен шабада тегсин деб, четлари кўтариб қўйилган чодирга кирдим. Кирдиму, бир зум лол бўлиб қолдим. Чодирнинг ўртасида, олдида кичкинагина кўзгу, кўксини тўлдирган узун тилларанг сочини ўриб, ўн тўққиз-йигирма ёшлардаги бир қиз ўтирарди. Елкасидаги погонига қараганда, қиз кичик лейтенант эди. Қиз мовий кўзларини кўзгудан узиб, менга қаради.

Унинг худди тагида митти тошларигача кўриниб турадиган тоғ чашмасидай тиниқ кўзларидан ажиб бир мовий нур қуйилиб турар, бу нур гўё чодирни ёритиб юборган эди.

— Келинг, солдат! — қиз олдин бир ўрим йўғон сочини елкасига ташлаб, менга мулойим тикилди. Кейин... оппоқ сонларига кўзим тушганини кўриб, юбкасини тўғрилади-да, ўрнидан сапчиб турди.

— Командирни кўрганида солдат нима қилиши керак?

Қизнинг овози қатъий бўлса ҳам вазоҳати, айниқса кўкракларининг учига тўғри келган медаллари ғалати туюлиб, кулгим қистади. Ўзимни зўрға босиб:

— Кечирасиз, ўртоқ кичик лейтенант, — деб честь бердим. — Оддий солдат Муродов. Гвардиячи капитаннинг буйруғи билан штабга келдим!

— Ҳа, капитан айтган солдат сенмисан? Капитан ўз хамшаҳарларидан топибди-да мирзани! — деди қиз. Бу

гап менга қаттиқ текканини сизди шекилли, гиниқ кўм-кўк кўзларини сал сузиб, қўлини чўзди:

— Танишиб қўяйлик. Кичик лейтенант Оля Куприянова.

— Бўпти, ўртоқ кичик лейтенант!— Мен унинг кичкина узунчоқ кафтини қаттиқ қисдим. — Мансур Муродов.

Қиз тўсатдан қошларини чимириб:

— Нега тиржаясан? — деди. — Қани, смирно!

Мен яна иложсиз ғоз турдим.

— Агар бунақа тиржаядиган бўлсанг, олдимда доим ғоз турасан. Сен туғул офицерлар ҳам тиржайган эмас менга. Тушундингми?

— Тушундим, ўртоқ кичик лейтенант!

— Фронтда бўлганмисан?

— Йўқ, ўртоқ кичик лейтенант!

— Ҳали порохнинг ҳиди қанақалигини билмайсану, қизларга кўз қисасан! Ешлик қиласан, йигит! Тушундингми?

— Тушундим, ўртоқ кичик лейтенант!

— Бўпти. Бирга ишлаймиз. Ана у сандиқ сеники. Унда штабнинг лаш-лушлари туради. Сандиқнинг у ёғида сен ётасан, бу ёғида мен. Хўп, мен кетдим. Капитан сўраса, биринчи ротага кетди, де. Тушундингми?

Қиз сочини бошининг орқасига турмаклаб, пилоткасини пешанасига чиройли қилиб қўндирди-да, чодирдан чиқа бошлади. Лекин худди шу пайт, чодирнинг олдида... фуражканин чапаниларча қўндириб олган, бўйбаста келишган, хипчагина, хушқомат бир капитан пайдо бўлди.

Капитан Оляни кўриб, бир қадам орқага чекинди, кўзгудай ялтираб турган хром этикларини шақ-шақ уриб, ғоз турди.

— Салом, ўртоқ кичик лейтенант!..

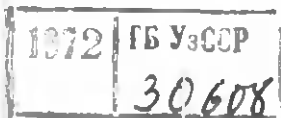
— Салом,— Оля тўхтади.

Капитаннинг қоп-қора кўзларида ҳайрат порлади, лабларининг четида, ўзига ярашиб турган ингичка мўйловининг тагида, мулойим табассум жилва қилди.

— Танишиб қўяйлик, ўртоқ кичик лейтенант,— деди у қўлини чўзиб. — Артем.

— Оля...

Капитан қизга бошдан-оёқ разм солиб, оппоқ тишларини кўрсатиб, яна кулди:

— Полкимизда шундай жозибали қиз бор экану, кўрмабман-а!

— Буни қаранг, — Оля ҳам кулди. — Мен ҳам сизни кўрмабман-а!

— Полкка келганимга уч-турт кун бўлди, — деди капитан. — Тўппа-тўғри Кавказдан келдим, — қўшимча қилди у, «Кавказ» сўзини қандайдир бошқача, сирям оҳангда талаффуз этиб. — Бу жазирамага ҳеч ўрганол-маяпман. Сиз ҳам қийналаётгандирсиз, Оленька?

— Йўқ, кўникиб қолдим...

— Кўйинг, шу гапларни! — деди капитан кўзини су-зиб. — Бизнинг Кавказ тоғларида яйраб юрадиган қиз...

Оля елкасини учирди.

— Худди ҳозир Кавказга олиб кета оладиган одам-дай гапирасиз-а?!

— Ноумид шайтон, Оленька. Жон-жон деб олиб ке-таман. Фақат сиз розилик берсангиз, бас...

— Бўянг. Олиб кетадиган кун келинг! — Оля шун-дай деб ҳазиллашди-да, ўзига ярашган брезент этикча-ларини дукиллашиб, сойга қараб чопқиллаб тушиб кетди.

Капитан унинг кетидан бир зум тикилиб қолди, ке-йин томоқ қириб, менга юзданди.

— Тузук нарса экан, а, солдат? — деди у ва чап кў-зини қисди. — Комбат ҳам баломи дейман, а?

— Нама? — дедим унинг галига тушулмаган бўлиб.

— Лапашанг! — капитан қовоғини солди. — Комбат қаёқда?

— Билмасам...

— Келса айт — полкка телефон қилсин. Капитан Ногаевга де! Уқдингми? — У Оля кетган томонга яна бир кўз ташлади-да, чодирнинг орқасига ўтиб кетди.

Ногаев менга ёқмади. Лекин... нега Оля бу шилқим билан кулиб гаплашадими? Нега уни дарҳол силтаб таш-ламади!.. Бу фикр негандир (балки қиз менга ёқиб қол-гани учун бўлса керак) кўнглимни ғаш қилди.

Таъбим тирриқ бўлиб, похол устидати тўшакка чў-зилдим.

«Сандиқнинг у ёғида сем ётасан, бу ёғида мен...» Сандиқ жонвор ҳам пастаккича эди. Бештиёр кулиб қўйдим.

Четлари кўтарилган чодирнинг ичи салқин, кундуз-ги ҳарорат пасайиб, ғир-ғир шабада эса бошлаган эди.

Бу ердан, қир ёнбағридан, бутун атроф кафтдай кўринар эди. Тўрт томон, олисдаги япасқи қирларгача кенг дашт, даштда сон-саноқсиз чодирлар, узоқлар, чодир тикилмаган жойларда машиналар, от-аравалар, брезент ёпилган тўп ва танклар қаторлашиб турибди. У ер-бу ерда дала ошхоналарининг муриларидан тутун бурқсийди, солдат кўшиқлари эшитилади...

Бу жазирама чўлда Забайкалье фронтининг янги қўшилмалари, янги полк ва батальонлари ташкил қилинмоқда. Ташкил қилинаётган янги қисмлар орасида Берлин остонасидан кўкраклари орден-медалларга тўлиб қайтган кекса солдатлар ҳам, кечагина запасдаги полкдан чиққан бизлардақа жўжахўрозлар ҳам бор эди. Яна бир неча кундан кейин бу қисмлар Манжурия чегарасига қараб йўл олади...

— Ҳа, келдингми, Мансуржон?

Мен ўрнимдан сапчиб турдим.

— Ўртоқ гвардиячи капитан! Буйругингизга биноан...

— Вольно! — деди капитан ва чиройли планшетини темир сандиқчага ташлаб, ечини бошлади.

— Бундай, Мансурбек. Штаб бошлиғимиз касал бўлиб медсанбатга тушиб қолди. У киши қайтгунча қоғозбозлик ишларини ўзинг тўғрилаб турасан... — Капитан кулимсираб қўйди, планшетидан бир варақ қоғоз олиб, столга ташлади. — Буни «форма бир» дейдилар, эртага шуни тўлдириб, полк штабига элиб берасан. Тушунмаган жойинг бўлса Оля билан старшина Салодан сўраб билиб оласан... Нега куласан? — тўсатдан сўради у. Бу унинг иккинчи марта шундай дейиши эди. Мен қизариб:

— Кечирасиз, ўртоқ капитан, — дедим. — Сиз Сало деганингизга... Вздимизда Вася Колбаскин деган бир солдат бор...

— Э, шунақами? — кулди капитан. — Бунақа галати фамилиялар кўп. Лекин ажойиб одам. Старшина Салони айтаман. Олтин одам. Хўш, нима деятгандим? Ҳа, ўша одам билан ишлашаверасан. Менинг қоғозбозликка тоқатим йўқ, ука... Мана, Дмитрий Михайлович ўзлари ҳам келдилар. Хизирни йўқласак ҳам бўларкан...

Дмитрий Михайлович, бояги шоп мўйлов миқти старшина, икки қўлида икки котелок шавла, қўлтиғида бир буханка нон, чодирга оҳиста кириб келди.

Мен уви кўриб, ўрнимдан сакраб турган эдим, старшина юзини бужмайтириб:

— Утиравер, ўғлим, ўтиравер,— деди. — Бундан кейин мени кўрганда ўрнингдан турмасанг ҳам бўлаверади. — У котелокларни кўчма столга дўқиллатиб қўйди. — Бугун яна сули шавла. Жонга тегиб кетди.

— Иштаҳалар карнай, сули бўлса ҳам ураверамиз,— деб ҳазиллашди капитан. — Қани, ўтиринг, Дмитрий Михайлович.

— Раҳмат. Мени интендант чақирган эди, бориб келай. Бемалол олаверинглар...

Старшина сандиқдан қандайдир қоғозларни олиб, шошиб чиқиб кетди. Капитан гимнастержасини чодирнинг қозигига илиб, қалин қўнғир сочларини силай-силаё ёнимга келиб ўтирди.

— Қани, қошиғингни ол, иккимизга ҳам этади бу овқат!

Қошиғимни олиб, капитаннинг рўларасига ийманибгина ўтирдим.

Запасдаги полкда командирлар олдида фоз туришга одатланиб қолганим учунми, капитаннинг бу таклифи ҳам, старшинани «Дмитрий Михайлович» деб чақирিশлари ҳам жуда ғалати туюлди. Афтидан, жангларда тобланган бу одамлар ўртасида биздай жўжахўрозларнинг ақли етмайдиган бошқача муносабатлар ҳукмрон эди.

Капитан нонни иштаҳа билан чайнаб, шавла ейишта кпришаркан, тўсатдан:

— Бу дейман... «Қорасув» яхши қишлоқми, Мансурбек?— деб сўраб қолди.

Беихтиёр илжайдим.

— Нимасини айтасиз, ўртоқ капитан! Ҳамма ёқ булоқ, боғ-роғ...

— Шунақами?— деди капитан қошларини чимириб.— Мабодо сен... Саидикром тегирмончи деган одамни танимайсанми?

Мен ҳайрон бўлиб:

— Нега танимас эканман?— дедим. — Жуда яхши танийман. Мен доим ўша кишининг тегирмонида буғдой торттирардим...

Капитан ер остидан менга бир қараб олди.

— Бўлмаса, у кишининг қизи... Саломатхонни ҳам танисанг керак?

Юрагим бир ҳаприқиб тушди.

— Танийман. Лекин сиз... сиз уни қаёқдан таний-сиз, ўртоқ капитан?

Капитан қошиғини шавлага қадаб, ўрнидан турди.

— Мен уни таниганим...— деб қизаринқираб кулди. — Техникумда бирга ўқиганмиз...

— Ростданми? Бўлмаса, балки биларсиз,— дедим ҳаяжондан энтикиб. — Саломатхон...

— Чол қалай?— деди капитан сўзимни бўлиб. — Қишлоқдан чиққанларингда тузукмиди?

— Ҳа, ёмон эмас, фақат... катта ўғлидан қора хат келиб, бир оз чўкиб қолувди...

— Ҳмм... — Капитан бошини бир томонга сал эгиб, ўйланиб қолди. — Уруш тугасин-чи, бир борар эканмиз-да Қорасув томонларга!

Мен: «Албатта борасиз!» демоқчи эдим, шу пайт тўсатдан телефон жиринглаб қолди.

Капитан трубкани олиб, қулоғига тутди-да: «Хўп бўлади, ўртоқ полковник!» деди. Сўнг, трубкани шақ этиб жойига қўйиб шоша-пиша кийина бошлади.

— Мен штабга бориб келаман. Балки кечроқ қайтарман. Сен бугун дамингни олавер... Буни қара, салкам ҳамқишлоқ чиқиб қолдик-ку! Ҳали кўп гаплашамиз! — капитан кўзини қисиб кулимсиради-да, фураж-касини пешонасига қўндириб, чодирдан чиқди.

Мен шундагига Ногаев эсимга тушиб, орқасидан қичқирдим:

— Ўртоқ капитан! Ногаев деган капитанга телефон қилар экансиз.

— Қим?— деди Даврон ака тўхтаб.

— Ногаев. Капитан Ногаев.

Даврон ака бир нима деб қўлини силтади-да, жадаллаб кетди. Мен унинг орқасидан тикилганимча ўйла-ниб қолдим.

2

Минг тўққиз юз қирқинчи йилнинг илиқ ёз оқшоми. Мен мактаб ҳовлисида турган бричка аравада, қалин тўшалган қуруқ пичан устида чалқанча ётибман.

Уша куни товонимга игна кириб, синиғи ичида қолган эди. Мени шаҳар касалхонасига жўнатишяпти. Мен

билан бирга ўша аравада етти йиллик мактабни битирган бир гуруҳ қиз-йигитлар ҳам кетишяпти. Мен шаҳарда қоламан. Улар эса поездда Тошкентга, ўқишга жўнашади. Шаҳарга кетаётган иккита араванинг атрофига бутун қишлоқ аҳли йиғилган ҳисоб. Йигитлар хушнуд, шарақлаб кулишади, қизлар эса шодликларини яширишиб, кўз ёши қилаётган хотин-халлажнинг пинжига суқилишади...

Тўсатдан: «Ана, келишяпти!.. Қаёқларда қолдингиз Саломатхон?» деган овозлар эшитилди.

Мен бошимни кўтариб қарайман: Саломатхон, эндида атлас қўйлак, бошида зардўзи дўппи, қўлида бир тутам райҳон, ўзини қизларнинг қучоғига отди.

Мен бир йилдан бери унга салгина ошиқман. Ушандан бир ҳафта олдин, унинг мактабни битирувчилар кечасида айтган қўшиқларини эшитганимдан бери эса, ҳадеб кўргим келади. Шунинг учун Саломатхон келди дегунча, назаримда осмонга ой чиқиб, ҳамма ёқ ёришиб кетгандай туюлди...

Саломатхоннинг дадаси, соқол-мўйловдан тегирмонгарди арнайидиган — (у киши қишлоқда тегирмончилик қиларди), қорақош, қоракўз, хушсурат мўйсафид қизининг пешанасидан ўйиб хайрланди.

Саломат ҳам бошқа қизлар қатори мен ётган аравага чиқаётганини кўриб, юрагим тоғли ҳисларга тўлди.

Шу пайт тоғам — мактаб директори:

— Саломатхон,— деб уни тўхтатди. — Мен эрталаб отда етиб бораман. Узим ҳаммаларингни поездга тушириб юбораман. Вокзал ёнидаги боғда кутиблар... Ҳа, айтмоқчи, аравада жияним ётибди. Ёмингиздан жилдирманг...

— Хўп, домла,— Саломатхон аравага чиқиб, бош томонимга ўтди, атлас кўйлагини тўғршлаб, дурустроқ жойлашиб ўтираркан, энгашиб:

— Оёғига игна кирган йигитча сизмисиз?— деб сўради.

— Ҳа,...

— Оғрияптими?

— Йўқ,— дедим мен. Чунки чиндан ҳам оғриқ сезмасдим, агар ойимлар «оёққа кирган игна қон билан мияга чиқариш», деб ваҳима кўтармаганларида балки докторга ҳам бормас эдим. Саломатхон менинг «йўқ» деганимга ишонмай, бошини чайқади.

— О, чидамли жансиз. Мен шунақа бўлсам... Билмадим, ҳозир додлаб ёгармидим!.. — У қўли билан пешанамни силаб, мулойим жилмайди.

Унинг чиройли бурун катаклари, кўлиб турган қопқора кўзлари, бошимни силаган қўллари шундай мулойим, нафис, шундай гўзал кўринардики, бир зум сеҳрлангандай тикилиб қоламану, кейин уялиб юзимни четга бураман...

Саломатхон яна кулимсиради.

— Олма ейсанми? — деди у тўсатдан «сансераб» ва меннинг жавобимни кутмасданоқ хуржунядан катта бир олма олиб қўлимга тутқазди. — Бу — фақат бизнинг қишлоғимизда, Қорасувдагина ўсадиган, ҳар бири пиёладек келадиган дастор олма.

Саломатхон ўзи ҳам битта олмани карс-карс тишлаб, дугоналарининг ёнига ўтди.

Шу заҳотиёқ қизларнинг сирли шивир-шивири, пиқир-пиқир кулгиси бошланди. Мен олмани кафтларим орасига олиб ҳидладим. Димогимга олма ва райҳоннинг бир-бирига аралашиб кетган хушбўй ҳиди «гуп» этиб урди. Қаранг, олмага бирпасда Саломатхоннинг қўлидаги райҳон ҳиди урибди... Кўнглим яйраб, кўзимни юмдим, назаримда аравада эмас, кемада, катта ва сокин дарёда сузиб кетаётгандай бўлдим...

Кўзим илинган эканми, билмадим, тўсатдан олдинги аравадаги йигитларнинг қўшиғини эшитиб, уйғониб кетдим. Бир эмас, бир неча йигит, овозлари унча қовушмаса ҳам аллақандай ички бир дард билан тўлғаниб, ашула айтишарди:

«Агар тош бўлса ҳам кўнглинг эриб, лозим эди раҳминг,
Кўзига душманим, ер бирла яксон айладинг кетдинг...»

Билмадим нега, лекин менга шундай туюлдики, гўё йигитлар ашулани ёлғиз Саломатхон учун айтишар, гўё унинг кетаётганидан, шундай қиздан айрилиб қолаётганларидан нола қилишарди...

Бу фикримни тасдиқлагандай, ашула тугаши билан қоронғиликдан:

— Саломатхон! — деган дўрилдоқ овоз эшитилди. — Битта ашула айтиб беринг энди! Бундан кейин овозингизни эшитиш насиб бўладими, йўқми?

— Вой, нега ундай дейсиз? — деди Саломатхон ўпкалаб.

— Энди... ким билади, катта шаҳар, бунақа кенг дала-
лалар, бунақа сайиллар қаёқда дейсиз? Айта қолинг
энди!

Аравадаги қизлар ҳам:

— Айта қолинг, Саломатхон!

— Йигитларнинг сўзини ерда қолдирманг!

— Бунча ноз қиласиз?— деб чуғурлаб кетишди.

Кўнглимда, Саломатхон ўша битирувчилар кечасида
айтган қўшиғини айтса, деб илтижо қиламан, ўша оқ-
шом мактаб боғида ҳаммани ҳайратга солган чашма-
дай тиниқ, янгроқ овозини яна бир эшитсам дейман, ле-
кин Саломатхон тўсатдан:

— Келинлар, қизлар, «ёр-ёр» айтамиз!— деди. Қиз-
лар жавоб бергунча бўлмай, ўзи секин бошлади:

«Йўлим олис, отим ориқ,
Етолмайман, ёр-ёр, етолмайман,
Дарё тошқин, сувлар шошқин,
Утолмайман, ёр-ёр, ўтолмайман...

Қизлар ҳам кўп ноз қилишмасдан, Саломатхоннинг
қўшиғини илиб кетишди.

Йўлим олис, отим ориқ,
Етолмайман, ёр-ёр, етолмайман...

Қизларнинг ҳам ўйноқи, ҳам хиёл куйга йўғрилган
қўшиғидан кўнглим сув ичгандай бўлиб, бошимни кў-
тараман. Назаримда, қоронғиликка чўмган кенг дашт,
тўйган қўзичоқлардай мудраб ётган қирлар, олис-олис-
ларда чироқлари милтираб кўринган қозоқ ўтовлари,
осмонни тўлдирган митти юлдузлар — ҳамма-ҳаммаси
қизларнинг жозибали қўшиғига маҳлиё бўлиб сукут
сақлар, эриб, тўлганиб эшитар, мусофир юртга кетаёт-
ган бу илк қалдирғочларга бахт тиларди...

Юрагимга қўйилиб келган ажиб бир туйғулардан
теримга сиғмай чалқанча тушиб ётаман, ётаману, яна
боягидай дарё, йўқ, сокин бир денгизда қайиқда сузиб
кетаётгандай бўламан, назаримда, узоқда милт-милт
ётган қозоқ ўтовлари ҳам, ўтов эмас, балки чироқлари
ўчиб-ёниб бораётган денгиз кемалари-ю, бу кемалардан
ажиб бир ўлан, ҳазин бир куй оқиб келаётгандай тую-
лади...

«Йўлим олис, отим ориқ,
Етолмайман, ёр-ёр, етолмайман.

Ширакайф одамдай, дилимдаги ҳислардан маст бўлиб кўзимни юмаман, сўнг қандайдир нозик бармоқлар бошимни, юзимни силаганини сезиб, уйғониб кетаман.

Ашула тинган, Саломатхон ёнимга ўтириб, кўрпасини ёзмоқда эди.

— Совқотмадингми?— деди у, қоронғида қимирлаганими сезиб.

— Йўқ...

— Кечаси шудринг тушади,— Саломатхон кўрпанинг устидан наMATга ўхшаган бир нарсани ёпди-да, ўз кўрпасига ўранди. Сал ўтмай, қизлардан бирининг:

— Саломатхон, ҳо Саломатхон. Уйғоқмисан?— деб шивирлагани эшитилди. — Қўрқмайсанми? Шаҳардан қўрқмайсанми?

— Сен-чи?— деди Саломатхон.

— Менга бало урармиди?

— Менга-чи?— кулди Саломатхон.

— Сен сулувсан. Сулув қизларнинг кетига тушади-ганлар кўп бўлади.

— Қаёқдаги гапларни топмай ўл!— деди Саломатхон кулиб.

... Эрталаб мени тоғам уйғотди. Арава касалхона-нинг олдида турар, лекин на Саломатхон кўринар эди, на қизлар.

Кўзим жавдираб атрофга қарадим, назаримда, кечаси кўрган кечирганларимнинг ҳаммаси: йигитларнинг дардли қўшиғи, қизларнинг ҳазин ёр-ёрлари, Саломатхоннинг пешонами силагани, олисдаги қозоқ ўтовлари, осмон тўла юлдуз, сокин денгизда қайиқда сузиб кетаётгандай бўлганларим — бунинг ҳаммаси ҳақиқат эмас, шунчаки ширин бир рўё, гўзал бир туш эди!..

Мен анчагача бу тушни қўмсаб, ўша ажойиб оқшомни, Саломатхоннинг дилрабо овозини соғиниб юрдим. Шунинг учунми, билмадим, қишлоқда «Саломатхон биров билан қочибди», деган миш-миш тарқалганида, бир неча кунгача ўзимни қаёққа уришни билмай, тўлғаниб юрдим....

Саломатхон ҳақидаги миш-мишлар бир-биридан хунук, бир-биридан даҳшатли эди!

«Саломатхон безориларга қўшилиб, ёмон йўлларга кириб кетибди!».

«Саломатхонни олиб қочган йигит уни уйдан қувиб юборибди!».

«Саломатхон мусофир юртида хор бўлиб юрганмиш!..»

Эсимда бор, бир куни гузардан ўтаётганимда чойхонадан кимнингдир осмонни бошига кўтариб, бўралаб сўкинаётган бўғиқ овозини эшитиб, чошиб кирдим.

Чинор тагидаги сўрида чарлстон шим ва оқ шойи кўйлак кийган бир гуруҳ йигитлар ўтирар, булар уруш бошлангандан кейин ўқишни ташлаб, қишлоққа қайтган студентлар эди. Уларнинг қаршисида Саломатхоннинг отаси — соқол-мўйловига тегирмон гарди идашган кекса тегирмончи турар ва қўлларини пахса қилиб бақирар эди:

— Ким айтади сенларни белида белбоғи бор йигитлар деб? Мард бўлсаларинг қизимни бир бағонага олдириб қўярмидиларинг. Олдириб қўйиб, кетидан бемаза гапларни тарқатиб юрармидиларинг?.. Тўғри қилган қизим!.. Узи удда қилолмай, кетидан хотинлардай фисқи фасод қилиб юрадиган сендақа ҳезлардан ўша бегона яхши! Балли! Қандини урсин ўша йигит!..

Йигитлар чурқ этмай, бошларини эгиб ўтиришар, чунки тегирмончи сўкиниб гапирса ҳам кўзларидан оққан ёш, тегирмон гарди қўнган юзида тарам-тарам из қолдириб, соқолига сизарди..

Мен ўпкам тўлиб, секин орқамга қайтдим.

Ушандан кейин бир неча йил ўтди. Болаликда уйгонган галати туйғу, ширин туш ҳам аста-секин эсимдан чиқиб кетди, чунки бу ўртада Саломатхон ҳақида бир овия гап эшитмадим. Фақат ўқтин-ўқтин бундай торттиргани тегирмонга бориб, кекса тегирмончинини кўрганнимдагина ўша серюлдуз сокин оқшом эсимга тушиб, кўнглим бир хил бўлиб кетарди. Соч-соқоли, қош-кўзлари тегирмон гардидан олпоқ оқарган тегирмончи, олдида чилим, тегирмоннинг ярим қоронни зах хонасида дом бошини ҳам қилиб, хаёлга толиб ўтирар, келган-келганларга унча рўйхуш бермас, «опкет, ташлаб кет»дан бошқа гап айтмас эди. Хотинлар: «Бечора чол! Суюқли қизидан айрилиб савдойи бўлиб қолди!» деб пичирлашар эди.

... Қирқ тўртинчи йил, сентябрь ойининг ўрталари.

Уқишни йиғиштириб колхозда аравакашлик қилиб юрган пайтларимиз. Бир куни заводга пахта олиб кетган Арслон кечқурун ҳовлиқиб келиб қолди.

— Биласанми, мен шаҳардан кимни олиб келдим.

— Хўш, кимни!

— Тегирмончининг қизини. Уша урушдан олдин фарғоналик йигит билан қочиб кетган қизи бор-ку, ушани... Аммо-лекин, ўзиям йигитлар куйганича бор эканда! Ҳалиям онаси ўпмаган қизга ўхшайди-я. Жилмайганда олам ёришиб кетгандай бўлади...

— Ҳа, жигарингдан урганми дейман, а?— деб кулдим.

— Жигаримдан уриб бўпти-ю, аммо сендақа шоир бир кўрса девона бўлиб, «ху» деб қишлоқдан чиқиб кетасан, овайни!..

Арслоннинг гапига кулиб қўя қолсам ҳам Саломатхонни бир кўргим келиб, бир-икки марта тегирмончининг уйи атрофидан ўтдим, тегирмонга бордим, лекин уни учратолмадим. Фақат қулоғимга ҳар хил миш-мишлар чалинардн:

«Бечоранинг эри урушда ўлганмиш».

«Эрининг қариндошлари айтдирган экан кунмаганмиш».

«Эрининг опа-сингиллари паранжига ўраб, уйдан чиқармай қамаб қўйишган экан, қочиб келганмиш».

Бир кун қишлоқ Советининг котиби мени излаб келиб қолди.

— Кечқурун колхоз боғида қаҳрамон билан учрашув бўлади. Дутор-сеторларингни олиб борар экансан.

Уша маҳалларда биз уч-тўртта қиз-йигит мактабда бадий ҳаваскорлик тўгараги ташкил қилиб, узун қиш кечалари концерт-понцерт кўрсатиб, одамларни овунтириб юрардик.

Қаҳрамон — қўшни қишлоқда туғилган йигит, фронтдан ярадор бўлиб қайтган, бир ҳафтадан бери бутун район унинг доғруғи билан яшар, учрашув устига учрашув ўтарди. Кечқурун тўгарак аъзолари дутор-сеторларимизни кўтариб бордик.

Колхоз боғига столлар қўйилиб, дастурхонига олма-узум, қовун-тарвуз тортилган, стол атрофига ўттиз-қирқ чоғли актив тўпланган эди.

Қаҳрамон ёшгина, камтаргина йигит экан. Тўрда — ижроком раисининг ёнида, ўз доғруғидан уялиб, ерга

қараб ўтирарди. Биз боргандан сўнг ижроком раисӣ мажлисни очмоқчи бўлиб, энди ўрнидан турган эди, қандайдир «шивир-шивир» бошланиб қолди. Кўча томонга бурилиб қарасам... амбулатория, мактаб ва сельпода ишлайдиган бир тўп ёш жувон кириб келяпти. Ораларида Саломатхон!.. Эгнида атлас кўйлак, оёғида пошнаси баланд оқ туфли, икки ўрим йўғон сочи белига тушган. Узиям назаримда ҳеч ўзгармаган, худди ўша олис ёз оқшомидагидай ёш, гўзал эди. Катта қора кўзлари уялганидан жавдираб, ёш жувонларнинг пинжига суқилиб, ийманинқираб кириб келди.

Арслон биқинимга туртиб: «Қалай!», деб сўради, сўнг: «О-о! — деди уҳ тортиб. — Нега мени ойим беш йил олдин туғмади!».

Жувонларни тўрга, қаҳрамон билан ижроком раисининг ўртасига ўтқозишди. Шундан кейин ижроком раиси кечани очиб, қаҳрамонга сўз берди. Қаҳрамон — шон-шуҳратга ўрганмаган оддий тракторчи йигит — қизариб-терлаб, фронт ҳақида, ўзининг кўрган-кечирганлари ҳақида дудуқлана-дудуқлана гапириб берди. Унинг гапидан кейин навбат машшоқларга келди. Лекин биз биринчи номерани ижро этиб улгурмасимизданок, ён ёқдан: «Саломатхон битта қўшиқ айтиб берсинлар!» деган таклифлар ёғилиб кетди.

Саломатхон дарҳол отилиб чиқмаса ҳам, ноз қилиб ҳам турмади, бир-икки марта таклиф қилишгандан кейин бизнинг ёнимизга ўтиб, иккита ашула айтиб берди... Эсимда бор, биттаси мен яхши кўрадиган «Излайман» деган қўшиқ, иккинчиси фронтдаги йигитларга бағишланган «Кел» деган ашула эди. Унинг овози бурунгидан ҳам очилиб, ажиб бир тиниқлик касб этган эди. У ҳар иккала ашулани, айниқса, фронтдаги ёрига бағишлаган «Кел» деган қўшиқни шундай чуқур бир ички дард билан айтдики, авжига чиққанида ҳаммани зир титратиб юборди. У менинг ўнг томонимда қўлини стулнинг суянчигига қўйиб, хиёл олдинга энгашиб турар, мен унинг юзини кўрмас эдим, фақат атиргул ва райҳон ҳиди димоғимга гуп-гуп урар, назаримда бу нафис муаттар ҳид оламни тўлдириб юборган эди. Мен пиқ-пиқ йиғлаётган жувонларга қараб дутор чертарканман, дам ўпкам тўлиб, кўз ёшларимни қилт-қилт ютар, дам ўша олис ёз оқшомидагидай, дилим ёруғ ва ҳазин ҳисларга тўлиб-тошарди...

Учрашувдан кейин, дугор-сеторларни кўтариб, бодан чиқаётган эдим, Арслон қўлимдан «шаппа» ушлаб қоронғи токзорга тортиди:

— Шошма, қизларни жўнатиб, кейин кетамиз!

— Нега?— дедим, ҳайрон бўлиб.

— Гап бор!— деди Арслон.— Кейин хурсанд бўласан...

Бир лаҳзадан кейин жувонлар пиқир-пиқир кулишиб, ёнимиздан ўта бошлашди. Шу пайт орқада гурс-гурс қадам товуши, кейин қишлоқ совети котибининг:

— Саломатхон!— деган таниш овози эшитилди.

Жувонлар тўхташди.

— Лаббай?— деди Саломатхон.

— Сизлар кетаверинглар!— деди қишлоқ Советининг котиби,— Саломатхонга бир оғиз гапим бор.

— Йўқ, тўхтанглар, қизлар!— деди Саломатхон қатъий овозда.— Булардан сир эмасдир гапингиз...

— Сир эмас... яъни, жиндек ўтиришимиз бор эди, ўшанга борсангиз, деб...

— Раҳмат!— деди Саломатхон.— Учрашувга келдим, шу ҳам етар...

— Раис илтимос қилдилар...

— Раисга айтиб қўйинг, менинг хонаки ўтиришларга бориш одатим йўқ!..

— Тўхтанг, Саломатхон! — котиб унинг қўлидан ушлади чамаси, Саломатхоннинг «Қўйиб юборинг!» деган ўктам овози эшитилди. Бунга чидаб туролмаган Арслон бирдан қаттиқ йўталди. Шундан кейин котиб қўлини тортиб олди шекилли. Саломатхон югуриб бориб, нарироқда шивирлашиб турган жувонларга қўшилди-ю, ҳаммаси «гурр» кулишиб, нари кетишди. Котиб эса токзорга яқинлашишга журъат этолмай, бир сўкинди-да, орқасига қайтди.

Арслон яна биқинимга туртди:

— Гапимга энди тушундингми, каллаварам? Мен буни боя шивир-шивир қилишаётганларидаёқ билувдим. Аммо-лекин, молодес хотин экан-да, Саломатхон! Боплади бу қўшмачини. Қўйил!

Мен ҳам қалбимни тўлдирган шодлик, ҳайрат ва ғуррдан теримга сиймай қувонардим. Арслон иккимиз худди улоқда ютиб чиққан ёш чавандоз, йўқ, оғир курашда ғолиб келган ёш полвондай, кўнглимиз ўсиб, тун ярмигача Саломатхон тўғрисида, унинг гўзаллиги, пок-

лиги, овози, ақли тўғрисида гаплашиб, сукунатга чўмган қишлоқ кўчаларини айланиб юрдик.

Яна бир-икки ойдан кейин, декабрнинг охирларида, армияга жўнайдиган бўлиб қолдик. Жўнаётганлар орасида тегирмончининг кичик ўғли — Саломатхоннинг укаси ҳам бор эди. У маҳалда Саломатхон мактабда ишлар, бешинчи-олтинчи синфларга адабиётдан дарс берарди. У бир неча аёллар билан бирга бизни вокзалгача кузатиб қўйди. Эғинда эскироқ бўлса ҳам ўзимга ярашиб тушган қулдуз ёқали қора пальто, бошида тивит рўмол, Саломатхон укасининг қўлидан ушлаб бир четда турар, бошқа хотинлардай дод солиб йиғламас, фақат кўзларидан тирқираб оққан ёшларини жимгина артар, лекин унинг унсиз йиғиси, укасининг чеҳрасига тикилган кўзларидаги мунг бөшқа хотинларнинг фарёдидан қаттиқроқ эзарди кишини.

... Укаси билан запасдаги полкда бирга бўлдик. Саломатхоннинг «сир»ларини сўрагим келса ҳам ўзи гап очмагандан кейин сўрашга журъат этолмас эдим. Бир кун у қишлоқдан хат олди-ю, нима ҳам бўлиб, ўзи ёрилиб қолди. Гапига қараганда, қишлоқдаги миш-мишлар ҳаммаси бекор, лекин яоччаси бир йилдан бери дом-дараксиз кетган эмиш...

Саломатхоннинг укаси Читагача бирга келди. Читада уларнинг эшелони Узоқ Шарққа кетди, биз эса бу ёққа, Мўғулистонга бурилдик.

* * *

... Наҳот ман-ман деган қишлоқ йигитларининг орасидан шундай қизни юлиб олиб чиқиб кетган, тегирмончи чол юм-юм йиглаб бўлса ҳам «Балли! Қандини урсин!» деб тан берган азамат йигит шу ёш капитан бўлса? Ё у ҳам шунчаки Саломатхонга шайдо бўлиб, қуруқ қолган мажнунлардан биттасимикан? Лекин унақа бўлса, нега «Қорасув»ни қайта-қайта сўради, тегирмончини синчиклаб суриштирди?.. «Уруш тамом бўлса қишлоқларингга борар эканмиз-да,» деди. Бораман эмас, борамиз-да, деди.

Хаёлим чувалашиб, ўрнимдан туриб, ташқарига чиқдим...

Кўз илғамас кенг дашт, пастдаги қатор-қатор чодирлар, боя кўриниб турган машиналар, тўплар, олимпдаги қирлар — ҳаммаси фақат саҳродагина бўладиган майин

қоронғиликка чўмган, у ер-бу ерда милтираган битта-яримта чироқ демаса, ҳамма еқ зим-зиё эди. Лекин ҳар жой-ҳар жойда гармонь овози янграр, солдат қўшиқлари эшитилар, яқиндаги чодир олдида эса бир неча киши гармонга қўшилиб ҳуштак чалар, кимдир этиги билан ер депсиниб ўйинга тушар, бошқалар осмонни бошларига кўтариб қийқиришар эди!

Мен қовжираб қолган ўтларга ёнбошлаб, осмонни тўлдирган гуж-гуж юлдузларга тикилдим. Бундай йирик ва оппоқ юлдузлар фақат саҳро осмонида бўлади... Ана, етти қароқчи, етти қароқчининг устида, қора баҳмалга сочилган зардай, нафис ялтираган сомон йўли... Сомон йўлининг пастрогида яна бир ҳовуч оқ юлдуз. Бу — Ҳулкар!..

Бемхтиёр қишлоқ кўз олдимга келди... Бундан бир йил муқаддам, худди шу кунлари, Арслон иккимиз даштда қиз-жувонларга қўшилиб бугдой ўрардик.

Юрагимни яна ҳижронинг аламли дуди чулғаб олди. Кўз олдимга яна ўша таниш бугдойзорлар, ўроқчи қизларинг мулойим чеҳралари келди, қулогимга уларнинг шўх кулгилари, ҳазил ва дилрабо ёр-ёрлари эшитилгандай бўлди-ю, оё шуъласида мудраб ётган бу кенг дашт жуда ёт ва жуда совуқ кўриниб кетди. Мен биричи марта суюкли она юртимдан нақадар узоқ эканлигимни тушундим, тушуниб, ўзимни жуда нотавон сездим. Фақат бир нарса кўнглимга тасалли берарди — у ҳам бўлса, гвардиячи капитан!

Уни ўйлашим билан урушдан олдин Саломатхонни «олиб қочиб кетган азамат йиғит» шу капитан бўлиб чиқшини, у билан яна ҳам яқинлашишимизни дил-дилдан истардим.

Совуқдан жунжикиб, ўрнимдан турдим.

Чодирлардаги ашула ва гармонь овозлари тинган, битта-яримта чироқлар ҳам ўчган, лагерь чуқур сукунатга чўмган, фақат штаб жойлашган чодир ёруғ эди. Мен лагерь чегарасидаги соқчининг: «Тўхта! Ким келяпти?» деган хитобига паролни айтиб чодирга яқинлашдим, яқинлашдим Оля билан гвардиячи капитаннинг кулгисини эшитиб, тўхтадим.

— Интендант бўлса... нега пиёда аскарлар капитаннинг погонини тақади?— деди Оля.

— Погони ҳам «Кавказликман», деган гапига ўхшаса керак-да!— кулди Даврон ака.— Шувақа биттасини

илгари ҳам кўргандим. Улгудай хотинбоз йигит эди. Ҳзи қайси миллатдан эканини тушуниб бўлмасди-ю, чиройли қизни кўрса бас, дарҳол гапни «Серқуёш Кавказдан» бошларди...

Оля қаҳ-қаҳ отиб юборди. Сўнг, яна сирли шивир-шивир бошланди. Мен, Саломатхон ҳақидаги бояги ўйларим эсимга тушиб, ичимда ўзимдан кулдим у секин орқага қайтдим...

3

Шундай қилиб, штабда ишлай бошладим.

Иш кўп, сафарда керак бўладиган ҳар хил анжомлар, кийим-кечак, идиш-товоқ дегандек... нарсаларнинг рўйхатини тузиш, штабга минг хил ахборот беришдан қўлимиз бўшамас эди. Бу ишларни старшина Сало ва Оля учовимиз қиламиз.

Капитан кундуз дашта ҳар хил машғулот ўтказар, ё полк штабидаги кенгашларга кетар, бўш вақтларда ётиб китоб ўқир, Олядан немис тилини ўрганар эди. Кечқурунлари эса, Оля билан старшина Сало учови штабга йиғилишиб, қўшиқ айтишар, урушда бўлган воқеаларни эслашиб, ярим кечагача суҳбатлашиб ўтиришар, баъзан бу суҳбатларга биринчи рота командирини, худди қизларникидай, юзида кулгичлари ўйнаб турадиган ёшгина старший лейтенант Харитоновни чақириб келишар, у келса гурунг яна ҳам қизир, чунки Харитонов ашулани ҳам, гапни ҳам қойил қилар, умуман жуда ёқимтой йигит эди.

Баъзан, одатда ёлғиз қолган пайтларида, Даврон ака планшетидан қора жилдлик қалин дафтарини олиб, аланималарни ёзишга киришарди.

Уша пайтларда унча-мунча шеър машқ қилиб юрганим учунми, мен унинг кундалигини бир ўқиш, қора жилдлик қалин дафтарни бир варақлаб кўришни ҳавас қилар эдим, лекин капитан ёзиб бўлиб, дафтарини планшетига соларди-да, ўрнидан туриб кетарди. Баъзан шундай пайтларда Оля ҳазиллашиб:

— Асар тугаб қолдими, ўртоқ ёзувчи?— деб сўрар, капитан ҳам кулиб:

— Йўқ, Оленька,— дерди.— Буюк санъат асарлари йиллаб ёзилади!

Шундан кейин, одатда, адабиёт ҳақида, улуғ санъат-

корлар тўғрисида суҳбат бошланар, бу суҳбатлар аксарият баҳсга айланиб кетарди. Мен уларнинг бу суҳбатларини жон қулогим билан эшитгим келар, лекин кўпинча ийманиб чодирдан чиқиб кетардим. Чунки ўрталарида аллақандай бир яқинлик бордай туюларди-ю, худди уларга халақит бераётгандай бўлардим. Шундай пайтларда негадир эсимга яна Саломатхон тушиб, ғалати бўлиб кетардим.

Оля иккимиз жуда иноқ эдик. У бошқа офицерларга ўхшаб, доим гоз туришимчи талаб қилмас, аксинча туғишган опамдай меҳрибон эди. Лекин Саломатхон!.. Мен уни сира унутолмас эдим.

Бир куни ғалати бир воқеа бўлди-ю хаёлим баттар чувалашиб кетди. Эрталаб котелокни чилдирма қилиб чалиб овқатга кетаётган эдим, тўсатдан... олдимдан Мирҳайдар чиқиб қолди. Мен уни кўриб, оғзим очилиб қолди: эгнида янги гимнастёрка, бошида янги пилотка, оёғида ботинка ўрнига офицерлар киядиган хром этик, кечагина шумшайиб юрган Мирҳайдар ўрта қўлдек бир йигит бўлибди-қолибди!

— Ие, Мирҳайдар, сенмисан?

— Ухшайманми ўзи?— Мирҳайдар курак тишини кўрсатиб хушнуд тиржайди-да, қаппайиб турган буюм халтачасини ерга қўйиб қўлини чўзди.— Омонмисан, оғайни?

— Ишлар ванг-ку!— дедим унинг аллақандай очилиб кетганини кўриб...

— Худога шукур, оғайни. Ёмон эмас...

— Йўл бўлсин?

— Авваламбор, ўзингни бир кўргим келди, оғайни. Қолаверса... — Мирҳайдар мунчоқдек кўзларини милтиратиб, ғалати жилмайди.— Штабларингда... Оля Куприянова деган қиз борми?

— Хўш?— дедим қизиқсиниб.

— Шунга... бизни хўжайин майда-чуйда, совға-салом бериб юборувди...

— Қайси хўжайиннинг?

— Қайси бўларди? Битта хўжайиним бор-да — гвардиячи капитан Ногаев... Оляхон шўттами ўзи?

— Шўтта.

— Шўтта бўлса... — Мирҳайдар қаппайган буюм тўрвасини узатди — Ўзинг олиб кириб бера қол. Илтимос...

Мирҳайдар гўё тўрва эмас, илон чўзаётгандай орқамга тисарилдим.

— Йўқ, йўқ, керак бўлса ўзинг олиб кириб бер! — дедим жеркиб.— Лекин эҳтиёт бўл, совға-саломинг билан афтинга урмасин.

— Епирай, а?— деди Мирҳайдар.— Бизнинг хўжайиндай йигит совға-салом юборади-ю, Оляхон олмас эканми? Хотин кишини билмас экансан.

— Кўрамиз!— дедим Олянинг у кунги кулгиси эсимга тушиб.

— Кўрамиз! — Мирҳайдар ғалати кулимсиради-да, штабга қараб кетди.

Мен ҳам йўлимга равона бўлдим, лекин уч-тўрт қадам юрмасданоқ тўхтаб, орқамга қарадим. Мирҳайдар штабнинг олдида тўхтаб:

— Мумкинми, ўртоқ кичик лейтенант?— деб сўради.

Чодирдан Олянинг:

— Марҳамат!— деган мулоим овози эшитилди.

Мирҳайдар менга бир қараб қўйди-да, чодирга шўнғиди.

«Оладими, йўқми? Наҳот олиб қолса?» Назаримда Оля ҳозир Ногаевнинг совға-саломларини отиб юборадигандек, Мирҳайдар шарманда бўлиб қайтиб чиқадигандек эди.

Билмадим, балки бу мулоим қиз менга жуда ёқиб қолгани учундир, у ҳозир Мирҳайдарни шарманда қилиб, ҳайдаб чиқаришини ич-ичимдан истардим. Лекин анча вақт ўтди ҳамки, ундан дарак бўлмади, Ниҳоят, яна беш минутча ўтгандан кейин, Мирҳайдар оғзи қулогига чиқиб келди. Мен унинг қўлида буюм тўрваси йўқлигини кўрдиму шартта бурилиб, ошхонага қараб кетдим.

Мирҳайдар мени ошхонага яқинлашиб қолганимда қувиб етди, мунчоқ кўзларини ялт-ялт қилиб:

— Хўш, нима деган эдим?— деб сўради.

— Бор, бор, тошингни тер!— дедим бошқа гап тополмай.

— Жўжахўроз!— деди Мирҳайдар. — Сен нимани биласан ҳали?

— Сен жа ақлли бўлиб кетибсан!

— Ҳар қалай аҳмоқ эмасдирман, мана, роҳатижон иш топиб олдим! Менга қара, шоир,— деди у елкамга

қўлини қўйиб.— Хоҳласанг мен хўжайин билан гаплашай. Сенга ҳам иш топилади ПФСдан.

— Раҳмат!

— Аҳмоқсан-да, аҳмоқ!— деди Мирҳайдар худди ёш боладан кулгандай.— Ҳалиям бўлса ўйлаб кўр, кейин афсус қилиб юрасан, ука!

Мирҳайдар шундай деди-да, секин ҳуштак чалиб, саёз дарё соҳилига тикилган қатор чодирларга қараб кетди. Мен унинг орқасидан тикилиб қолдим... Наҳот бу запасдаги полкда ҳаммага кулги бўлиб юрган Мирҳайдар бўлса? Қачон бу бунчалик ўзгариб, уддабурон йигит бўлиб қолди? Лекин энг ёмони... Наҳот шундай мулойим, жозибали, ақлли қиз унинг қўлидан бачкана бир одамнинг совға-саломларини олиб қолса?..

... Чодирга киришим билан димогимга «гуп» этиб атир ҳиди урди.

Оля эгнида гимнастёрка, бошида эса... гулдор шойи дурра, чодирни йиғиштирмақда эди. Ўртадаги кўчма стол устида бир уюм қоғозлик конфет, шоколад ва печенье турарди...

Кичик лейтенант мени кўриб, қўлидаги супургисини ерга ташлади, кейин бошидаги гулдор дуррасини тўғри-лаб, жилмайди:

— Қалай, ярашибдимиз?

Гулдор дурра унга чиндан ҳам ярашган, чеҳраси яна ҳам очилиб, тиниқ мовий кўзлари порлаб кетган эди!.. Лекин бу дуррани унга берган одам...

Мен индамай, юзимни тескари бурдим.

— Сенга нима бўлди, Мансур?— деди Оля.— Қани ўтир, шоколад билан чой ичамиз.

— Раҳмат!

— Гўдак!— Оля қўли билан сочимни тўзғитиб кулди.

Унинг офицер экани эсимдан чиқиб, қўлини силтаб ташладим, худди шу пайт:

— Нима гап ўзи?— деган ўктам овоз эшитилди.

Чодирга кираверишда... қоғоғини солиб, Даврон ака турарди.

У қошлари чимирилганича:

— Нима гап ўзи?— деб такрорлади.

— Ҳеч гап йўқ!— мен шундай деб ташқарига чиқмоқчи бўлган эдим, капитан йўлимни тўсиб, тўсатдан бақариб берди:

— Сен ким билан гаплашяпсан ўзи? Командир биланми, ё...

— Кечирасиз, ўртоқ гвардиячи капитан!— дедим дарҳол ғоз туриб.

— Менга қара,— деди капитан баттар қовоғини солиб.— Бор, бугун ротанг билан бирга машғулотга чиқ!

— Вой, нега?— деди Оля кўзларини катта очиб.

— Қўявер. Бу ерда ўтиравериб, жуда талтайиб кетди бу!..

— Хўп бўлади! Кетишга рухсат беринг, ўртоқ капитан?

— Боравер!— деди капитан юзимга қарамай.

4

Ҳарбий машқлар сойнинг кун ботиш томонидаги яси қирларда ўтказилар эди.

Бу машқлар олисдаги мишенларни нишонга олиш, қопларга сомон тиқиб ясалган «самурайлар»га найза санчиш, ер бағирлаб душман позициясига яқинлашиш каби оғир ишлардан иборат, тўғрироғи, бу машқларнинг оғир-енгил бўлиши рота командирларига боғлиқ эди. Солдатлар одатда рота командирларини икки тоифага бўлар: ҳарбий машқлар пайтида талабчанлик қилганларини «тошюраклар» тоифасига, кўп қийнамайдиганларини эса, «меҳрибонлар» тоифасига киритишар эди.

Бахтимизга рота командиримиз старший лейтенант Харитонов «меҳрибонлар» тоифасига кирарди. У кўп қийнамади. Бир-икки соат машқ ўтказди-да, дам олишга рухсат берди.

Офтоб терак бўйи кўтарилган, гиёҳлари қовжираб, тап-тақир бўлиб қолган дашт тандирдай қизий бошлаган эди. Биз гимнастерка ва ботинкаларимизни ечиб, ярим яланғоч бўлиб, тақир ерга чўзилдик. Бунинг номи «офтобда чиниқиш» деб аталарди. Ҳақиқатан ҳам ҳар куни шу йўсин «чиниқиш» юрган солдатларнинг таналари чўяндай қорайган, ҳатто балиқдай оппоқ Веса ҳам мисдай қизарган эди.

Мен биринчи марта «чиниқаётганим» учун бир лаҳза ётмасданоқ, тер қуйиб, мудраб кетаётган эканман, Харитоновнинг:

— Рота! Встаты! Смирно!— деган овозини эшитиб, сапчиб турдим.

Сой томондан Даврон ака билан батальон командирининг сиёсий ишлар бўйича муовини чиқиб келишди. Старший лейтенант Харитонов шоша-пиша гимнастеркасини кийиб, уларга пешвоз юрди.

— Уртоқ комбат!..

— Вольно!— Гвардиячи капитан, қўлларини орқасига қилганича, ротага яқинлашди. Унинг қовоғи солиқ, қошлари чимирилган эди. Харитоновнинг олдида тўхтаб, истеҳзоли кулимсиради:

— Худди Қора денгиз бўйида курортда ётгандай ётибсизлар-ку!

— Ҳа, энди, оғир сафардан олдин,— деди Харитонов каловланиб.

— Бунинг номи «чиниқиш» бўлса сафарга чиққанда бутун ротанг йўлда сулайиб қолмасин тагин?— капитан шундай деди-да, тўсатдан бошини баланд кўтариб:

— Рота! Командамга қулоқ сол!— деб буюрди. — Фронтвиклар ўнг томонга, қолган солдатлар чап томонга сафлан!

Фронтвиклар — ёшу қари — орден-медалларини жанг-журунг қилиб ўнг томонга, қолганларимиз чап томонга саф тортдик. Гвардиячи капитан этиги билан тақир ерни тап-тап босиб, олдимизга келди, кафти билан кўзини офтобдан тўсиб узоқларга тикилди.

— Ҳу, анави адирни кўряпсизларми?— капитан олисдаги бир томони ўпирилиб тушган қирни кўрсатди.

— Кўряпмиз, ўртоқ комбат!

— Кўраётган бўлсаларинг... ўша қирга югуриб бориб, югуриб келасанлар! Қани, бегом марш!

Капитан айтган қир камида бир чақирим келарди. Қўлимда стволи офтобда чўғдай қизиган пулемёт, мен ярим йўлга бормасданоқ ҳансираб қолдин. Қирга яқинлашганимда, солдатларнинг олди маррага етиб, орқага қайтган, улар орасида Арслон билан Вася ҳам бор эди. Арслон ҳансираса ҳам ҳушчақчақ илжайиб йўлимни тўсди:

— Қалайсан, шоир? Қани, пулемётни бериб, автоматни ол!

Мен тиззаларим қалтираб кетаётган бўлса ҳам капитаннинг эрталабки сўзлари эсимга тушиб, индамай

ёнидан ўтиб кетдим. Орқамдан Васянинг кулган овози эшитилди:

— Қўявер, Арслон, штабда ордирган жири сал камайсин. Енгиллашади!

Васянинг кинояси қаттиқ тегса ҳам жавоб бермай илгарилаб кетдим. Маррага етиб, орқамга қайтганимда, йўлда қулаб қолган иккита солдатга кўзим тушди. Мен ҳам қулашга яқин эдим, лекин қўлида фляга, қаршимдан югуриб келаётган бўлинма командирим, баджаҳл сержантни кўрдиму, бор кучимни тўплаб, олдинга иштилдим. Энди фақат бир нарсадан — Даврон аканинг кўзига тушишдан қўрқардим, чунки аҳволим аянчли эканини сезардим. Хайрият, бахтимга, ротага яқинлашиб қолганимда, сойдан амфибия машинаси чиқиб келди-ю, ундан... кўкрагида олтин юлдузи бор, ўрта бўйли бир полковник тушди.

Гвардиячи капитан:

— Рота! Смирно!— деб бақирди-да, қўлини чеккасига қилганича ерни тап-тап босиб, машинага қараб юрди.

Ўзимни солдатларнинг орасига урдим. Ҳамманинг кўзи полковник билан комбатда эди, атрофдан: «Полк командири, полковник Белобородов!..» деган шивир-шивир овозлар эшитиларди.

Полковник, комбатнинг рапортини эшитиб бўлиб, бир-бир босиб ёнимизга келди.

— Машқлар оғир бўляптими дейман, а, солдатлар? Мен секин Васяни туртдим.

— Тўғри ўртоқ полковник!— деди Вася ингичка овозини чийиллатиб.— Жир битишга қўймаяпти комбат.

— Жирни нима қилади солдат?— деди Белобородов.

— Энди... самурайлар билан урушадиган бўлсак...

— Урушда жир керакми, йўқми, мана бу чоллардан сўра! — полковник кулимсираб четроқда турган уч-тўртта мўйсафидга юзланди:

— Яна урушишга тўғри келяпти-ю, чоллар?

«Чоллар» бошларини қашишиб:

— Урушиш керак бўлса урушамиз-да, ўртоқ полковник!— деб жавоб беришди.

Белобородов ҳорғин юзидаги маржон-маржон терларни сидириб ташлаб, бош ирғади.

— Урушиш керак бўляпти, солдатлар, жуда керак бўляпти!

— Иттифоқчилар олдида мажбурият олганмиз, демокчисиз-да ўртоқ полковник?— Тўсатдан яна чинқирди Вася. «Гурр» кулги кўтарилди. Ёлғиз полковник кулмади. У бошини чайқаб:

— Йўқ, гап фақат мажбуриятда эмас, ўғлим,— деди. — Ватанимиз чегарасида миллион кишилик Квантун армияси турганида бизга ҳеч қачон тинчлик бўлмайди. Ҳасан кўли-ю, Халхингол эсларингдами?

Капитан қандайдир ранги ўчиб:

— Йигирманчи йиллардаги тажовузларинчи,— деди. — Паровоз ўтхонасига тириклай ташланган Сергей Лазо-чи? Эсларингдами?

— Эсимизда, ўртоқ капитан!— овози борича яна бақирди Вася.

Яна кулги кўтарилди. Полковник кўзларини катта очиб:

— Ўзинг кичкинагинасан-у, овозинг тошни тешади-я!— деган эди, Арслон:

— Ўртоқ полковник!— деб кулди.— Бу шунақа... кичкина дема мени, кўтариб ураман сени, дейдиганлардан!

— Ҳа, тузук!— деди полковник.— Хўп солдатлар, чиниқаверинглар! Эрта-индин юриш бошланади. Оғир, лекин шарафли юриш бўлади бу... Капитан Ғозиев, машинага чиқ, гап бор!..

Даврон ака ёнимдан ўтаётиб бир зум тўхтади.

— Тузук, бўш келмадинг,— деди у кулимсираб. — Штабга бор. Иш чиқиб қолди. Лекин иккинчи марта кичик лейтенантга қўполлик қила кўрма. Уқдингми?

— Уқдим, ўртоқ капитан!

5

Оля батальоннинг фельдшери ҳисобланар, лекин иши кам бўлгани учун одатда менга ёрдамлашар эди.

Оля иккимиз капитан айтган ишни битириб, энди кечки овқатга ўтирган эдик, чодирга Мирҳайдарнинг хўжайини — капитан Ногаев кириб келди.

— Мумкинми, ўртоқ кичик лейтенант?

Оля ер остидан менга қаради, кейин, негадир қизаринқираб:

— Келинг,— деди.

Капитан пешанасига чапаниларча қўндирилган фуражкасини бошининг орқасига суриб, Олянинг ёнига ўтирди-да, унинг қошиқ тутган қўлидан ушлади.

— Сиздан илтимос, Оленька, шу овқатни емай туринг.

— Вой, нега?— деди Оля чиройли мовий кўзларини катта очиб.

— Иштаҳангизни бузманг. Биз кавказча кабоб тайёрлаётувдик. Шунга сизни таклиф қилиб келдим.

— Раҳмат!— Оля шавладан олмоқчи эди, Ногаев яна унинг қўлини ушлади.

— Йўқ деманг, Оленька, илтимос, атайин сиз учун қилдик бу кабобни. Бирпас гаплашиб ўтирамыз. Кейин танцага борамиз.

Оля менга қаради.

— Кабоб ейсанми, Мансур?

— Мансурга кабобдан бериб юборамиз,— деди Ногаев, худди «хўп» деб қўйишимдан қўрққандай шошиб. — Кабобни бунинг ҳамшаҳари қилган. Узи олиб келиб беради. Бўла қолинг, Оля. Бир ёзилиб келасиз...

— Ҳеч қўймадингиз, қўймадингиз-да... — Оля ўридан туриб, сочини турмаклай бошлади; — Сиз чиқиб туринг, ўртоқ капитан, мен ҳозир... кетингиздан чиқаман!

— Есть, ўртоқ кичик лейтенант!— Ногаев ҳозиломуз итоаткорлик билан честь берди-да, чодирдан чиқди.

Оля сочларини тузатиб, ёнимга келди.

— Нега бундай қиляпсан, Мансур?

— Нима қилдим?

— Кўриб турибсан-ку, елимдай ёпишиб олди!

Капитаннинг гапи эсимга тушиб:

— Менга нима, бораверинг!— дедим.

— Гўдак!— Оля эркалаб сочимни тўзғитиб юборди.

Кун ботган, атроф қоронғиликка чўмган, осмонда ялтираб турган бир ҳафталик ой шуъласида даштни тўлдирган чодирлар, сойдаги машина ва танклар, хартумларини осмонга чўзган тўплар аллақандай ваҳимали туюлар эди. Сойда, ҳар жой-ҳар жойда қўшиқ ва гармонь овозлари эшитилар, ер депсиниб рақсга тушаётган солдатларнинг ҳуштаклари қулоққа чалинар эди...

Қанча ухлаганим эсимда йўқ, бир маҳал гвардиячи капитаннинг бўғиқ, асабий овозини эшитиб уйғониб кетдим.

— Қани, кечирим сўра! Эшитялсанми, сенга айтяпман!

— Қизиқсан-а, Ғозиев...

— Гапни чўзма! Кечирим сўра деяпман сенга!

Мен четлари кўтарилган чодирдан эгилиб ташқарига қарадим. Чодирнинг ёнгинасида Даврон ака билан Ногаев, улардан сал нарироқда Оля турар эди. Ногаев қаттиқ таҳқирланган одамдай кўкрагини кериб, қотиб қолган: гвардиячи капитан бошини бир томонга эгиб, муштларини тугиб турар, Оля эса юзини кафтлари билан тўсиб олган, у йиғлар эди.

— Менга қара, Ногаев!— деди гвардиячи капитан ҳансираб.— Дарҳол кечирим сўра, ё...

— Хўп. Яхши!— Ногаев бошини мағрур кўтарди.— Кечирасиз, ўртоқ кичик лейтенант! Мен билмай қолибман. Кечирасиз.— У Оляга таъзим қилгандай, қаддини сал эгди-да, шартта бурилиб, чодирнинг орқасига ўтиб кетди.

Капитан Олянинг ёнига борди. У қизнинг елкасидан қучоқлаганини кўрдиму ўзимни тўшакка ташладим.

— Оля, азизим,— деди капитан худди ёш болани юпатаётгандай мулойим товушда.— Шу ифлосни деб...

— Узидан ҳам гапи ифлос... гўё мен... гўё..— Оля давомини айтолмади, унинг пиқ-пиқ йиғлаган овози эшитилди.

— Оля, азизим,— деди капитан.— Сен шундай пок, шундай яхши қизсанки, бу гапларни... елимлаб ёпиштирса ҳам ёпишмайди сенга... Қўй йиғлама. Кўзингни арт. Юр, қирларни айланиб келамиз. Осмонга бир қара! Юлдузлар худди оппоқ олмаларга ўхшайди. Қани, кўзингни арт... Юр, кетдик.

Секин эшитилган оёқ шарпаси узоқлаша-узоқлаша қоронғиликка сингиб кетди.

Хаёлимда яратган севги дostonим тамоман барбод бўлган эди. Гўё биров мени қаттиқ таҳқирлагандай туюлиб, бошимни шинелимга ўраб олдим.

* * *

— Эртага юриш!— деди гвардиячи капитан кўзлагаримга синовчан тикилиб.— Ротангга қайтарсам... Саҳрода қийналиб қолмасмикансан?

Қизариб кетганимни сезиб, ерга қарадим.

— Қийналсам... кўпга келган тўй-ку, ўртоқ капитан.

— Балли, ука!— деди Даврон ака. У чодирга кириб келган старшина Салони кўриб кулди.— Мана, Димитрий Михайловични взводларингизга командир қилиб таъинладик. Бирга бўласизлар...

Старшина Сало, ўнг қўлини орқасига яширганича, кирган жойида тўхтади:

— Битта эрийдиган бўлдингиз, ўртоқ капитан.

— Хатми? Кимдан?— Даврон ака сал ранги ўчиб, старшинага яқинлаша бошлади.

— Йўқ, йўқ, олдин яримтани столга қўйинг, кейин оласиз хатни!

— Димитрий Михайлович! Яримта эмас, ўнта яримтага эрийман!— Капитан шундай деди-да, старшинани қучоқлаб қўлидан хатни юлиб олди. Лекин уч бурчак хатга кўз ташлади-ю, индамай бир четга бориб ўтирди.

— Яримтани топиб қўйинг, ҳозир газлагини олиб келаман... — старшина менга кўзини қисиб, чодирдан чиқди. Мен негадир ўнғайсизланиб, ёзиш-чизишга киришдим, Даврон аканинг қаттиқ сўкинганини эшитиб, ялт этиб қарадим. У олисларга тикилиб турар, сал қисилган кўзларида, лабларини қаттиқ тишлаб туришида аллақандай мунг, йўқ, шафқатсиз бир ифода бор эди.

— Менга қара, Мансурбек,— деди у тўсатдан, -- қишлоқдан чиққанингга неча ой бўлди?..

— Сал кам бир йил бўлди.

— Бир йил... Мабодо Саломатни кўрмаганмидинг?

Юрагим ўйнаб кетди.

— Нега кўрмас эканман? Кўрганман! Биз кетаётганимизда мактабда дарс берардилар! Агар биров уни ёмонлаб хат ёзган бўлса... ахмоқ экан!

— Хўш? Хўш?— деди капитан. Унинг ҳаяжонланган юзига қарадиму, негадир кечаси бўлган гаплар эсимга тушди.

«Бу одам ким ўзи? Саломатхонни олиб қочиб кетган йигит шуми? Шу бўлса нега очигини айтиб қўя қолмайди? Нега Оля билан...».

— Ўртоқ капитан!— дедим юрак ютиб.— Сизга битта саволим бор: урушдан олдин Саломатхон опамлар ўқишда юрганларида фарғоналик бир йигит...

— Тўхта!— капитан тоқатсизланиб афтини буриштирди.— У гапларни қўйиб тур! Сен Саломатхон тўғрисида гапираётган эдинг. Хўш?

Капитаннинг гапи негадир оғир тегди. Шундай бўл-

са ҳам тутила-тутила бултур кузда колхоз боғида бўлиб ўтган воқеаларни гапириб бердим. Охири кўз олдимга вокзалда унсиз титраб йиғлаётган Саломатхон келиб, ўзим ҳам титраб кетдим. Шу сабаб бўлдимми ёки ёшлиқ қилдимми, билмадим, ишқилиб, кечаси бўлган воқеалар яна эсимга тушди-ю, тўсатдан қандайдир ўқиб:

— Нима қиласиз Саломатхонни суриштиравериб?— дедим. — Ҳа деб уни сўрайсиз-у, ўзингиз бўлса бу ёқда...

— Нима?— деди капитан.— Нима деб алжираяпсан?

У ранги ўчиб рўпарамда тўхтади. Лекин мен ҳам энди ўзимни босадиган ҳолатда эмас эдим.

— Нима қиласиз яшириб?— дедим ранжиб.— Ё мени гўл бир қишлоқчи дейсизми? Оля билан юрганингиз...

— Бас!— тўсатдан бақириб юборди Даврон ака.

Унинг ғазабдан қалтироқ босиб, гапиролмай қолганини кўриб, бирдан ҳушёр тортидим.

— Сен бу... бу бўлмағур гапларни қаёқдан топдинг?— Капитаннинг сўзи оғзида қолди, чунки шу пайт дук-дук қадам товушлари эшитилиб, чодирга Оля кирди.

— Ҳа, нима бўлди, ўртоқ капитан? Тинчликми?

Даврон ака Олянинг саволига жавоб бермай менга юзланиб:

— Қани, йиғиштир, лаш-лушларингни!—деб буюрди.

Оля бир капитанга, бир менга қаради.

— Нега буни қувасиз? Нима бўлди ахир? Мансур!..

Мен унга жавоб бермай, майда-чуйдаларимни йиғиштира бошладим.

— Ивирсимай тезроқ бўл!— бақирди капитан.— Бўлдингми? Қани, туёингни шиқиллат! Иккинчи кўзимга кўринма!

Мен лол бўлиб қолган Олянинг ёнидан ўтиб, ташқарига отилдим.

6

«Тўғри қилдимми, йўқми? Комбатдай одамга бу гапларни айтишни, унинг шахсий ишларига аралашини менга ким қўйибди? Унинг ўрнида бошқа бир офицер бўлганда нима бўлардим? Лекин унинг ўрнида бошқа одам бўлганда, Саломатхон турмаганида мен ҳам бу гапларни айтмас эдим-да!..»

Штабдан ҳайдалишга ҳайдалсам ҳам ротага бормай, ўзим билан ўзим олишиб, даштда танҳо айланиб юрган эдим, бир маҳал Арслон қидириб келиб қолди.

— Нима бало, кулоҳидан айрилган қаландардай калланг шалвираб қопти, шоир?— кулди у.— Қани тур. Ҳамқишлоқлар келишди!

— Қайси ҳамқишлоқлар?

— Катта бўламан деб, ҳамқишлоқларни унутиб қўйдингми?— деди Арслон.— Бўл тезроқ. Йигитлар кутиб қолишди. Капитанга айтдим, у киши ҳам бораман, дедилар.

«Капитан» сўзини эшитганда, юрагим безилласа ҳам ҳамқишлоқларим сафардан олдин хайрлашгани келишганини ўйлаб, йўқ деёлмадим.

Ҳамқишлоқларнинг биттаси ўша қийғир бурун, барваста Мирҳайдар, иккинчиси колхоз чўпонининг ўгли Серкабой деган қисик кўзли, сўзга чечан дўмбирачи бола, учинчиси Шоюсуф, ёш уйланган, шунинг учун ҳам Арслоннинг «аския манбаи»га айланган, мўмин-қобилгина йигит.

Уларни кўрганда кўнглимдаги ғубор хиёл тарқагандай бўлди. Дўстларим, айниқса, Шоюсуф қўлимни қўйиб юбормас, юмалоқ қорача юзи кулгидан хамирдай ёйилиб: «Бормисан оғайни? Сени кўрадиган ҳам кун бор экан-ку!» дерди энтикиб.

Майсазорга шинелларимизни тўшаб, давра қуриб ўтирдик. Мирҳайдар ўзини кўрсатиш учун бўлса керак, буюм халтасини тўлдириб консерва, ноҳ ва қанд-қурс олиб келган эди. Арслон қаламтароши билан унинг консерваларини очаркан, тегиша кетди:

— Қалай, омборга бориб овқатга кўзинг тўйдими ё ҳалиям қолган-қутган қаттиқ нонларни йиғиб юрибсанми, Ҳайдар?

Мирҳайдар узун бурнини ишқаб ишшайди:

— Кўзим тўйса сенга ҳам ёмон бўлмаёпти-ку!

— Тўғри,— деди Арслон.— Бир жиҳатдан ПФСга борганинг ҳам яхши бўлди. Ротада юрганингда тагин қозондан картошка ўғирлаб, ҳаммамизни шарманда қилардинг!

Картошка воқеаси эсимга тушиб кулиб юбордим.

Биз тушган запасдаги полк қалин ўрмонзорга жойлашган бўлиб яқин-атрофда битта ҳам қишлоқ йўқ эди. Ертўлада яшаймиз. Ертўланинг бир четига қоziқ қоқи-

либ, узун «стол» ясалган, ўша жойда овқатланамиз. Кўпчилик берган овқатга қаноат қилса ҳам, баъзилар биринчи кунданоқ ғалати одатлар чиқара бошлашди. Шулар орасида Мирҳайдар ҳам бор эди. У икки-уч кунгача олган нонини емасдан солдатларга сотар, кейин йиққан ҳамма пулига бир йўла бир буханка нон олиб, бир ўтиришда пок-покиза туширарди-ю, кейин яна кўзини лўқ қилиб ўтираверарди. Кейинчалик у ўзига ўхшаган уч-тўрттасини топиб олди, кечалари бир соат бўш вақт берилганида, ҳамма китоб ўқиса, хат ёзса, булар ошхонага тўпланишиб, ҳадеб овқатдан гаплашишар, теккан бир чақмоқ қандини тамакига, тамакисини бир бурда нонга алмаштиришиб «савдогарчилик қилишарди». Буни кўрган солдатлар: Ана Олой бозорида «савдо бошланди», деб кулишарди.

Бир куни кечқурун Мирҳайдар билан овқат олиб келгани ошхонага бордик. Кун совуқ, туф десанг, тупуҳ ерга тушмайди. Қоронгида қоқиниб-суриниб, ўн беш челақ карам шўрва, икки челақ шавла билан икки қоп нонни зўр-базўр кўтариб келдик... Старшина, одатда челақларни санаб олгандан кейин, узун сопли катта чўмич билан шўрвани ковлаб кўриш одати бор эди. Ковлаганда челақлардаги масаллиқ юзага қалқиб чиқарди. Бу сафар баъзи челақлардаги масаллиқ бут чиқди, лекин иккита челақдан на гўшт чиқди, на картошка! У ҳайрон бўлиб менга қаради.

— Эҳтимол, ошпаз янглишгандир,— дедим хижолат чекиб.

Шу пайт старшина, бу ёққа қара, деб елкамга туртиди. Қарасам, Мирҳайдар, орқароқда шумшайиб турар, шинелининг чўнтагидан эса, худди қозон қайнаётгандай, паға-паға буғ кўтариларди!..

— Солдат Норбўтаев, бир қадам олдинга марш! — деб буюрди старшина.

Мирҳайдар сувга тушган мушукдай шумшайиб, бир қадам олдинга чиқди. Шунда солдатлар унинг чўнтагидан кўтарилаётган буғни кўриб, бирдан қаҳ-қаҳ отиб юборишди!

Старшина бўлса, бутун ротани йиғди-да, унга қараб:

— Қани, чўнтагингдагини котелокка сол! — деб буюрди.

Илож қанча? Бечора инқиллаб-синқиллаб чўнтақларидан картошка билан гўшт бўлақларини битта-битта

олиб, котелокка сола бошлади. Ҳар битта картошкани олганида, бир қаҳқаҳа кўтариларди. Ўзи ҳам ер ёрилмади, ерга кирмади!..

Старшина уни ўша ернинг ўзида тўппа-тўғри гаупвахтага жўнатди...

Арслон шуларни эслаб, яна унга тегиша бошлаган эди, Серкабой:

— Э, қўйсайши, Арстан!— деди энсаси қотиб.— Биз сенинг аскиенгди соғиниб келмадик бул жерга. Элди сагинип, бир ангимелесейик, деп келдик...

Ҳамманинг «сиридан» воқиф бўлган Арслон дарҳол унинг ўзига ёпиша кетди:

— Қалай, Чипоргулдан хат келиб турибдими, Серкабой? Бирорта Қўйбой, Йилқибой, Туябойга тегиб кетмабдими ҳайтовур?

Серкабой ҳам бўш келмай:

— Майли,— деб кулди.— Чипоргул қашиб кетса, Паршагул бор. Паршагул бўлмаса Сапаргул бор...

У қўлларини бошининг орқасига қўйиб чалқанча ётди-да, чуқур хўрсиниб:

— Епирай!— деди.— Шу топда «Туя тас»да нималар бўляпти экан? Овулдинг қиз-келиншектеримен бўз болалари жайловга шиқиб ўлан айтисаётгандир-ов!..

Аллақандай майин, тонг шабадасидай илиқ бир туйғу — соғинч туйғуси ёпирилиб келди-ю, дилларни чулғаб олди... Кўз олдимга боғларга кўмилган қишлоқ, икки томони тутзор тор кўчалар, гумбази тагига мусичалар уя қўйган эски мачит, атрофи қорли чўққилар билан ўралган «Туя тош» яйлови, худди тўнтарилган пиёладай ўтовлар, чўлпилари майин шилдираган қозоқ қизлари келди... Сукут чўзилиб, дилларда уйғонган соғинч туйғуси тобора ортиб борар, у дам маъюс хаёлларга олиб кетар, дам кўнгилни равшан қилар, дам киндик қони тўкилган она юртнинг нақадар узоқда қолганини эслатиб, юракни зирқиратар эди...

Ўртага чўккан жимликни Серкабой бузди.

— Овулга омон-соғ қайтсам,— деди хўрсиниб.— Тўй қиламин, Адирда кўпкар шоптириб, пойга бериб, оламин Шипоргулни.

Арслон унинг биқинига туртиб кулди:

— Сен-ку, тўйни энди қиласан. Аммо Шоюсуфга қийин. Айтмоқчи, хотинингдан хат келиб турибдими, оғайни? Бевафолик қилмаяптими, ишқилиб?

— Қўйсанг-чи шу гапни! — деди Шоюсуф, унинг овози аллақандай аянчли эшитилди-ю, ўртага яна ноқулай жимлик чўкди.

Қишлоғимиздан армияга чақирилган йигирма чоғлик йигит ичида битта-ю битта уйлангани шу Шоюсуф эди. Бечора соддалик қилиб, йўлда, эшелонда кетаётганимизда, биринчи никоҳ кечасининг ҳамма тафсилотларини галириб бериб, кулгига қолган эди. Шоюсуф бу кулги ва қочириқлардан қаттиқ эзилар, хотинидан хат кечиккан пайтларда эса, ёш боладай ўксиб йиғламсираб қолар эди. Бу сафар ҳам хат кечиккан эканми, билмадим. Арслон яна тегиша бошлаган эди, ўрнидан туриб кетди.

— Қачон қўясан шу гапларингни?— деди у йиғламсираб.

Шу пайт қоронғидан:

— Ҳа, нима жанжал, йигитлар?— деган таниш овоз эшитилди. Бу гвардиячи капитан эди. У:

— Қўзғалманглар, қўзғалманглар!— деди-да ёнимизга келиб ёнбошлади.— Хўш, тинчликми, йигитлар?

— Ҳа, шу... ҳазиллашиб ўтирувдик, ўртоқ капитан! Арслон Шоюсуфнинг қўлидан тортиб ўтқазди.

— Биз буни Шоюсуф лапашанг, деймиз, ўртоқ капитан. Лекин ўзи лапашанг бўлса, ҳам бало! «Қорасув»нинг гулдай қизини тузоғига туширган.

— Демак, маладес экан-да!— деб кулди капитан.

— Маладесликка маладеску-я, лекин бу ёғи қандоқ бўлар экан?— деди Арслон.— Хотини жуда кетиворган эди-да.

Шоюсуф Арслоннинг қўлини силтаб ташлади, боягидан ҳам аянчли асабий овозда:

— Сенга қолса, бу дунёда битта ҳам вафодор хотин йўқ!— деди овози қалтираб.

Мен ер остидан капитанга қарадим. Унинг чеҳрасидаги бояги табассум сўнган, бошини бир томонга эгиб, бир нуқтага тикилиб ётарди.

— О-о, вафо, вафо!— деди Арслон.— Хотининг сени деса қишлоқдан чиқмасингдан туриб, раисга секретарь бўлармиди, каллаварам?

Капитан тўсатдан шахт билан қўзғалиб:

— Нима қиласан шу гапларни гапириб?— деди кескин.— Туппа-тузук йигит, қаёқдаги бачкана гапларни гапириб ўтирибсан?

Арслон ўнгайсизланиб йўталиб, бошини пилоткаси билан ишқаб:

— Ҳазил-да, ўртоқ капитан!— деди.

— Йўқ! Бировнинг кўнглини огритадиган гапларни ҳазил деб бўлмайди! Ҳаммаларинг бир қишлоқдан экансизлар, дўст экансизлар, нима қиласизлар бир-бирларингизни ранжитиб.

Бу гап Шоюсуфга ёқди, шекилли:

— Уртоқ гвардиячи капитан!— деди. — Агар мумкин бўлса... бизни ҳам ўз батальонингизга олсангиз. Ҳаммамиз бирга бўлардик, нима дейсиз?

Капитан кулди.

— Авваламбор, ҳалиям ҳаммамиз бир полкдамиз. Қолаверса... Ҳамаларинг бир жойга йиғилиб, бир-бирларингизнинг пинжиларингизга суқилаверишдан фойда йўқ, йигитлар. Армия — сизлар учун катта бир мактаб. Бу мактабдан фойдаланиб... Хуллас, пишиб чиниқиш керак, йигитлар!— Капитан шундай деди-да, соатига қаради.

— Соат ўн бирдан ошибди, ётайлик, йигитлар.

Ҳаммамиз кўзгалдик. Капитан бизни кўргани келган йигитлар билан қўл бериб ҳайрлашаркан:

— Сизларга айтадиган битта гапим бор, йигитлар,— деди секин.— Сафар жуда оғир бўлади. Бутун Гоби саҳросини пиёда босиб ўтамиз. Белни маҳкам боғланглар. Ҳамқишлоқлар деган номга доғ тушмасин!..

Даврон ака менга қарамас эди. Лекин гапларида бўлақча бир самимият бор эди. Мен буни сездиму, ҳалиги қилигим эсимга тушиб, ўзимдан қаттиқ ранжидим.

7

Капитан ҳақ. Бу чиндан ҳам мислсиз машаққатли сафар, чексиз, чегарасиз олис йўл эди. Кўз илғамас бепоён саҳро, бир-бирига туташиб кетган пастак қирлар. Кўкдамда униб чиққан гнёҳлар аллақачон жизганак бўлиб, қавжираб ётибди. Гоҳо-гоҳодагина кўкаламзор сойликлар учраб қолади. Сойликларда ёйилиб юрган подалар, саёз дарё бўйларига тикилган ўтовлар кўринади. Бу ўтовлар, ўтовлар айланасида ўйнаб юрган болакайлар, сойликда ёйилиб юрган подалар худди яйловларимизни эслатади-ю, кўнглим бир хил бўлиб кетади...

Бошқа пайт, эртадан кечгача бир хил манзара, қорам-тир қирлар, бепоён жигар ранг сахро, булутсиз осмон сатҳида сокин сузган калхатлар, ерда эса фақат юмронқозиқлар-у, биздан қочиб ўзларини кавакка урган калтакесаклар...

Кенг сахро қўшинга тўлиб кетган. Олдинда саф тортиб кетаётган аскарлар узоқдан ўрмалаб бораётган чумолиларни эслатади. Уқтин-ўқтин ўнг ва чап томонларимиздан тягачларга миниб олган артиллеристлар ва зенитчилар тўпларини судраб ўтишарди, солдатлардай саф тортган оғир танклар ерни ларзага солади. Люкларини ланг очиб, яланғочланиб олган танкистлар, бизларга қараб, қўл силкитишади, тишларини ярқиратиб кулишади:

— Ҳа, дала маликаси! Аҳвол қалай? Қани, бошингни кўтар. Дадилроқ одимла!— деб қичқиришади. Биз бу ҳушчақчақ, соғлом, бахтиёр йигитларга ҳасад билан тикиламыз, улар узоқлашиб кетгунча термулиб қоламыз. Лекин баъзан, айниқса туш пайтларида, биздан кулиб ўтган танкистлар ўзлари кулгига қолишади. Бу «дашти Қарбало»га, олов пуркаган офтобга ҳатто темир ҳам бардош беролмайди. Моторлар қизиб, шарақлаб қолади, радиаторлар очилганда, вақирлаб қайнаган лойқа сув осмонга фонтан бўлиб отилади. Ҳар туёғи ўчоқдай келадиган, филсифат немис отлари эса, худди сувдан чиқиб қолган балиқдай, оғизларини каппа-каппа очиб, йўл бўйига йиқилиб қолади... Фақат пиёда аскарлар — оғирга ҳам, енгилга ҳам ўрганиб қолишган, улар бепоён даштнинг вазмин одимлаб, бир маромда илгарилаб боришади...

Ҳар кун эрталаб, йўлга чиқишда олинадиган бир фляга сув сал ўтмасданоқ исиб қолади, лекин исиб қолган бу шўр сувнинг ҳар бир томчиси бир тиллага тенг. Уни фақат оғизлар қуруқшаб қолгандагина хўп-лаш мумкин. Бошқа пайт бир қултум ютсангиз, командирларнинг сўкишига қоласиз. Рост, взвод командири-миз старшина Сало бошқалардай «шафқатсиз» эмас, аксинча, шунчалик мулойимки, ёш солдатларга «ўғлим» деб мурожаат қилади, ўз тенги солдатларни эса исми-фамилиясини айтиб чақиради.

Елкамда қўл пулемёти. Уқланган иккита дискани ёрдамчим Вася Колбаскин кўтариб олган. Васянинг фамилияси қандай ғалати бўлса, афти ангори ҳам шундай

ғалати: сочи, қош-кўзлари, ҳатто киприкларигача оппоғу, юзи қип-қизил, тўғрироғи — аллақандай пушти ранг. Бу ҳам етмагандай узун бурнининг бир қават териси офтобда шилиниб, худди пўсти олинган колбасадай қипқизариб қолган. Шунинг учун солдатлар унга тегишгани-тегишган. Бири: «О, қани энди ҳозир бир кило колбаса бўлса, нон билан пок-покиза тушириб олсанг!», деса, яна бири бурнига ишора қилиб: «Вася! Офтобда жингиртоб бўлиб кетибди-ку, колбасанг», деб кулади.

Вася ҳам бўш келмайди.

— Кўп суқланиб қарайверма!— дейди узун бурнини ишқаб. — Кўзинг тегади!

Васянинг қувноқлиги учун ҳамма яхши кўради. Дам олиш пайтлари капитан ҳам келиб: «Ҳа, Вася, ишлар қалай?», деб ҳол-аҳвол сўраб туради. Вася эса:

— Мендан олдин старшинадан аҳвол сўранг, ўртоқ капитан!— дейди муғомбирона кулимсираб.— Бу офтобда колбасадан кўра салога қийин, ўртоқ капитан.

Капитан кулиб, аскияни илиб кетади:

— Ҳа, тўғри, эҳтиёт бўлиш керак. Чунки сало офтобда эриб кетса, колбасанинг ҳам мазаси қолмайди!

Капитан кула-кула бошқа взвод ва роталарга ўтиб кетади. У баъзан Арслон билан ҳам ҳазиллашади, менга эса индамайди, тўғрироғи, ўзини кўриб кўрмаганга солади.

Саҳро қоронғиликка чўмиб, осмонда илк юлдузлар кўринганида бирорта қир ёнбағрида тўхтаймиз. Овқат емасданоқ, тақир ерга чодирларни тўшаб, ўзимизни таппа-таппа ерга ташлаймиз. Туннинг совуқлиги ҳам, ернинг қаттиқлиги ҳам билинмайди, буюм халтамызга бошимизни қўйишимиз билан пинакка кетамиз. Эрта саҳар, ҳали осмонда юлдузлар сўнмасдан, яна йўлга тушамиз...

8

Сафарга чиққанимизнинг бешинчи ё олтинчи куни эди, чамаси, саҳрода рўй бериши мумкин бўлган энг даҳшатли ҳодиса содир бўлди.

Тик тепага келган офтоб олов пуркайди тандирдай қизиган саҳрода тангадай соя йўқ, гўё бутун табиат солдатга қарши ўчакишгандай, унинг иродасини

букишга аҳд қилгандай эди. Адирлар оша ҳориб-толиб қудуққа зўрга етган роталар, икки қир ўртасидаги сойликка таппа-таппа ташлаб, чўзилиб қолди. Қуруқшаган, иссиқдан қовжираган лабларда фақат бир оғиз сўз: «Сув!... Сув!...» Сергўшт, серёғ шавлага қарайдиган одам йўқ: Сув! Сув!

— Ҳамма офицерлар полк командирларининг олдига йиғилсин!— деган буйруқ келди.

Ярим соатдан кейин офицерлар қайтиб келишди.

— Ротадаги ҳамма идишлар: овқат ташийдиган баклар, флягалар, котелоклар — ҳаммаси старшиналарга топширилсин!— деган буйруқ берилди.

Бу ўртада сойга иккита бензовоз келиб тўхтади.

— Сув келди! Сув!— деган қувончли қийқириқлар эшитилди.

Икки бензовознинг атрофини бир зумда тумонат одам қуршаб олди. Сув тарқатаётган сержантларнинг гапига қулоқ соладиган одам йўқ.

Тўсатдан, учинчи ротанинг старшинаси — новчадан келган чиройли сержант нима ҳам бўлиб, бизнинг мўмин-мулойим Сало билан олиша кетди. Уларга солдаглар қўшилишди. Тўс-тўполон кўтарилган эди, хайрият, рота командиримиз, старший лейтенант Харитонов келиб қолди. У бир сакрашда бензовознинг устига чиқди-да, тўппончасини қинидан чиқариб, осмонга устма-уст беш-олти ўқ узди.

— Бас! Бўлди! Старшиналар ўз жойларига турсин! Ҳар бир взвод ўз навбати билан келсин сувга!

Харитоновнинг ўт чақнаган кўзларида, қорайиб кетган чеҳраси ва пистолетини ҳавода ўйнатиб буйруқ беришида илгари тасаввур қилиш қийин бўлган бир шиддат ва қатъият бор эди.

Шов-шув, ғала-ғовур бирдан босилиб, ҳамма сафга турди. Бизнинг тўқсон кишилиқ биринчи ротага йиғирма котелок — тўрт солдатга бир котелокдан сув тегди. Сув лойқа, ундан бензин, чалов ҳиди анқиб турарди. Мен котелокни бошимга кўтариб, чалов ҳиди анқиб турган сувни ичаётганимда, ёнимизга кетма-кет иккита студебеккер келиб тўхтади-да, ўша томондан:

— Бормисан, шоир?— деган таниш овоз эшитилди.

Биринчи студебеккернинг кузовида, тоғдай уюлган қоплар устида, хушнуд тиржайиб Мирҳайдар ўтирарди! У қўлини кузовга қўйиб, ерга сакраб тушди. Эғнида

янги гимнастерка, оёғида хром этик, бошида пилотка ўрнига офицерлар киядиган фуражка. Мирҳайдар тунов кунгидан ҳам тўлишиб, аллақандай йилтиллаб кетган, агар пешонасидан оққан жимир-жимир терни демаса, саҳрода эмас, курортда юрган одамга ўхшар эди.

— Бурнинг ерга тегай деб қопти-ку, оғайни! Айтудим-а, қийналиб қоласан, деб! Ўжарлик қилдинг-дэ, дўстим!

У ачиниб уст-бошимга қараб юзини бужмайтирди. Кўзим беихтиёр бесўнақай катта ботинкаларимга, тердан шўри чиқиб, оқариб қолган шимимга тушиб, қизариб кетдим дағаллик билан:

— Майли!— дедим,— ўжарлик қилган бўлсам жазосини ўзим тортяпман. Сенга нима?

Мирҳайдар дағаллигимни кўнглига олмай мийиғида кулимсиради-да:

— Сув ичасанми?— деб, камарига боғланган флягасини еча бошлади. Лекин шу пайт:

— Бу машиналарда нима бор?— деган таниш овоз эшитилди.

Биринчи студебеккернинг ёнида гвардиячи капитан билан батальон штаб бошлиғи, сочларига оқ оралаган кекса старший лейтенант турар эди.

Мирҳайдар ғоз туриб:

— Машиналарда... макарон, ун, қанд-қурс бор, ўртоқ капитан!— деб жавоб берди.

— Қоплар туширилсин!— деди гвардиячи капитан тўсатдан. Мирҳайдар оғзи очилганича бир зум ағрайиб қолди, кейин:

— Ўртоқ гвардиячи капитан!— деб бақариб юборди.— Ахир, мен... ўз хўжайиним, капитан Ногаевнинг буйруғисиз...

Даврон ака ранги ўчиб кескин қўл силтади:

— Юклар туширилсин! Ҳозир сувга боради машиналар!— деди. Сўнг, ёнида турган рота командиримизга юзланиб, машиналарга ишора қилди.

— Харитонов!

Унинг буйруғини изоҳсиз тушунган Харитонов биринчи машинага сакраб чиқди-да:

— Старшкина Сало!.. Солдатлар!— деб бақирди.

«Сув» сўзини эшитган солдатлар кутилмаган бир шодлик билан машиналарга ёпирилиб чиқишди. Саросимага тушган Мирҳайдар: «Ўртоқ капитан! Ахир бу...

ахир!» деб дам Даврон аканинг олдига чопиб борар, дам машиналарга қараб югурарди. Тўсатдан у: «Ахир... ахир хўжайиним бор-ку!» деди-да, қирга қараб чопиб кетди.

Даврон ака ёнидаги штаб бошлиғига юзланиб:

— Ҳамма роталарни шу ерга йиғинг!— деб буюрди.

Солдатлар оғир ҳансирашиб, ҳамон қопларни ағдаришар эди. Мен қаёқдандир югуриб келиб, биринчи машинага тирмашган Арслон билан Васяни кўриб, уларни кўшилмоқчи бўлдим у кузовда турган Харитоновнинг:

— Уртоқ комбат! Ногаев келяпти!— деганини эшитиб беихтиёр Мирҳайдар кетган томонга қарадим.

Капитан Ногаев билан Мирҳайдар ёнма-ён югуриб келишарди. Ногаев дам пешонасига қўндирган фуражкасини бостиринқираб қўяр, дам камарини тўғрилаб, гимнастеркасининг этагини тузатар, важоҳатидан худди кела солиб, муштлашиб кетадиган одамга ўхшарди.

Даврон ака бошини бир томонга сал қийшайтириб жимгина кутиб турар, у жуда вазмин кўринар, лекин қисилган кўзларига қараганда, у ҳам асабий ҳолатда эди. Ногаев ерда тоғдай уюлиб ётган қопларнинг ёнидан ўтиб, Даврон аканинг рўпарасида тўхтади. Унинг чиндан ҳам кавказликларга ўхшаган шиддатли юзида қон қолмаган, бурун катаклари керилган, кўзлари қисилган эди.

Ғала-ғовур бирдан тўхтаб, ҳамма жим бўлиб қолди.

— Уртоқ Ғозиев!— деди Ногаев «капитан» сўзини қўшмасдан.— Сизга ким рухсат берди бундай қилишга?

Гвардиячи капитан пешанасини тириштириб:

— Капитан Ногаев!— деди секин.— Юринг, четроққа чиқиб гаплашайлик!

— Йўқ, нечирасиз!— Ногаевнинг овози таҳдид билан янгради.— Мен четга чиқиб гаплашадиган жиноий иш қилганим йўқ! Бундай буйруқ беришга ким рухсат берди сизга?

— Вазият!— деди Даврон ака.— Тушундингизми, вазият!— такрорлади у.— Ҳозир сув керак. Биринчи навбатда сув

— Сув керак бўлса, марҳамат, таъмин этинг!— қичқирди Ногаев.— Лекин сиз... батальон ихтиёрида бўлмаган машиналарнинг юкани тушириш ҳақида буйруқ беришингиз!..

Ногаев Даврон аканинг ёнига келиб тўхтаган Оляни кўриб, бир зум дудукланиб қолди.

— Сиз бу ишингиз учун полк командири олдида жавоб берасиз! — деди Ногаев.

— Бас! — Даврон ака тўсатдан бақриб юборди. — Мен ҳеч қачон ўз буйруқларим учун жавоб беришдан бош тортган эмасман! Бу сафар ҳам бош тортмайман!

— Яхши... лекин... — Ногаев қулт этиб ютинди. — Сиз нима учун менинг ишларимга тўғаноқ бўлаётганингизни биламан. Сиз мени...

— Гапни айланторманг! — деди комбат гижиниб.

— Бўпти! Белобородов олдида гаплашамиз! — Ногаев шитоб билан бурилди ва текис жойда қоқилиб-сурилиб, келган томонига югуриб кетди. Унинг кетидан Мирҳайдар ҳам лўкиллаб жўнаб қолганди...

Гвардиячи капитан жим бўлиб қолган солдатларнинг ёнидан ўтиб, биринчи машинага чиқди. Роталар машина атрофини қуршаб олган, юзлари чўяндай қорайган солдатлар, жунбушга келган офтобда қуйилаётган терларини артиб, қуруқшаган лабларини ялаб, комбатга жимгина тикилиб туришар эди.

— Уртоқлар! Солдат ва сержантлар! — гвардиячи капитан бошидан фуражкасини олиб, кафти билан пешана терларини сидириб ташлади. — Бу ердан йигирма километр нарида сапёрлар ҳозир қудуқ қазишяпти. Ҳамма куч, ҳамма техника ишга солинган. Бир-икки соатдан кейин сув бўлади. Лекин биз бу ерда сув келишини кутиб, осмонга қараб ётолмаймиз!.. — Комбат сўзидан тўхтаб, сукутга чўмган солдатларга тикилди. — Ҳозирги вазият — шиддатли жангдан қолишмайди! Умуман, бу юриш, бу жазирама саҳро, бу сувсиз чўлда босиб ўтилган ҳар бир километр йўл... япон империалистларига, мамлакатимиз биқинида бизга таҳдид солиб ётган Квантун армиясига берилган бир зарба, демакдир! Шунинг учун шиддатли жангга кирган солдатдан қандай жасорат, ирода, матонат талаб қилинса, ҳозир сизлардан ҳам шундай ирода ва матонат талаб қилинади... Мен сизларда бу ирода, бу матонат етарли эканига аминман!

Капитан пешана терларини яна сидириб ташлади-да, овозининг борича:

— Батальон! — деб буюрди. — Рота-рота бўлиб сафлан!

Яна ўша бир-бирига туташган ясси адирлар, ўг-ўланлари офтобда куйиб, оқариб қолган шўрхок сойлар, уфққа тутшиб кетган бепоён тақир сахро...

Эрталабки кулги, ҳазил-мутойиба, ғовур-ғувур тинган, солдатлар қуруқшаган лабларини ялаб, чўяндай оғир оёқларини базўр кўтариб, оҳиста тебраниб боришади.

Ана, бириччи қир орқада қолди, иккинчи қир ортидан учинчи қир ҳам кўринди... Тишимни тишимга қўйиб, энг сўнгги кучимни йиғиб олдинга интиламан, лекин иккинчи қирга чиқа олдимми, йўқми — билмайман. Фақат

Арслон қўлимдан пулемётимни олгани эсимда. Бир маҳал кўзимни очсам... қир ёнбағрида ётибман. Бошимда учбурчак чодирнинг дўппидек сояси. Ёнимда Оля, пилоткаси билан юзимни елпиб ўтирибди.

Олянинг бошида фуражка. Фуражка унга жуда ярашгану, офтобда сал қорайган мулойим чехраси тагин ҳам очилиб кетган. Негадир капитанга айтган гапларим эсимга тушиб, кўзимни қайта юмдим: биладимчи, йўқми?

Оля қимирлаганимни кўриб, тепамга энгашди.

— Ҳа, қалайсан, Мансур?— у кўзларини сал сузиб, кулимсирайди,— мен гвардиячи капитаннинг ҳамшаҳарлари иссиққа чидамли бўлади десам, биздан ҳам баттар экансизлар-ку!

Олянинг кинояси оғир ботади-ю, бор кучимни тўплаб қаддимни ростлаб ўтираман. Қуёш уфққа ёнбошлаган, лекин ҳамон ўт пуркайди, жизиллатади. Кун ботиш тарафда, то олисдаги қирларга қадар, ҳар жой—ҳар жойда бир чодир. Чодир тагидан менга ўхшаб офтоб уриб, йиқилиб қолган солдатларнинг оёқлари кўринади.

— Сен бошингни сояга яшириб қимирламай ётавер!— дейди Оля.— Йиқилиб қолдингми, энди номус қилмай қўяқол. Мен бошқа солдатларга қарай...

Тўсатдан қулоғимга гувуллаган бир овоз чалинади. Оля иккимиз барабар ўгирилиб қараймиз. Узоқдаги адирнинг ёнбағрида бир нима ўрмалаб келяпти! Йўқ, бу сувга кетган юк машинаси эмас, юриши тез, ўзи ҳам қора қўнғиздай кичкина. «Қўнғизча» йўл ёқасидаги ҳар бир чодирнинг ёнида тўхтаб-тўхтаб келяпти...

— Полковник Белобородов!— дейди Оля ва фураж-
касини тўғрилаб ўрнидан туради.

«Оббо! Шарманда бўлдим-ку» дейман ичимда ва яна
сояга чўзилиб кўзимни юмаман. Бир лаҳзадан кейин
«амфибия» тепамда тўхтади. Эркак кишининг бўғиқ,
аллақандай чарчоқ овози эшитилади:

— Батальонда неча киши йиқилиб қолди?

— Анча бор, ўртоқ полковник! Кўпчилиги ёш солдат-
лар...

Секин кўзимни очаман. Тепамда, Олянинг ёнида,
кулранг гимнастеркасининг кўкрагида Совет Иттифоқи
Қаҳрамонининг Олтин Юлдузи, полковник Белобородов
турибди! У тунов кунгидай бардам эмас, кўзлари кирта-
йиб қолган, юзи офтобда қорайган, ўзиям жуда ҳорғич
кўринади. Бор кучимни йиғиб, қаддимни ростлаб ўтира-
ман.

Оля кўзини мендан узиб, полковникка қарайди.

— Бунга пулемёт эмас, автомат беришсаям бўларди.
Ёш солдат...

Полковник индамай ёнимга чўккалаб, елкамга қўли-
ни қўяди.

— Нима бўлди, солдат? Чарчаб қопсан-да, а?

Унинг кексаларга хос бўлакча меҳр билан «солдат»
дейиши қулоғимга Салонинг «ўғлим» дейишидай муло-
йим эшитилади-ю уялиб ерга қарайман.

— Ўзим ҳам билмайман, ўртоқ полковник...

— Сувдан борми?— дейди Белобородов, шофёрга
юзланиб.

— Йўқ, ўртоқ гвардиячи полковник. Бидонда бир
томчи ҳам сув қолмади.

— Флягамни ол!

Шофёр флягани беради, полковник уни менга уза-
тади.

— Ма, ич, солдат!

Сув илиқ, лекин боягидай чалов ҳиди йўқ, аксин-
ча, шакардай ширин. Назаримда, томир-томирларимга
ҳаётбахш бир нарса таралгандай бўлиб яйраб кетаман.
Флягани оғзимдан зўрға олиб, полковникка қарайман.

— Қалай?— дейди у кулимсираб.

— Раҳмат, ўртоқ полковник!— мен тиззаларим қал-
тираб бўлса ҳам, ўрнимдан тураман.

— Қалай, ўзинг юриб кета оласанми, солдат?

— Ҳаракат қиламан, ўртоқ полковник!

— Мана бу бошқа гап!— дейди полковник мийғида кулиб.— Сени қара-ю, шундай чиройли қиз иссиқни писанд қилмай кулиб турибди. Сен бўлсанг сулайиб ётибсан. Яхши эмас. Ҳозир сувга кетган машиналар келади. Балки олдиндан чиқиб қолар...

Ер остидан Оляга қарадим. У негадир қизариб, гимнастёркасининг тугмасини ўйнаб турарди.

— Машинага чиқ, Оленька — деди полковник.— Солдатлардан ҳол-аҳвол сўраб, айланиб келайлик... Комбат сувга кетгандир-да?

— Худди шундай, ўртоқ полковник! — деди кичик лейтенант.

— Ҳмм... анча солдат йўлда ётибди... Хўп, яхши, машинага чиқ!

Белобородов менга қараганини кўриб, секин йўлга тушдим.

Қаршимдаги тепаликнинг устида юк машинаси кўринди... Капитан бўлса-я!..

Шу топда мен капитанни кўришдан, тўғрироғи, у мени бу аянчли аҳволда кўриб қолишидан қўрқардим. Шоша-пиша ўзимни қандайдир чуқурга отдим.

Лекин машина гувиллаб келиб, тепамда тўхтади. Кимдир ундан сакраб тушганини сезиб, қизариб-бўзариб ўрнимдан турдим. Рўпарамда... Дарвон ака турарди! Гимнастёркасининг ёқаси кўкрагигача очилган, қорайган юзида маржон-маржон тер, кўзларида ҳайрат.

— Сен нима қилиб ётибсан бу чуқурда?

— Ҳа шу... ўзим!...

— Қойил! — капитан гижиниб яна бир нима демоқчи бўлди-ю, гувиллаган овозни эшитиб, орқасига ўгирилиб қаради.

Мотор қаттиқроқ ўкириб, қаршидаги тепанинг устида студебеккер кўринди. Машинанинг кузовида кимдир кабинага суяниб турарди.

Ногаев!

Студебеккер комбатнинг машинасига етмай тормозларини гичирлатиб тўхтади. Ногаев кузовдан сакраб тушиб, кабинанинг эшигини очди. Кабинадан баланд бўйли, ёш бўлса ҳам қорин сола бошлаган подполковник тушиб, машинанинг ёнида оёқларини кериб тўхтади.

Капитан Ногаев чиройли мўйловини ғалати қимирлатиб кулимсиради:

— Мана, марҳамат, ўртоқ подполковник...

Подполковник индамай комбатга тикилиб турар, комбат ҳам, бошини бир томонга эгиб, унга қадалиб қолган эди.

— Капитан Ғозиев! — деди ниҳоят подполковник.

Комбат фуражқасини тўғрилаб, қақроқ ерни таянч босиб подполковникнинг олдига борди.

— Эшитаман, ўртоқ подполковник!

Подполковник қадини ростлаб:

— Нимани эшитасиз? — деди жеркиб, — Ундан кўра жавоб беринг. Полк ихтиёридаги машиналарни тортиб олишга ким рухсат берди сизга?

— Ўртоқ подполковник...

— Жавоб беринг!

— Узингиз кўриб турибсиз, вазият оғир, ўртоқ, подполковник. Сув...

— Вазият оғир бўлса қимматбаҳо юкларни ағдариб, машиналарни тортиб оласизми?

— Ўртоқ подполковник! — Комбатнинг овози тўсатдан янграб кетди. — Мен бу ишни ўзим учун эмас, солдатларни ўйлаб қилдим...

Четроқда турган Ногаев асабий кулимсираб елкасини учирди.

— Эшитдингизми, ўртоқ подполковник! Бу киши солдатларнинг ғамхўри-ю, сиз билан биз унинг душманамиз!

Комбат ялт этиб унга қаради, бирдан ранги ўчиб:

— Гапни бурма, Ногаев! — деди титраб. — Агар сен ҳам солдатни ўйлайдиган бўлсанг арзимаган нарсага шовқин-сурон кўтариб юрмасдан, солдатнинг жонига ора киришни ўйлардинг!

— Мен ўзимга топширилган вазифани ўйлайман! — деди Ногаев бурун катакларни пирпираб. У яна бир нима демоқчи эди, лекин подполковник оғзидан гапини олди.

— Гоби саҳросидан пиёда ўтишни мен ўйлаб чиқармадим, капитан Ғозиев! — деди у вазминлик билан. — Бу — қўмондонликнинг стратегик плани асосида бўлаётган иш...

— Тўғри, ўртоқ подполковник. Лекин бу плавани амалга оширадиган яна ўша солдат. Демак, унинг қадрини билишимиз, оғирини енгил қилишимиз керак. Бу солдатларнинг кўпчилиги тўрт йил урушган, ҳамма машаққатларни бошидан кечирган одамлар...

Гапга яна Ногаев аралашди.

— Эшитяпсизми, ўртоқ подполковник? — киноялли кулди у.— Бу кишига қўмондонликнинг стратегик плани ёқмаянги. Балки, сиз, умуман бу урушга қаршидирсиз?

Комбат бирдан кўзлари ёниб, Ногаевга қаради. Лекин подполковник уни гапиртирмади.

— Бас! — деди подполковник ва ер остидан машинада ўтирган солдатларга қараб қўйди.

У солдатлар олдида ади-бади айтишиб нотўғри қилаётганини сезиб қолди шекилли, студебеккернинг орқасига ўтаркан:

— Капитан Ҳозиев! — деди. — Қани, бу ёққа келинг-чи!

Комбат билан Ногаев унинг кетидан студебеккернинг орқасига ўтишди. Гаплари эшитилмай қолди. Фақат кескин, бўғиқ овозлар қулоққа чалинарди.

Комбат чорак соатдан кейин қайтиб келди. У боягидан ҳам қорайиб кетганга ўхшарди. Ёнимдан ўтаркан, қисқа қилиб:

— Чиқ машинага! — деб буюрди.

10

Бу воқеанинг эртасига: бундан буён кечаси йўл юриб, кундузи иссиқда дам олинсин, деган янги буйруқ чиқди.

Штабнинг қарори тўғри: кундузи иссиқдан кўра кечаси салқинда юрган яхшироқ. Лекин қабариб, қонталашиб кетган товонлар барибир чўғ теккандай безиллайди. Ҳар соатдан кейин ўн минут дам олиш эълон қилинганида, йўл ёқасига таппа-таппа ташлаб, зирқираб оғриган оёқларимизни осмонга кўтарамиз. Тагимиздаги қақроқ ер худди пар тўшакдай юмшоқ кўринади, бошлар ерга тегиши билан кўзлар илина бошлайди. Вақт тун ярмига яқинлашганда уйқу шундай қийнайдики, юриб кетаётган солдатларнинг хурраги эшитилади, биров уйқисираб қоқилиб йиқилади, биров бунга кулса, биров сўкинади... Баъзан шундай пайтларда кимдир секин ашула бошлайди.

Малинка, малинка, малинка моя...

В саду ягода малинка, малинка моя...

Ашулага олдин биринчи қатордаги солдатлар, кейин бутун рота қўшилади. Аста-секин бошқа роталар ҳам ашула бошлайди-ю, қоронғиликка чўмган бепоён саҳро ларзага келади... Наразимда, саҳро билан бирга солдат қалби ҳам ларзага тушади, юмилиб бораётган кўзлар чарақлаб очилиб кетади, қадамлар зарб билан урила бошлайди. Сал ўтмай, ашулага қарсак қўшилади. Кимдир ротанинг олдига тушиб, рақс бошлайди. Ён-ёқадан завқланган овозлар эшитилади:

— Яша, Оля!

— Қиз эмас, бамисоли олов!

— Бу оловнинг таптига бир тушиб кўр — ёндиради!

— Ёнсанг ҳам, шундай қизнинг таптида ёнсанг қанийди-я!

Қарсаклар авжига чиқади. Ён-ёқадан: «ҳа, ҳаҳ, ҳаҳ, ҳаҳ!» деган жўр хитоблар янграйди.

— Қани, юрагида ўти бор бирор солдат йўқми? Бор бўлса даврага чиқсин!

Тўсатдан:

— Яша, Арслон!

— Қойил! — деган хитоблар янграйди.

Мен қоқиниб-суриниб бўлса ҳам олдинга ўтаман. Ўтаману, уч-тўртта қўл фонарлар нурида юришдан тўхтамай, рақсга тушиб кетаётган Оля билан Арслонни кўриб, оғриқ ҳам эсимдан чиқиб кетади. Арслон пилоткасини пешанасига суриб, қўллари билан сонларини аёвсиз шапатилаб Олянинг атрофида парвона бўлар, Оля ҳам бўш келмас, бежирим этикчаси билан шафқатсиз ер депсиниб, дам унинг атрофида айланади, дам муқом қилиб, орқаси билан юриб узоқлашиб кетар эди. Қарсак, ҳуштак ва қичқириқлар тобора авжига минади, кейин:

— Яша, Вася!

— Бормисан, Колбаскин? — деган хитоблар эшитилади.

— Шоирмисан? — Арслон қоронғила пилоткаси билан бўйнини, юзини артиб ёнимга келади. — Бало-да, бу Оля! Бир ўзи ўн йигитни чўқийди-я, қуриб кетмагур!

— Чарчасанг, нима қилардинг рақс тушиб?..

— Қизиқсан-а? — деди Арслон кулиб. — Шундай қиз таклиф қилади-ю, чарчоқни ўйлайсанми? Хўш, ўзинг қалайсан, оғайни?

Тўсатдан, қаердандир, орқада — зим-зиё чўлнинг

қаъридан гувиллаган овоз эшитилди, сўнг, қоронғиликни машина фараларининг шуъласи ялаб ўтди. Лаҳза ўтмай оғир тўпларни шатакка олган тягачлар ёнгинамиздан «ғиз-ғиз» ўта бошлади...

— Тўхта! — деди Арслон. — Пулемётингни менга бер! Мен тягачларга осилиб оламан. Қўрқма: йигирма ўттиз чақиримдан кейин тушиб, сенларни пойлаб ётаман!

— Агар булар бошқа йўлдан кетса-чи?

— Қанақа бошқа йўл? Бу саҳрода фақат битта йўл бор!

Арслон автоматни бериб, пулемётимни олди-да, қоронғиликка, машиналар ғиз-ғиз ўтаётган томонга шўнғиди.

Пулемётни Арслонга топширгандан кейин бирдан енгил тортдим, лекин енгил тортганим ҳам қурсин, сал ўтмай юрагимни ваҳима боса бошлади. «Арслон бу поёнсиз саҳрода адашиб кетмасмикан? Агар артиллерия қисми бошқа ёққа кетаётган бўлса-чи? Бир-биримизни қандай топамиз? Пулемёт нима бўлади?..»

Саҳар пайти аллақандай бир кўлга яқинлашдик. Ғира-шира қоронғиликда олдинда нимадир ялтирагандай бўлди, кейин билсам бу шўр кўл экан. Кўлга яқинлашганимизда дам олишга буйруқ берилди.

...Мен қанча ухлаганимни билмайман, юзимга офтоб тегиб уйғониб кетдим. Уйғониб кетдим, Арслонни эслаб апил-тапил ўрнимдан турдим.

Полк рота-рота бўлиб, катта шўрхок кўлнинг айланасига жойлашган, бировлар кўлда чўмилар, бировлар кийим-кечакларини ювиб офтобда қуритар, бировлар сув иситар эди.

Юрагим така-пука, старшина Сало тугул, сержантга ҳам айтишга тилим бормаи, у ёқ-бу ёқни айланиб келдим. Арслоннинг қораси кўринмайди! Юрагимдаги ваҳима тобора ортиб борарди: ҳозир йўлга чиқишга буйруқ берилса нима қиламан? Пулемётинг қани, деса нима деб жавоб бераман?.. Арслон-чи? Бу бепоён саҳрода адашиб кетмадимикин? Битта-ю битта ҳамқишлоғимдан, акамдай суяниб қолган бу ажойиб йигитдан айрилиб қолмасмиканман?

Бир соатча у ёқ бу ёқни айланиб келдим, ахири чиндай олмай сержантни четга тортиб, бўлган воқеани айтиб бердим. Сержантнинг кўзи ола-кула бўлиб кетди.

У қаёққадир югуриб кетиб, старшина Салонн бошлаб келди.

— Хўш, нима гап ўзи, ўғлим?

У шу топда «ўғлим» демасдан, бақириб-чақириб берса, кошки эди!

— Ҳа, шу... ўртоқ старшина. Кечаси Арслон пулемётни олиб, машинага осилиб кетувди...

— Машинага осилиб кетишга унга ким рухсат берди?— Сало сержантга қаради. Жиккаккина сержант иягини осмонга кўтариб, ғоз турди.

— Ҳеч ким, ўртоқ старшина!

Сало пилоткаси билан жимир-жимир терлаган ялтироқ бошини артди.

— Топиш керак Арслонни. Топмасак чатоқ бўлади!.. Қолбаскин! — деб чақирди у.

Боши чодирда, оёғи офтобда, мудраб ётган Вася апил-тапил ўрнидан турди.

— Эшитаман, ўртоқ старшина.

— Оғайнинг пулемётини йўқотиб қўйибди-ю, сен бўлсанг оёғингни осмонга қилиб ётибсан! Боринглар, ернинг тагидан бўлса ҳам топиб келинглари!

Вася иккимиз кўл ёқалаб кетдик.

— Нима бўлди ўзи? Қачон йўқотдинг? — деди Вася, оппоқ киприкларини пирпиратиб.

Мен бўлган воқеани айтиб бердим.

— Арслон бўлса қўрқма! — деди Вася.— Бало ҳам урмайди унга! Ётгандир бир жойда хуррак отиб! Сен у ёққа бор, мен бу ёқни қарай!

Қуёш шўр кўл ортидаги ясси адирларга ёнбошлаган, кундузги ҳарорат хийла пасайган, афтидан бугун бу ердан жилмасак керак, солдатлар ҳали ҳам дам олиб ётишар, дала ошхоналарининг мўриларидан тутун кўтарилмоқда эди.

Старшина айтган ярим соат эмас, бир соатга яқин вақт ўтди ҳамки, Арслоннинг дарагини топмадим... Энди нима қиламан?

Узоқдан Вася кўринди. Юрагим ўйнаб унга қараб чопдим.

— Топилдими?

— Қаёқда! — Вася кўзини олиб қочди.— Юр, сени комбат сўраяпти.

Комбат билан старшина Сало взвод жойлашган

жойдан берироқда, дала ошхонасининг ёнида гаплашиб туришарди.

— Ўртоқ гвардиячи капитан!..

— Рапортни қўйиб тур! — деди капитан. — Арслондан дарак борми?

— Йўқ...

Старшина савол назари билан капитанга қаради.

— Нима қиламиз, ўртоқ капитан?

Капитан ҳамон ер остидан менга тикилиб турар, унинг хиёл ранги ўчган, лаблари қисилган эди.

— Бунақа ишлар учун нима қилиш кераклигини билмайсанми? Иккаласини ҳам... ҳарбий трибуналга бериш керак! — Капитан шундай деди-да, шартта бурилиб кетди.

Мен жон ҳолатда унинг кетидан югурдим.

— Ўртоқ капитан!..

— Хўш?

— Биздан хато ўтди. Лекин... Арслон яхши йигит...

— Йўқ! — капитан кескин бурилди, тўсатдан кўзлари қисилиб. — Эсингдами, — деб сўради. — Тунов кун, сафарга чиқишдан олдин, мен сизлардан бир нарсани илтимос қилгандим!

— Эсимда, ўртоқ капитан...

— Йўқ, эсларингдан чиқибди. Ҳозир, уруш пайтида бундай қилиш, ишониб топширилган қуролни бировга бериб юбориш — жиноят!..

Даврон аканинг гапини Олянинг: «Ўртоқ капитан!» деган овози бўлди. Оля, бир ўрим йўғон сочи орқасида ўйнаб, ниманидир боши узра айлантириб, биз томонга қараб чопиб келарди.

— Қани, ўртоқ капитан, битта ўйнаб беринг!

— Оленька! Бошқа пайт...

— Йўқ, йўқ, бунақаси кетмайди! — Оля қўлидаги хатни орқасига яшириб, бир-икки қадам чекинди.

— Агар ўйнаб беришга арзимайдиган хат бўлса-чи? Хўп, мана!.. — Капитан бир-икки марта ер депсинган бўлди-да, Олянинг қўлидан «шап» ушлаб, хатни юлиб олди, сўнг, конвертга кўз ташлади-да, шоша-пиша нари кетди.

— Ўртоқ капитан! — Қизнинг лаблари тўсатдан аллақандай титраб кетди. — Бу ўша... Сиз кутган хат эканми?..

Капитан кўзини хатдан узиб, Оляга қаради. Унинг хаёли қаёқдадир бошқа ёларда эди.

— А? Ҳа, ҳа... Раҳмат, Оленька!

Капитан йўлида давом этди. Оля эса, пастки лабини тишлаганича, бир-бир босиб, кўлга қараб кетди.

«Хат Саломатхондан!» Сафарга чиққач хаёлимдан кўтарилган эски дард бир зум қайта эсимга тушди. Лекин ҳозир буни ўйлайдиган ҳолда эмас эдим. Шажот кутиб старшинага қарадим. У томоқ қириб:

— Уртоқ капитан!— деди.— Буни нима қиламиз энди?

Капитан тўхтади.

— Буни ҳозирча гауптвахтага юбор!— деди капитан, сўнг, бу саҳрода гауптвахта йўқлиги эсига тушди шекилли, қўлини силгади.— Арслон топилгунча нарядга юбор! Кечалари соқчиликда турсин, ошхонада ишласин! Шу!

Хаёлимга: «Бу одам... Уша кунги гапларим учун мендан ўч олмоқчимиз», деган фикр келди. Бу фикрнинг бемаънилигига ақлим етса ҳам негадир ўқиб, кўзим жиқ-жиқ ёшга тўлди...

11

Кечаси наряддан қайтиб, энди уйқуга кетганимда тревога эълон қилинди.

Саҳрони танк филдиракларининг шарақлаши, баравар ишга тушган юзларча моторнинг гувиллаши тутиб кетган эди.

Қоронғиликда:

— Биринчи рота, сафлан!

— Учинчи взвод, сафлан! Ортимдан марш!— деган овозлар эшитиларди.

Кўл бўйида қаторлашиб турган студебеккерларнинг ёнида бизни рота командири билан яна бир нотаниш офицер кутиб олиб, взводимизга ажратилган машиналарни кўрсатишди.

Мен капитаннинг кўзига тушишдан қўрқиб, машинага тезроқ чиқиб олдим.

Сал ўтмай, «Кўзгалдик!» деган хитоб эшитилди.

Уфқдаги қирлар устида бир чети камтик сарғиш ой ботмоқда эди. Унинг аллақандай совуқ шуъласида кенг

сахро, теварак-атрофдаги ясси адирлар, кўзгудай ялтираган шўр кўл, ҳаракатга кирган қўшинлар аллақандай сирли ва улуғвор манзара касб этган. Солдатлар ҳам худди бу дақиқанинг бутун улуғворлигини ҳис қилгандай, сукутга чўмишган эди. Елғиз Вася Колбаскин пиртирлаб, жойида ўтиролмас, ўрнидан туриб: «Қойил! Ҳамма ёқни танк босиб кетибди-я!.. Вой бў-ўй, машина деганлари жоннинг роҳати экан-ку!» деб пиқир-пиқир куларди. Ниҳоят, у ҳам тинчиб жойига ўтирди.

— Самурайдан келадиган бало танклардан ортмас. Яқинроқ кел, оғайни, жиндак мизғиб олайлик!

Мизғиш қаёқда? Кўзимни юмишим билан яна кечаги ўйлар хаёлимни чулғаб олди. Арслонга нима бўлди? Наҳот келиб-келиб бу олис мусофир юртда, Хинган тоғларида шундай дўстимдан айрилиб қолсам? Агар у қайтиб келмаса ўзим нима бўламан?..

Кўзим илиндими, йўқми, билмадим, бир маҳал машиналарнинг яраланган шердай ўқирган овозини эшитиб, уйғониб кетдим.

Тонг отган, биз барханлар орасида турардик. Аллақандай намхуш, тупроқдай майин бу қумликларнинг чегараси кўринмас, пўртанадай «тошиб», бир-биридан баландлашиб кетган кўкимтир барханлар уфққа тақалиб, осмон билан туташиб кетган эди...

Олдимиздаги машиналар, тягачлар, ҳатто виллислар ҳам ҳар жой-ҳар жойда қумга тиқилиб, тўхтаб қолган, солдатлар қўлларида белкурак, шох-шабба ва шувоқ йиғишга киришишган эди.

— Белкураклар олинсин! Шувоқ йиғилсин! — олдинги машиналарнинг биридан сакраб тушган старший лейтенант Харитонов кимнингдир белгурагини олиб, қум орасидаги шувоқларни чопишга киришди.

Биз ҳам машинадан тушиб шувоқ юлиш, тол ва жингилга ўхшаш қизғиш чакалакни буташга киришдик.

Солдатлар, йиғилган шох-шаббаларни гилдиракларнинг тагига ташлашаркан, истеҳзоли кулишар, аския қилишарди:

— Йўқ, бунақа машиналардан ўзимизнинг ўнинчи трамвай тузук экан!

— Бўлмаса-чи? Унинчи трамвайда ҳозиргача анча жойга бориб қолардик!

— Ҳалиям бўлса ўзимизнинг трамвайда кетаверайлик!

— Йўқ-э, ёмон йўлдош ёлчитмас қабилидан бўлма-син, ёрдамлашиб юборайлик, биродарлар!..

Дарҳақиқат, қумлик бошлангач, ҳамма оғирлик яна шўрлик пиёда аскарларнинг зиммасига тушди.

Кечагина тягачларга миниб: «Дала маликасига оташин саломлар» деб ёнимиздан кулишиб ўтган артиллериячилар қумга киргач, «дала маликаси»нинг ёрдамига муҳтож бўлиб қолишди. Ҳеч бир ғовни писанд қилмайдиган тягачлар, ўкирганда саҳрони бошига кўтарадиган студебеккерлар, ҳатто танклар ҳам барханлар орасида ғилдираклари урчиқдай айланиб тиқилиб қолар, биз уларнинг тагига саксовул ва шох-шабба босиб, тўпларнинг ғилдиракларига эса арқон боғлаб, «Ҳа, олдик! Қани, ҳа, яна олдик!», деб ҳар бир қум уюми, ҳар бир барханга судраб олиб чиқар эдик. Қумлик эса чеки кўринмас, гўё бутун олам чексиз барханларга айлангану, биз ундан ҳеч қачон чиқолмаймиз. Фақат баъзи-баъзидагина аллақандай ташландиқ қўрғонлар, уч-тўрт уйдан иборат мўғул қишлоқлари учрар, гоҳо-гоҳо ярим хароба будда ибодатхоналари кўриниб қолар эди. Четан деворлар билан ўралган қўралар ёнида тўпиғига тушадиган узун чакмон кийган чоллар, кокил қўйган, мунчоқдай митти кўзлари ялт-ялт этган болакайлар кўринар, улар бизни жимгина қарши олиб, жимгина кузатиб қолишар эди...

...Хинган қумликларига кирганимизнинг учинчи ё тўртинчи кунни кечқурун, баланд бир барханга чиқаётганимизда, гвардиячи капитан билан юзма-юз келдим. У батальон штаб бошлиғи — сочларига оқ оралаган старший лейтенант билан йўл ёқасида турар, ёнларидан ўтаётган машиналар тиқилиб қолса, кифтини тутиб, солдатларга ёрдамлашар эди. Капитан Колбаскинни кўриб ҳазиллашди:

— Бир ой колбаса емагандай шалпайиб қопсан-ку, Василёк?

— Колбаса-ку, ўзимда бор, — деди Вася териси шилиниб қип-қизил бўлиб қолган бурнини жийириб. — Аммо бир ой йўл юриб битта самурайни кўрмагандай кейин кайфинг бузилар экан, ўртоқ капитан.

Комбат кулди.

— Самурайларни кўргани кўзинг учяптими? Бўлмаса билиб қўй: ҳар бир қум уюми самурийларнинг битта ротасига тенг. Ҳар бир барханга чиққанингда Квантун

армиясининг битта ротасини тор-мор қилдим, деб ҳисоблайвер, Колбаскин!

Мен унинг кўзига тушишни истамай, машинанинг чап томонига ўтиб олган эдим, Даврон ака тўсатдан:

— Солдат Муродов! — деб чақириб қолди.

Олдига боришга мажбур бўлдим. Капитан уйқусизликдан киртайиб кетган кўзларини четга олиб:

— Кичик лейтенантнинг тоби қочиб қолди, — деди, — Ҳу ана у машинада ётибди... — У барханнинг тепасида турган студебеккерга ишора қилди. — Сени сўрапти: Бор, Харитоновга ўзим айтиб қўяман...

«Демак, Оля бечора менга бўлишибди-да! Демак, ўша куни капитан унга ҳеч нарсани билдирмабди-да!» Бархан тепасига югуриб чиққунча ўпкам оғзимга тиқилиб, ҳансираб қолдим. Лекин пастдаги манзарани кўришим билан чарчоқ ҳам эсимдан чиқиб кетди. Пастда — мен чиққан барханнинг этагида, атрофи қумликлар билан ўралган кўм-кўк бир водий ястаниб ётар, водийнинг кунгай томонида эса, қалин дарахтзор орасида гўё қизил мрамардан қурилган катта бир ибодатхона кўринар, ибодатхонанинг қизғиш деворлари, ўймакорлик билан ясалган жимжимадор томи ботаётган қуёш нурида ялтираб турарди.

Оля машинанинг кузовида, сандиқ ва қутилар орасида, шинелига ўраниб, гужанак бўлиб ётар, унинг кўзлари юмуқ, иситмаси баланд бўлса керак, узунчоқ оғзин юзи ловуллаб ёнар, лаблари қовжираб қолган эди.

Мен унинг ёнига тиз чўкдим, нима қилишимни билмай:

— Уртоқ кичик лейтенант, сув ичасизми? — деб сўрадим.

Оля чуқур ботган кўзларини бир очиб яна юмди, қуруқшаган лабларини ялаб: «Совуқ», деб пичирлади.

Мен шинелимни ечиб унинг устига ёпдим. Оля чиндан ҳам титрамоқда эди.

— Безгак тутгандай қалтираяпман! — деди у кўзини очмай.

Машина шарқираб оқаётган сойдан ўтиб, баланд чинор тагида тўхтади. Биз ибодатхонанинг тош қўрғони ёнида турардик. Бошқа машиналар ҳам бирин-кетин келиб тўхтамоқда, олдин етиб келганлар ибодатхона олдидаги очиқ майдонга чодирларини тика бошлашган эди.

Машинага гвардиячи капитан чиқди. У менга қарамай, ёнимга чўнқайиб, қизнинг пешанасини ушлади.

— Медсанбатга борасанми, Оленька?

Оля кўзини очди-да, Даврон аканинг қўлини ушлади.

— Йўқ, ўтиб кетар... фақат совқотяпман!..

— Айтдим, гулхан ёқишяпти... Тушасанми?

— Майли... — Оля шинелига яхшироқ ўраниб ўрнидан турди.

Кун ботган, боя олтиндай товланиб турган ибодатхона энди жигар ранг тусга кирган эди. Ибодатхонанинг темир панжарали дарвозаси олдида тўпигига тушадиган узун қора духоба чакмон кийган икки кекса монах турар, лабларида сохта табассум, улар солдатларга таъзим қилар, митти кўзларини қисиб илжайишар, лекин ҳеч кимни ичкарига қўйишмас эди.

Чинор тагида чиндан ҳам ловуллаб гулхан ёнарди. Даврон ака пастда, сой томонда кўринган фарамга ишора қилиб, бир қучоқ қуруқ пичан олиб келишни буюрди. Мен сойда қаторлашиб турган юк машиналари орасидан ўтиб бораётувдим, тўсатдан:

— Мансур! — деган овоз эшитилди.

Қарасам — Мирҳайдар, қўлида бир фуражка олма, тиржайиб турибди!

— Олма? — дедим ҳайрон бўлиб. — Қаёқдан олдинг?

— Топамиз-да! — деди Мирҳайдар керилиб. — Ма, ол. Сен бўлсанг... Ҳалиям юрибсанми, чориғингни судраб? — У қип-қизил катта бир олмани қўлимга тутқазаркан, яна ишшайиб. — Юр қиттай-қиттай қилайлик!... — деди ва қўлимдан ушлаб судрай бошлади. Шундагина мен унинг кайфи тарақ эканини сезиб қолдим... Арслонни ўйлаб кўнглимга қил сиғмай турган пайтда «қиттай-қиттай» дейди-я!.. Қўлимни тортиб олиб, фарамга югуриб кетдим.

Мен бир қучоқ қуруқ пичанини кўтариб борганимда, Даврон ака штабга кетган, Оля эғнида шинель, гулхонга қуруқ буталарни ташлаб, хаёлга чўмиб ўтирарди. Бирдан чўнтагимдаги олма эсимга тушиб, уни олиб узатдим.

Олянинг кўзларида болаларга хос қувонч акс этди.

— Олма? Ростакам олма-ку? Қаёқдан топдинг?..

— Топдим-да! — дедим гердайиб.

Оля олмани кафтлари орасига олиб, ҳидлади.

— Бирам хушбўй, бирам хушбўй-ки!.. Агар... — деди

у кўзларини гулхандан узмай,— агар ҳозир бир қултум вино бўлса ичардим...

— Спиртми?

— Йўқ! — Оля ижарганиб юзини буриштирди. — Вино бўлса дейман. Биз ғарбда, Австралияда турганимизда, шунақа винолар бўлардики...

Оля бошимга иш тушиб, бир оғиз илиқ гапга зор бўлиб турганимда чақирди! Мен ундан шундай миннатдор эдимки, агар у анқонинг уругини топиб кел деса ҳам йўқ демас эдим!...

Ўрнидан сакраб турдим.

— Қаёққа Мансур? — деди Оля.

— Ҳозир келаман...

Мирҳайдар боя сой бўйида қаторлашиб турган юк машиналарининг бирида бўлиши керак, чунки юкларига қараганда, улар ПФСга тегишли машиналар эди. Лекин машиналар кўп, уларнинг ёнида соқчи турган бўлиши мумкин...

Тўхта! Қулоғимга худди бузилган мотордай хириллаган овоз чалинди. Мирҳайдарнинг машҳур хурраги!

У энг чеккадаги студебеккернинг кабинасига кириб, пинакка кетган эди.

— А? Нима? Қанақа вино? — деди у керишиб машинадан тушаркан. — Спиртми? Боя айтсам ичмовдинг-ку, фирром?

Мен унга спирт эмас, вино кераклигини зўрға тушунтирдим.

— Винони нима қиласан? А-а... ўша ҳалиги нозанини кўнглини олмоқчимсан? — кулди у. — Сен ҳам бачосан!..

— Менга қара, Хаёл!..

— Ҳазилни тушунмайсан-да! — Мирҳайдар елкамдан қучоқлаб кулди-да, турган жойимизни сўради.

Мен тушунтириб бердим.

— Вино бор,— деди у. — Лекин хўжайиндан берухсат беролмайман, оғайни. У бир жойга кетувди, ҳозир келиб қолади. Сен боравер, бир оздан кейин ўзим олиб бораман.

Гулхан деярли сўниб қолган. Оля, шинелига ўраниб, ёнбошлаб ётарди.

— Қаёқларда юрибсан? — деди у қаддини ростлаб.

— Бир жойга бориб келдим...— Мирҳайдарнинг олдига борганимни айтгим келмай, гулханга қуруқ бута-

лардан ташлаб, пичанга тўшалган чодирнинг четига ёнбошладим.

— Овқатингни е! — деди Оля.— Совуб қолгандир...— У чирс-чирс сачраётган учқунлардан кўзини узмай, яна хаёлга толди.

— Мансур,— деди у анчадан кейин.— Тошкент яхши шаҳарми?

«Тошкент» сўзи қулоғимга жуда илиқ эшитилиб, юрагим бир ҳаприқаб тушди.

— Яхши бўлганда қандоқ, Оленька! Ажойиб шаҳар!

— У ерда чет тиллар институти бормикан? Билмайсанми?

— Унисини билмадиму, лекин университет бор. Буни яхши биламан.

Оля секин хўрсиниб қўйди.

— Июлда, студентларни хизматдан бўшатишганда... кетаверсам бўлар экан. Негадир кетавермай бу ёққа келдим... Мана энди, Хинган тоғларида... будда ибодатхонаси ёнида ётибман... Нега ўшанда кетавермадим? Нега бундай қилдим? Узим ҳам билмайман...

Унинг овозида, бошини бир томонга сал эгиб, гулханга ўйчан тикилиб ўтиришида қандайдир нозик бир мунг, киши бировга айтолмайдиган бир ҳасрат бор эди.

— Уртоқ кичик лейтенант,— дедим.— Сиз ўзингиз... қаерликсиз? Умуман...

— Умуман, қанақа одамсиз, демоқчимисан? — Оля секин кулди-да:— Неча ёшга кирдинг, Мансур?— деб сўради.

— Ўн саккизга. Ҳужжат бўйича ўн тўққиздаману, лекин аслида...

— Ёшингга бир ёш қўшиб, армияга кетгансан, тўғрими? — Оля аллақандай илиқ бир меҳр билан юзимга тикилди.— Мен эсам... Уруш бошланганда ўн еттида эдим, Мансур. Уша маҳалда Таня деган қизнинг номи чиқувди. Эшитгандирсан балки?

— Эшитганман. Кейин Зоя Қосмодемьянская бўлиб чиқди-ку!

— Тўғри. Зоя Қосмодемьянская, Лиза Чайкина... Мен ҳам ўн тўққиз ёшимда, худди шулардай бўламан деб чет тиллар факультетининг иккинчи курсидан фронтга кетганман. Улардай бўлолмаслигимни билмабман.

— Нега бундай дейсиз, ўртоқ...

— Чунки... Менинг фамилиям уларникидай чиройли

эмас! — кулди кичик лейтенант. — Оля Куприянова! Йўқ чиройли эшитилмайди!

— Кейин-чи? Кейин нима бўлди?.. — дедим унинг кулгисига эътибор бермай.

— Кейин... Штабда, разведка бўлимларида таржимонлик қилдим. Кейин радистка бўлдим, ҳамшираликка ўқидим. Кейин гвардиячи капитан билан десантда бўлдим. Чехословакияда, Словакия тоғларида... Сен душман орқасига десант тушиш нималигини тасаввур этолмайсан, Мансур. Тўққиз кишидан фақат уч киши омон қолганмиз, гвардиячи капитан, мен ва Дмитрий Михайлович...

— Уртоқ кичик лейтенант!.. — Уйқум қочиб ўрнимдан туриб кетдим. Мен: «Уртоқ кичик лейтенант, ҳаммасини бир бошдан гапириб беринг» деб ёлвормоқчи эдим, лекин худди шу пайт гулхан ёнида капитан Ногаев пайдо бўлди.

— Салом, Оленька! — у кўтариб олган қоғоз қутисини ерга қўйиб, ёнимга чўккалади. — Яхшимисиз, Оленька. Ҳайрон бўлманг. Тобингиз қочганини эшитиб қолдим. Шунга... шифо бўлармикан, деб бир шиша вино билан майда-чуйда олиб келдим...

Оля ер остидан менга қаради. Мен ичимда Мирҳайдарни сўкиб, ўрнимдан туриб кетмоқчи эдим, Оля:

— Қаёққа? — деди. — Шошма, штабга кетганлар келишсин.

Мен жойимга ўтиршга мажбур бўлдим.

Ногаев қалин қора қошлари чимирилиб, секин хўрсинди. Сўнг:

— Оленька, — деди аллақандай ёлвориб. — Тунов кунги қилиқларим учун яна бир марта кечирим сўрайман...

— Қўйинг шу гапларни, — Оля кулимсираб, пешанасига тушган соч толаларини тузатди-да:

— Қани олинг винонгизни! — деди.

Ногаев шоша-пиша қоғоз қутидан шампанскоегга ўхшаган бир шиша вино олиб ўртага қўйди-да, қутини ағдарди. Қутидан бир кило печенье, беш-олтита олма ва иккита рюмка тушди...

— Рюмка?! — деди Оля, кичкина биллур қадаҳларни шуълага тутиб кўраркан. — Ишлар бошқача-ю, ўртоқ капитан!

Ногаев Олянинг қўлидан қадаҳни олиб вино қуяркан, мамнун илжайди.

— Ногаевнинг ишлари ҳеч қачон ёмон бўлган эмас, фақат сиз... Хўп, сизга шифо келтирсин бу вино! Сиз учун, Оленька!

— Мансур-чи? — деди Оля.

— Мансурга ҳам қуямиз!

Ногаев Оля билан қадаҳ уриштириб ичди-да, менга ҳам бир рюмка вино қўйиб узатди. Мен иккиланиб Оляга қараган эдим, у рюмкасини чўзиб кўзини қисди: «Олавер!»

Мен ҳам таваккал қилиб кўтариб юбордим. Ногаев қадаҳларни яна тўлдирди.

— Еқдимми? Яна биттадан олайлик, Оля!

Иккинчи рюмкадан кейин дилимдаги ташвиш сал тарқагандай бўлиб, киприқларим ёпиша бошлади-ю, тўсатдан Ногаевнинг аллақандай дардли овозини эшитиб, кўзим очилиб кетди.

— Оленька! Худо ҳақи, ўшандан бери ҳеч қаёққа сиғмай қолдим.

— Қўйинг шу гапларни, — деди Оля ҳам ёлвориб.

— Тўхтанг, Оленька. Дардимни айтиб қолай ақалли. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, мен сиздай қизни биринчи учратишим. Шу маҳалгача бирорта аёл менинг муҳаббатимни рад этмаган эди. Тўхтанг, гапимни бўлманг. Биламан, бунинг ҳаммаси майда, бачкана гаплар! Ўзим ҳам шу маҳалгача қилиқларим бачкана эканини билмас эдим! Сизни кўрдиму... Сиз шундай маъсум, шундай...

— Капитан Ногаев! — деди Оля. — Ё бу гапларингизни қўйинг, ё...

— Яхши, бас қилдим! — Ногаев огир хўрсиниб жим қолди. Оля ҳам хўрсинди.

— Яхши гапларингиз учун раҳмат, лекин...

— Лекин нима? — деди Ногаев фиғони чиқиб. — Наҳот сиздай қиз келиб-келиб шу... қўрс тошюрак одамни севса?

— Яна бачканалик қиляпсиз, Ногаев! — деди Оля. — Бас қилинг дедим-ку, сизга! — У бир лаҳза жим қолди, кейин секин қўшимча қилди:

— Сиз нимани ҳам биласиз, Ногаев...

Мен оҳиста чап ёнимга ағдарилиб ётдим. Кўзим илдиними, йўқми билмадим, бир маҳал ёнгинамиздан ўтган танк гилдиракларининг шарақ-шуруғидан уйғониб кетдим.

Гулхан ҳамон ловуллаб ёнар, боя Ногаев ўтирган

жойда Даврон ака ўтирар эди. У тиззасига қора жилдлик қалин дафтарини қўйиб, бир нималарни ёзарди.

Оля ҳам уйғонди шекилли, шинелини тўғрилаб, капитаннинг ёнига ўтиб ўтирди.

— Ҳалиям ухламадингми?

Капитан соатига қараб:

— Энди ётишнинг фойдаси йўқ,— деди.— Ярим соатдан кейин қўзғаламиз... Узинг нега турдинг? Тузук-мисан?

Оля кулди.

— Ногаевнинг виносидан шифо топдим... Айтмоқчи, унинг шикоятни нима бўлди? Белобородов индамадими?

— Гап Белобородовда эмас. Эсингдами, даштда одамлар йиқилиб қолган куни...

— Ногаевнинг машиналарини тортиб олган кунинг...

— Ҳа, ўша куни Белобородовнинг муовини билан қаттиқ айтишиб қолган эдик. Энди Ногаев иккиси шу гапларимга қаттиқ ёпишиб олишди.

— Нима дейишяпти? — деди Оля безовталаниб.

— Пашшадан фил ясашяпти. Майли, қумликдан чиқайлик-чи, бир гап бўлар.

— Айтмоқчи, Арслондан дарак борми?

— Йўқ.

— Мансурнинг иши нима бўлади? Бола бечора жуда қийналиб кетди...

— Бола эмас — солдат! Арслон топилса бир гап бўлар. Топилмаса... Ҳайронман! Индинга машҳур Халанга истеҳкомига чиқамиз. Жангга кирамиз.

— Яна жанг! — деди Оля хўрсиниб.

— Қўрқма, бу уруш кўпга бормаиди. Улар бизни ҳеч кутаётгани йўқ. Кейин бу куч, қудрат билан...

— Биламан. Ҳаммасини биламан. Бироқ бирор фалокат бўлиб, бу тоғлар орасида, она юртимиздан узоқда ёт элда қолиб кетишни ўйласам...

— Қаёқдаги совуқ гапларни гапирма! Ким сени душман орқасида десантда бўлган машҳур разведкачи Оля Куприянова дейди. Чарчабсан, Оленька. Ярим соат бўлса ҳам мизғиб ол, азизим!..

«Индинга жанг! Унгача Арслон топилса бир гап бўлар. Топилмаса... Ҳайронман!» Вино таъсирида хаёлимдан кўтарилган оғир ташвиш қайта ёпирилиб келиб, юрагимни яна ваҳима босди.

Осмон билан ўпишган барханлар тўсатдан чекинди. Биз ярим кечагача йўл юриб, қандайдир водийга чиқдик. Машиналар, тўпларни шатакка олган тягачлар, танклар тоғ орасида, панада қолди. Биз рота-рота бўлиб, дарадан чиқишимиз билан бошланган гаолян¹зорни оралаб кетдик.

Душмандан ҳали ҳам дарак йўқ, лекин буйруқларнинг шивирлаб берилишидан, товуш чиқармай, сокин одимлашимиздан ҳозир комбат айтган жанг бошланишини сезаман, сезаману, аъзойи баданимни нохуш бир қалтироқ босади.

Қамишдай қалин гаолянзор шатёр-шутур бўлиб кетди, гаолянларнинг қуриб-қовжираб қолган япроқлари юзларни тирнар, оёқ остида чирс-чирс синарди. Ҳамма ёқ зим-зиё, фақат беғубор тиниқ осмонда оппоқ йирик юлдузлар чарақларди...

Қаердадир олдинда, гаолянзор орқасида, гоҳо-гоҳо пулемёт тариллар, сўнг яна жимлик чўқарди... Тўсатдан қоронғиликни ханжардай тилиб, осмонга кўк-қизғиш ракеталар отилди... Ракета отилган жой биздан чапроқда, хийла олисда эди. Шунинг учун бўлса керак, ракетага эътибор бермай бир чақиримча юрдик, кейин гаолянзор чекиниб, олдинда — пастликда, симобдай ялтиллаган дарё кўринди. Юзларга бирдан намхуш ва салқин шабада урилиб, дарёнинг сокин шовиллаши эшитилди.

Дарё бўйида, қамишзор орасида, сапёрлар сувни шалоплатиб кўприк қуришмоқда, у ердан секин берилган буйруқ, сўкинган бўғиқ овозлар эшитиларди...

Қоронғиликда старший лейтенант Харитонов билан взвод командириимиз старшина Сало кўринди.

— Пулемёт ва милтиқлар ўқлансин! — секин буйруқ берди Харитонов.

— Пулемёт ва автоматлар ўқлансин!

Мен аллақачон ўқ тўла дискани автоматимга жойлаб қўйганман, чунки бугун, шу жангда ҳаёт-мамотим ҳал бўлишини биламан: агар ўзимни кўрсата олсам, балки гуноҳимни кечириншар, кўрсата олмасам... нима

¹ Макка жўхориға ўхшаган ўсимлик.

бўлишимни ўзим ҳам билмайман. Аксига олиб, дардлашадиган Вася ҳам йўқ, уни капитан ўзига алоқачи қилиб олган.

Тўсатдан ёнимда ётган жиккаккина сержант биқинимга туртди.

— Нима бало, ухлаб қолдингми?.. Олга!

Ҳамма жимгина қўзғалганини кўриб, ўрнимдан сакраб турдим. Старшина Сало бошчилигида соҳилдаги қамнишзордан ўтиб, кўприкка чиқдик. Ҳаво тўлдирилган резинка қайиқларга шох-шабба тўшалиб ясалган «кўприк» оёқ остида лапанглаб турарди.

Сувдан фақат бошлари кўринган сапёрлар кўприк остида ҳамон нималарнидир боғлар, маҳкамлар, уларнинг шивирлашлари эшитилар эди.

Мен дорбоздай ликиллаб, кўприкнинг охирига бориб қолганимда қулоғимга гвардиячи капитаннинг кескин овози эшитилди:

— Мен ҳам раведкачи бўлганман, лейтенант! Лекин мен ҳеч қачон дуч келган солдатни отрядимга олган эмасман!

Унинг гапини нотаниш асабий овоз бўлди:

— Бу солдат қумликда, япон отлиқ отряди билан тўқнашганимизда жуда иш кўрсатди..

— У ёғи билан ишим йўқ! Лекин уни биздан берухсат разведкага олишингиз...

— Берухсат эмас. Белобородовда штабнинг буйруғи бор..

— Белобородов менга ҳеч нарса дегани йўқ!

— Демаган бўлса дейди, ўртоқ капитан!

Миямда чяқмоқ чақнади: «Арслон!»

Назаримда, тўсатдан Арслоннинг овози қулоғимга чалингандай туюлиб:

— Арслон! — деб юбордим-у, сафдан чиқдим. Лекин шу пайт соҳилдаги қоронғи қамишзор орасидан капитаннинг дарғазаб овози эшитилди:

— Ким у бақираётган?

Ёнимда жиккак сержант пайдо бўлди.

— Оламни бошингга кўтардинг-ку, аҳмоқ? Сафни бузма! Олга!

Бўғзимга келган кўз ёшимни қулт этиб ютиб, сафга қўшилиб югуриб кетдим.

«Арслонми, Арслон эмасми? Наҳот Арслон бўлса?» — Қоронғида қоқилиб-суриниб югуриб борарканман,

«ишқилиб, Арслон бўлсин!» деб кимгадир ялинар, кўз ёши аралаш илтижо қилар эдим.

Қамишзордан кейин яна гаолян ва қўноқ экилган далалар бошланди. Бу далалардан ўтиб, қандайдир пастак қирларга чиқиб олдик. Боя чап томонда отилаётган ракеталар энди рўпарамда, олис-олисларда чақнар, лекин биз тўхтамай, югуришда давом этар эдик. Назаримда, водийни солдатларнинг гурс-гурс қадамлари-ю, огир ҳансирашлари тутган, бу овозларни ҳатто олисда ракета отаётган японлар ҳам эшитаётгандай туюлар эди.

Ниҳоят, тепасигача тариқ экилган қандайдир баланд қирнинг устига чиққанимизда, қоронғида қаёқдандир Харитонов пайдо бўлиб:

— Ёт! — деб буюрди.

Осмон ҳамон юлдузга тўла, зим-зиё қоронғиликда ҳеч нарса кўринмас, фақат олисдаги қорли чўққиларгина кўзга элас-элас чалинар эди.

Ногаҳон биз ётган қир қаттиқ силкингандай, қаердандир олдинда, катта қоя ағдарилиб тушгандай бўлди. Кейин устма-уст портлаган снарядлардан тоғ устига тоғ қулаётгандай туюлди-ю, ҳамма ёқ остин-устин бўлиб кетди. Мен қўлларим билан қулоқларимни бекитиб, юз тубан тушиб ётган эдим, кимдир қувонч билан «Катюша!» деб юборди.

Катюшалар дарёнинг у юзида жойлашган бўлса керак, ўша томондан олов, чинакам олов сели қуйила бошлади. Бир-бирини қувган олов тиллар қоронғиликни ялаб ўтиб, пастдаги ясси тепаликлар, олисда қатор тизилган уйлар, қандайдир истехкомлар, қўрғонлар, омбор ва вишкалар устига ёғилмоқда эди. Ана, бир, икки, уч жойда ёнғин кўтарилди. Назаримда, уйлар, вишкалар ва сим билан ўралган аллақандай қўрғонларгина эмас, ясси қирлар ўпирилиб тушиб, форга ўхшаб қолган дотлар, ҳатто олисдаги чўққилар ҳам ёнаётганга ўхшар, водийни тутган бу аланга ва дуд орасида чумолдай югуриб юрган одамлар кўринар, бетартиб отилган пулемёт ўқларининг ялтиллаши кўзга чалинар, гоҳо тўп овозлари эшитилиб қолар эди...

— Маладес, Катюша!

— Боплаяпти!

Дилимдаги бояги мудҳиш қўрқув пасайган, айни замонда фавқулодда бир иш қилиш тўғрисидаги ўйларим ҳам пучга чиққан эди. Чунки бу жанг мен тасаввур эт-

ган жангларга мутлақо ўхшамасди. Бу — самурайлар бошига ёрилган бир офат эди..

Тўсатдан яқиндаги соҳилда қаққайиб турган иккита вишка бирдан ловиллаб ёнди-ю, тош қўрғон ичида осмонга сапчиб, ўзларини у ёқдан-бу ёққа отаётган отлар кўринди. Отларнинг аччиқ ва зорли кишинаши тўп овозларини ҳам босиб юборди.

— Эҳ, отларга жабр бўлди-да!

— Чоп! Қутқар!

Бу гапларни комбатнинг таниш, сал бўғиқ овози бўлди:

— Хужумга тайёрмисан, Дмитрий Михайлович?

— Тайёрман, ўртоқ капитан!

Комбат, қўлида бинокль, тўзғиган сочларини силаб, пастдаги водийга тикилиб ётарди. У тўсатдан:

— Колбаскин! — деб чақирди.

— Эшитаман, ўртоқ капитан!

— Ҳу, ана у ёнаётган жойни кўряпсанми? Қўрғонни айтаётганим йўқ, бу ёқда: чўққининг тагида..

— Кўряпман, ўртоқ капитан.

— Уша жой 478-тепалик деб аталади. Иккинчи рогага чоп. Ведерниковга айт, пистирмада танклар борга ўхшайди. Эҳтиёт бўлсин!

— Ҳўп, ўртоқ капитан!

— Харитонов! — деди комбат.— Сен боя айтилган мўлжалдан сал чапроққа ол! Соҳилни кўзла!

— Ҳўп бўлади, ўртоқ капитан.

— Лекин эҳтиёт бўл, соҳилда амбразура, доғлар кўп!.. Хужумга ўтганда ҳамма қурооллардан баравар ўт очилсин! Тушундингми, ҳамма қурооллардан! Ана, танклар келяпти!— капитан шундай деди-да, қир бағирлаб қаёққадир чолиб кетди..

Танклар ерни ларзага солиб яқинлашмоқда эди. Мана улар, тагимиздаги тепаликни титратиб ёнимиздан ўтди. Ўтди-ю, наъра тортганича, пастга — усиз ҳам жаҳаннамга айланган водийга қараб йўналди.

Старшина Сало қўлида автомат, ўрнидан сакраб турди:

— Олға!

Автоматимдан ўқ сочиб, ҳамма билан баробар пастга қараб чопдим. Бутун водий — пастдаги тепаликлар, тиканли сим билан ўралган қандайдир бино ва қўрғонлар дуд орасида қолган эди. Лекин биз хужумга ўти-

шимиз билан жимиб қолган тепаликларга жон кирди, у ердаги амбразураларнинг оғзи ялтиллаб, ҳавони ўқларнинг ваҳимали виж-вижи тутиб кетди.

— Ёт! — деб бақирди кимдир.

Ўзимни ерга отдиму жон ҳолатда орқага тисарилдим: мен тиканли симлар устига қулаган эдим, тўпбозлик пайтида узилиб, ўралиб қолган бу симлар қўлларимга чўғдай тегиб, жазиллатиб юборди.

— От! Бу ёққа! — старшина Сало қўлимдан «шап» ушлаб, отлар кишнаётган қўрғон томондаги гумбазсимон тепаликни кўрсатди, тепалик остидан ялт-ялт этган аланга чиқарди. Мен шоша-пиша алангани нишонга олиб, автоматимдан ўт очдим. Старшина эса, бошини кўтариб, уст-устига иккита граната отди-да, «олға!» деб буйруқ берди.

Биз ўралиб-чирмалиб қолган, лекин ҳамон олов тапти келаётган қат-қат тиканли симлар орасидан ўтиб, қандайдир чуқур траншеяларга сакрадик. Шу заҳотиёқ ҳавони қоплаган қўланса тутун ва туман орасида яна пулемётларнинг таниш тариллаши эшитилди. Тўсатдан мендан уч қадам олдинда автоматдан ўт очганича чопиб бораётган бўлинма командирим, жиккаккина сержант, кўкрагини чангаллаганича секин тиз чўка бошлади... Мен чопиб бориб, уни қучоқлаб олдим, лекин у боши қуйи эгилиб, қўлимда осилиб қолди. Ўлимни биринчи марта кўрганим учунми, ҳушим учиб, қотиб қолдим. Хайрият, ёнимдан югуриб ўтаётган старшина Сало, тўхтаб орқасига қайтди.

— Ким у? Пронкинми? — Старшина кексаларга хос бир ғамхўрлик билан сержантни четроққа ётқизиб, устига шинелини ёпди.

— Ҳозир санитарлар келади. Олға, ўғлим!

Ўлим юрагимга солган совуқ ваҳимадан ларзага келиб, олдинга интилдим.

Одам бўйи келадиган траншеялар пачақланган пулемёт, милтиқ, сим ўралган ғалтак, снаряд қутилари, яна алланималарга тўлиб кетган, уларнинг орасида самурайларнинг мурдалари ётар, ярадорларнинг инграши эшитилар, лекин отишма тўхтамаган, айниқса соҳилда, отлар қамалган тош қўрғон томонда жанг сурони давом этарди. У ерда, ўпирилиб тушиб форга ўхшаб қолган дотларда ялт-ялт аланга сочиб пулемёт, авто-

матлар тариллар, гоҳо-гоҳо гуп-гуп этиб, гранаталар портлар эди.

Траншеянинг охирига етиб, қўрғонга бурилишда кимдир устимга сакраб, яна боягидай:

— Ёт! — деб қичқирди.

Бирдан ҳамма ёқ остин-устин бўлиб кетди. Назаримда, қора тутун орасида қолган тош қўрғон ағдарилди-ю, йўлдаги ҳамма тўсиқларни емирувчи бир куч қандайдир бир тошқин оқиб чиқди. Бу — отлар эди!

Қўрғон дарвозасини ағдариб, бир-бирини босиб-янчиб чиққан юзларча от дуд орасида аянчли кишнаб, оқоп ва траншеяларга гурс-гурс йиқилиб, тасур-тусур қилиб яқинлашиб келди-ю, ҳайр-ҳаят, дарё томонга бурилди...

Мен траншеядан бошимни чиқардим-у, юрагим зирқираб кетди: дуд орасидан отилиб чиққан чиройли оқ от, худди бошимиз устида тўхтаб, олдинги оёқларини кўтариб кишнади-да, ловиллаб ёнаётган думини ҳавода алвондай силкитиб, бояги тошқин кетидан отилди...

— Эҳ, ажойиб аргумоқ экан! — деди биров. Угирилиб қарадим. Ёнимда старший лейтенант Харитонов турар эди. Мен шундагина боя устимга сакраб «Ёт!» деб бақирган одам рота командиримиз эканини англадим.

Орқадан траншея бўйлаб Вася Колбаскин югуриб келди.

— Уртоқ старший лейтенант! — деб Вася ҳансираб тўхтади. — Қомбат эгаллаган позициядан жилмасликни бузурди. Ҳозир яна танклар ўтармиш...

— Жуда соз! Дмитрий Михайлович, буйруқни эшитдинг-а. Эшитган бўлсанг, ҳозирча жилма. Кейин чапдаги ҳу ана у тепаликни кўряпсанми? Тагида дот бор. Ушани эгалла! — Старший лейтенант шундай деди-да, ўзи траншеядан сакраб чиқиб ўнг томонга югуриб кетди.

Вася секин биқинимга туртди:

— Қалайсан? Утаканг ёрилмадими, оғайни?

— Сен-чи?

— Биз мана, юрибмиз, бутун батальонни бошқариб, — деб кулди Вася. — Ана, танклар!..

Танклар орқадан эмас, водийнинг шарқ томонидан соҳилни ёқалаб келар, дам дуд ичига шўнғиб, ёнаётган уйлар, ўпирилган тепаликлар панасида кўринмай қолар, дам узун хартумларидан чақмоқ чақиб, қайта пайдо

бўларди... Водий яна остин-устин бўлиб кетди, соҳилдаги япасқи тепаликлар, қулаб тушган вишкалар, ҳатто яқиндаги тош қўргон — ҳаммаси яна тутунга бурканди.

Старшинанинг буйруғи билан иккига бўлиниб, икки-та траншеядан югуриб кетдик. Тепаликка яқинлашиб қолганимда, биров:

— Ай, Мансур! — деб чақиргандай бўлди.

— Серкабой? — дедим ҳайрон бўлиб.

Емирилган траншеянинг четидаги чакалакзор орасида Шоюсуп ётар, Серкабой оқ дока билан унинг сонини боғламоқда эди.

— Шоюсупга нима қилди? Қандай қилиб бу ерга келиб қолдиларинг?

— Немене? Борлиқ Самурайди жалғиз ўзинг қирдингба? — деди Серкабой.

Шоюсуп мени кўриб тўлғанди.

— Мансур! Дўстим! Агар бир нима бўлсам...

— Ай, қўйсайши! — деди Серкабой жеркиб. — Жигитсинғуй! Мансур! Жардем бер!

Мен оғайнилариمنىң ёнида қолиш-қолмаслигимни билолмай, иккиланиб турган эдим, траншеянинг муюлишида Оля кўринди.

Қўлида ҳамшираларнинг сумкаси, Оля биз томонга югуриб келар эди.

— Уртоқ кичик лейтенант!

— Тўхта! — деди Оля, гапимга қулоқ солмай. — Жанг тугади. Ана, қара!

Соҳил томонда, дуд ва туман орасида оқ байроқчалар пайдо бўлган эди.

Упирилиб тушган қир ёнбағридаги ўнгирлардан афти-башараларини қора қурум босган, кийимлари йиртилиб кетган самурайлар битта-битта бўлиб чиқиб келишарди... Ана, биз турган тепаликнинг у томонида ҳам самурайлар кўринди. Уларни кўриб юрагим орқамга тортиб кетди: қўлларини кўтариб ўнгирдан чиқаётган, юзларини қора қурум босган самурайлар орасида... кўкраги аллақандай ялтироқ медалларга тўла бир япон ғалати қийшанглаб, қўлларини ҳавода ўйнатиб, рақсга тушмоқда эди... Унинг йирик сарғиш тишларини кўрсатиб ишшайишида, хириллаб кулиши ва этигидаги шпорларини жаранглатиб қийшанглашларида аллақандай мудҳиш бир нарса бор эди!..

— Епирмай! Минавға не бўлган? — деди Серкабой.

— Ақлдан озганга ўхшайди! — деди ёнимизга келиб тўхтаган Вася.

— Қани, ёрдамлашиб юбор, Мансур! — деди Оля. У Шоюсупнинг ёнига тиз чўкиб, ярасини боғламоқда эди.

Мен траншеядан чиқдим. Шу пайт чап қўлдаги ўпирилиб тушган тепаликни айлашиб ўтаётган ўн чоғлиқ отлиқ кўринди. Мен уларга қарадим-у, жойимда қотиб қолдим.

Отлиқларнинг орасида... Арслон ҳам бор эди! Елкасида автомат, Арслон келишган тўриқ отини ўйнатиб, бамайлихотир ўтиб борар эди. Жон ҳолатда, «Арслон!» деб бақириб, унга қараб югурдим.

Отлиқлар тўхташди. Арслон тўриғининг бошини буриб, чоптириб келди:

— Бормисан, шоир? — у отдан сакраб тушиб, қулочини ёзди. Мен унинг офтобда қорайган шиддатли юзига, шўх чақнаб турган кўзларига тикилдим-у, ўпкам тўлиб:

— Қаёқларда юрибсан, ахир, — деб сўрадим.

— Э-э, айтаверса гап кўп, оғайни! Қумликда разведкачиларга учраб қолиб, шунақа ишлар қилдикки, бир йилда ҳам айтиб тамом қиллолмайман!..

Югуриб келган Вася унга дўқ ура кетди:

— Сен қанақа одамсан ўзи? Бу бечорани балога қолдириб... қаёқларда юрибсан? Пулемёт қани?

— Бунга гап тегмайди. Қўрқма! — деди Арслон қўллари белига тираб, — Пулемётни топширганман. Ҳаммаси жойида.

— Жойида эмиш! Комбат бунга исканжага олиб...

— Комбат дейди-я! — Арслон кинояли кулимсиради. — Бизнинг лейтенант генерал билан гаплашган. Ҳаммаси ҳал бўлган!..

Шу пайт отлиқлардан бири:

— Арслон! — деб чақирди.

— Кечирасанлар, оғайнилар. Разведкага кетяпмиз!

Арслон Шоюсуп билан хайрлашди-да, тўригини қамчилаб, узоқлашиб қолган отлиқларни қувиб кетди...

Кўнглим бир хил бўлиб, то Арслон кўринмай кетгунча орқасидан тикилиб қолдим..

— Батальон, смирно!

— Вольно!

Комбат штаб бошлигининг рапортини охиригача эшитмай, қўрғон ёнида саф тортган роталарнинг олди-дан ўтиб, ўртада тўхтади.

— Уртоқ офицерлар, солдат ва сержантлар! — Комбат қовоғини солиб томоқ қирди. — Гоби саҳроси ва Хинган тоғларида чеккан мислсиз машаққатларимиз бекор кетмади. Мана, бир қараб қўйинглар! — У қўлини чўзиб, олисдаги қорли чўққиларгача туташиб кетган кенг водийни кўрсатди.

Боя саҳарда водийни қоплаган туман тарқаган, ён-гин ўчган, ўпирилиб тушиб, горга ўхшаб қолган тепаликлар аниқ кўринар, қирлар орасидаги уйлар, аллақандай тош қўрғон ва ертўлаларнинг емирилган деворлари хунук сўррайиб турар, қулаб тушган вишкалар қорайиб ётар, отлар қамалган ҳалиги қўрғон олдида ўлжа қилинган милтиқлар, ханжар ва қиличлар тепа-тепа бўлиб уюлиб ётар, қўрғоннинг ичида эса, тиззаларини қучоқлаб олган самурайлар ўтиришар, узоқдан улар негадир ташландиқ қабрларни эслатар эди...

— Мана! — деди капитан. — Японларнинг машҳур Халанган истехкомини бир зарб билан ишғол қилдик. Душманнинг отлиқ полки ва бутун бир пиёда аскарлар дивизияси тор-мор қилинди. Қўмондонликнинг Хинган тоғларидан ўтиб, Квантун армиясининг орқасига чиқиш ва унга фавқулодда зарба бериш ҳақидаги стратегик плани ўз кучи ва пухталигини исбот қилди. Бугун ажойиб ғалабани қўлга киритдик.

Комбат бир зум ўйланиб қолди.

— Лекин... ғалаба қурбонсиз бўлмас экан. Бугунги жангда батальондан олти жангчи қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Уларнинг хотираси учун бош кийимларингизни олиб, бир минут сукут сақлашларингизни илтимос қиламан.

Бошларимиздан шўр босиб, оқариб кетган фураж-каларимизни олиб, сукут сақладик.

Комбат фуражкасини кийиб, батальонга юзланди.

— Ҳа, батальон бугун мардонавор жанг қилди... Қўмондонлик номидан, полк командири, Совет Иттифоқи

Қаҳрамони полковник Белобородов номидан ва шахсан ўз номидан Халанган истеҳкомини забт этишда кўрсатган қаҳрамонликларингиз учун ташаккур билдираман!

— Совет Иттифоқига хизмат қиламиз!

Одатда бу хитобдан кейин тарқалишга рухсат берилар эди. Лекин комбат қошларини чимириб ўйланиб турар, гўё оғир бир гапни айтишдан ийманар эди.

— Солдатлар! — деди у ниҳоят. — Биладан, сўнги кунлар ҳаммамиз учун жуда оғир бўлди. Деярли ухламадик ҳисоб. Буни ҳам биладан. Лекин... танк қисмларимиз фурсатни бой бермаслик учун илгарилаб кетди. Биз улардан узилиб қололмаймиз! Сизлардан янги куч, янги ирода ва сабр-тоқат талаб қилинади.. Ҳозирга қадар кунига олтмиш-етмиш километр йўл босган бўлсак, эндиликда кунига саксон-тўқсон, балки юз километр йўл юришга тўғри келади... Ҳозир уч соат вақтимиз бор. Рота командирлари! Солдатларга дам беринг, овқатлантинг. Соат ўн бешу ноль-нолда йўлга чиқамиз... Бата-льон! Тарқал!..

14

Бошқалар дам олса ҳам бизнинг дам олишга вақтимиз йўқ, жангда ҳалок бўлган бўлим командиримизни дафн этишимиз керак эди. Белкуракларни олиб, энди қирга чиқаётганимизда Серкабой излаб келиб қолди.

— Жараланғандарни олиб кетпақши. Шоюсуп сени бир кўрсем дейди. Жур!

Старшинага мурожаат қилган эдим, нохушлик билан бўлса ҳам рухсат берди. Биз қўрғонни ёқалаб, ўпирилиб тушган дотлар, ўралиб қолган тиканли симларни айланиб ўтиб, соҳилга тушдик. Соҳилда туя бўйи келадиган қалин қамишзордан берироқда иккинчи рота жойлашган. Солдатлар қуролларини бир-бирига суяб қўйиб пинакка кетган, ҳатто соқчилар ҳам миллиқларига суяниб мудрашмоқда эди. Солдатлардан нарироқда, дарёга қараб эгилиб ўсган қатор толлар соясида иккита студебеккер турар, биринчи машинанинг ёнида гвардиячи капитан билан иккинчи батальон командирини — чўпдай озғин майор капотга картани ёйиб, нима ҳақдадир баҳслашмоқда эди. Биз уларнинг ёнидан ўтиб, иккинчи машинага яқинлашганимизда, унинг кузовидан Оля

сакраб тушди. Унинг юзидан шиф-шиф тер оқар, гимнастёркасининг ёқаси очилиб, офтоб тегмаган оппоқ кўкраги кўришиб қолган эди.

Мени кўриб, Оля тўхтади.

— Машинага чиқавер,— деди у.— Ҳамшаҳаринг шу ерда. Агар комбат рухсат берса, медсанбатга бирга бориб келамиз. Бир соатда қайтамиз.

— Рухсат сўрайми?

— Кераги йўқ. Сувга бориб келай, ўзим айтаман.

— Мен бориб кела қолай сувга! — Серкабой унинг қўлидан флягасини олиб, ёлғиз оёқ йўлдан қамишзорга кириб кетди.

— Машинага чиқавер! — кичик лейтенант кафтининг орқаси билан пешанасидаги сочларини тузатиб кулди:— Ҳамшаҳаринг бирам бўш эканки...

Машинанинг пичан тўшалган кузовида ўн чоғлиқ ярадор ётар, бирининг қўли, бирининг оёғи, яна бирининг пешанаси танғилган. Солдатлар секин гаплашиб, ҳатто баъзилари кулишиб ўгирар, факат боши салладай ўрғалган кексароқ бир солдат, кўзлари юмуқ, секин инграб ётар эди. Шоюсуп дока билан ўраб-чирмалган сонини ушлаганича кабинага суяниб ўтирар, унинг кўзлари киртайган, пучуқ бурни ичига ботиб, тугмадеккина бўлиб қолган эди.

У мени кўриб, кўзига ғилт-ғилт ёш олди.

— Дўстим! — деди у ўпкаси тўлиб.— Келганинг учун раҳмат, бу яхшиликнингини ўлгунча унутмайман...

— Нега йиғлайсан?— дедим ҳайрон бўлиб.— Яранг оғир эмас.

— Оғир эмас дейсан-у, оёғимни кесиб ташлашса... у ёқда хотиним, ўзинг биласан, ёш нарса...

— Ким айтди оёғинг кесилади деб? Кичик лейтенантми?

— Йўқ, у қайтага кўнглимни кўтаряпти. Шунга... бир оғиз гаплашиб берсанг. Врачларга тайинлаб қўйса...

Ерни гурс-гурс босиб комбат келди.

— Кетдик, Оля! Кабинага чиқ!

— Кабинага сиз чиқа қолинг! — деди Оля.

— Мен штабда тушиб қоламан. Сен чиқавер, Оля.

— Йўқ, мен ярадорлар билан бўлай! — Оля, қўлида фляга, кузовга чиқди.

— Ким сув ичади?

Бошини дока билан саллага ўхшатиб ўраб олган

кекса солдат секин ингради. Оля автоматини четга суриб, унинг ёнига чўккалади.

Кузовда Серкабойнинг боши кўринди.

— Омон бўл, Шоюсуп. Элга борсанг салом айт!

— Омон бўл, дўстим! — деди Шоюсуп лаблари титраб.

Машина қўзғалиб, соҳилни ёқалаб кетди. Йўл нотекинс эди. Машина дам ўкириб юқори чиқар, дам ўйдимчуқурларда қаттиқ-қаттиқ силкиниб, ярадорларни безовта қилар эди.

Бир километрча юрдикми, йўқми, билмадим, тўсатдан «тарс-тарс» этган милтиқ овози янгради ва машина қаттиқ силкиниб тўхтади.

Мен беихтиёр пусиб қолган эканман, автоматни олиб, ўрнидан тураётган Оляни кўриб, сапчиб турдим.

Машинанинг эшиги шарақлаб очилиб, комбат кузовга сакраб чиқди.

— Автомат борми? Чўз бу ёққа! — Ранги ўчган комбат Олянинг автоматини юлиб юлиб, менга қаради:

— Қуролинг қани? Нега пусиб қолдинг? Ол, милтиқни!

У шундай деб бақирди-да, кабинани паналаб, автоматдан ўт очди.

Мен ҳам жон ҳолатда автоматни қўлимга олиб, кабинанинг панасига ўтдим. Машина соҳилда, пастқамроқ жойда тўхтаб турарди. Дарё бўйидаги ўсиқ қамишзор орасида гоҳ эмаклаб, гоҳ бўйларини ростлаб чопиб бораётган уч-тўртта самурай кўзга чалинди. Кабинани паналаб, автоматдан ўт очдим. Қамишсиз тақир жойга чиқиб қолган иккита самурайнинг бири қулади, иккинчиси ўсиқ қамишларга етолмай ўзини ерга отди.

Мен, гўё уни капитан эмас, ўзим отиб қулатгандай, қоним қайнаб, тепкини қаттиқроқ босдим, тўсатдан комбатнинг:

— Оля! Тўхта! — деб қичқирганини эшитиб, ялт этиб қарадим.

Оля қўлида автомат, биздан йигирма қадамча нарида тўхтаган иккинчи машинага қараб чопиб борар эди.

У машинага яқинлашиб қолганида, йўл бўйидаги қалин қамишлар чайқалиб... иккита япон офицери кўринди. Бирининг қўлида граната, иккинчисининг қўлида ханжар, лой чапланган қоп-қора юзларида ҳам кўрқув,

ҳам аллақандай совуқ бир журъат, самурайлар ғалати ишшайиб туришар эди.

Комбат қаттиқ бақирди:

— Ёт!

Лекин шу пайт, ишшайиб турган самурай, қўлидаги гранатини машинага қараб отмоқчи бўлди-ю, Оля автоматини тариллатганича ўзини унга ташлади.

— Оля! — капитан ҳавода умбалоқ ошиб, машинадан сакради. Мен ҳам жон ҳолатда капитаннинг кетидан сакрадим, лекин ҳали оёғим ерга тегмасданоқ иккинчи самурай, ханжарини баланд кўтариб кичик лейтенантга ташланганини кўриб, беихтиёр кўзимни юмдим...

Кўзимни очганимда... самурай қонга бўялган ханжарини ҳавода силкитганича лойда сирғаниб, секин орқага тисариларди.

Капитан тўсатдан ўзбекчалаб:

— Ушла, даюсни! — деб бақирди-да, Олянинг ёнига тиз чўкди.

Мен автоматимни бошимга кўтариб, самурайга ташландим. Лекин самурай аллақандай хирилдоқ овозда бир нима деб қичқирди-да, лой чапланган юзи даҳшатли бужмайиб, ханжарини қорнига санчди.

Ханжарнинг қизғиш тиғи офтобда икки марта ялт-ялт қилди, учинчисида ханжар қўлидан тушиб кетди. Кўзларни қинидан чиқаёзган самурай кўйлаги остидан ағдарилиб тушган ичак-чавағини чангаллаганича, юз тубан йиқилди.

Кўнглим ағдарилиб юзимни ўгирдим. Тепадан, қўрғон тёмондан солдатлар югуришиб келар, Оляни икки қўллаб кўтариб олган комбат биринчи машинанинг ёнига чўккаламоқда эди.

— Оля! — тирноқларимгача музлаб, машинага қараб чопдим. Даврон ака оёқ товушимни эшитиб қайрилиб қаради, унинг рангида қон йўқ, катта қўй кўзлари, худди нажот кутаётган боланинг кўзларидай жавдираб турар эди.

Оля, биқинидан яраланган бўлса керак, қўлларини қорнининг пастроқ жойига қўйиб, тол тагида чалқанча ётар, кўзлари юмуқ, ечилиб кетган тилла ранг майин сочлари бўйни ва кўкрагига ёйилган эди.

— Уртоқ кичик лейтенант!..

Оля кўзини очди, лекин шу пайт етиб келган сол-

датлар, мени четга суриб қўйишди. Олдинга старшина Сало билан Харитонов ўтди.

Старшина тиз чўкиб, Олянинг пешанасига қўлини қўйди.

— Оленька?

Оля қуруқшаган лабларини ялаб, тўлғанди...

— Дмитрий Михайлович...

— Сабр қил, қизгинам...— старшина Олянинг устига ёпилган шинелни кўтарди-ю юзи буришиб, дарҳол қайта ёпди: қизнинг гимнастёркаси тилим-тилим бўлиб кетган, кўкраги ва қорни қип-қизил қон эди.

Старшина, мўйлови титраб, капитанга юзланди.

— Тезроқ олиб борайлик, медсанбатга...

Оля «кераги йўқ» деган маънода секин бош чайқади. У инграмас, лекин бир зумда сўлиб, сарғайиб қолган чеҳрасида, чуқур ботган кўзларида болаларга хос бир илтижо, унсиз бир фарёд бор эди.

У тўсатдан безовталаниб тўлғанди, гўё ҳамма билан хайрлашаётгандек, кўзлари чарақлаб, атрофдагиларга тикилди. Назаримда, у менга қараётгандай бўлди.

— Оля!

— Мансур! — деди Оля. — Ўртоқ капитан! Даврон...— Оля гапиролмай секин ингради-да, кўзлари юмила бошлади.

— Оля! — комбат, гўё унинг сўниб бораётган ҳаётини тўхтатиб қолмоқчи бўлгандай бошини кўтариб пешанасидан, кўзларидан ўпди.

— Оля! Оленька!..

Старшина Сало мўйлови титраб, Даврон аканинг елкасига қўлини қўйди.

— Ўртоқ капитан!..

— Ҳа, ҳа, тўғри! Тезроқ медсанбатга олиб бориш керак! Тезроқ! — капитан Оляни даст кўтариб ўрнидан турди.

Мен, йиғлаб юборишдан қўрқиб, сукут сақлаб турган солдатлар даврасидан чиқдим. Шу пайт кимдир «Ногаев!» дегандай бўлди. Бейхтиёр тўхтадим.

Қўрғон томондаги тепаликдан капитан Ногаев билан... елкасида қаппайган буюм тўрва, Мирҳайдар югуриб келишарди!..

— Нима бўлди? Нима гап ўзи? — Ногаев солдатларни четга суриб олдинга ўтди-ю, Оляни кўтариб олган капитанни кўриб, тўхтади.

— Оля?! Қачон? Нима бўлди?

Комбат боши шалвираб қолган қизнинг жасадини кузовда турган старшинага узатиб, секин ўгирилиб қаради.

Капитанга ёрдамлашаётган Харитонов Ногаевнинг қўлидан ушлади.

— Менга қара, капитан.

Лекин Ногаев унинг қўлини силтаб ташлаб, комбатга қараб талпинди.

— Нима бўлди ўзи? Шундай қиз!.. Шундай қизни эҳтиёт қилолмадингми? Нега индамайсан? Сенга айтяпман: шундай қизни эҳтиёт қилолмадингми?— Ногаев кўзлари ёниб, капитанга тикилди. Комбат уни силтаб ташлар деб ўйлагандим, лекин у бошини осилтириб:

— Ҳа, эҳтиёт қилолмадим,— деди секин.

Ногаев қўлларини мушт қилиб:

— Эҳ, сени қара-ю! — деди титраб.— Сен қаерда юрувдинг! Ким жавоб беради бунга? Сендан сўраяпман, бу ўлим учун ким жавоб беради?

Комбат, худди аччиқ қамчи еган арғумоқдай бир сапчиб тушди.

— Старшина Сало! Оляни медсанбатга ўзинг олиб борасан! У шундай деди-да, Харитоновга юзланди, бирдан ўзгарган, бўғиқ ва шиддатли овозда:

— Старший лейтенант Харитонов! — деб бақирди.— Сен ротанг билан бутун соҳилни титиб чиқ!.. Бир қарич ҳам бўш жой қолмасин! Ҳаммасини титиб чиқ! Йўқ, тўхта, мен ўзим...

— Уртоқ капитан! — деди Харитонов.

Комбат унинг сўзига қулоқ солмай, солдатларнинг олдига ўтди.

— Рота! Менинг орқамдан... Занжир бўлиб, олға!— Капитан пистолетини қинидан суғуриб олиб, қамишзорга кирди.

• Биз ҳанг-манг бўлиб қолган Ногаев билан Мирҳайдарнинг ёнидан ўтиб, комбатнинг кетидан қамишзорга шўнғидик.

15

...Оляни медсанбатнинг машинасида олиб келишди. Машинада полк командири полковник Белобородов би-

лан иккита ҳамшира қиз ҳам бор эди. Оляни гап-сўзсиз, чуқур сукут ичида қабрга қўйдик.

Бир соатдан кейин соҳилдаги тариқ экилган тепалик ён-бағрида, ўша кун пайдо бўлган қабрларнинг ёнида яна бир қабр пайдо бўлди. Сало овози қалтираб, салют беришни буюрди. Биз қуроолларимиздан уч марта ўқ узиб, салют бердик, сўнг, ҳамшира қизлар олиб келган бир даста гулни қабрга қўйиб, орқага қайтдик.

Биз саф тортиб ластга тушаётганимизда ёнимиздан медсанбатнинг машинаси қувиб ўтди. Машинанинг кабинасида, бошини қуйи солиб полковник Белобородов ўтирар, қизлар кузовга жойлашган, Даврон ака кўринмас эди.

Кўнглим вайрон бўлиб орқамга қарадим. Комбат тепалик устида, қабрлардан сал юқорироқда, бошини осилтириб, хаёлга чўмиб ўтирар эди.

16

Уч-тўрт кун ўтди. Маньчжурия бўйлаб чекинаётган душманни қувиб кетяпмиз. Қаршилик йўқ ҳисоб. Танк ва артиллерия қисмларининг зарбасига дош беролмаган япон гарнизонлари позицияларини ташлаб чекинмоқда, истеҳкомларини топшириб, таслим бўлмоқда.

Бир кун кечқурун шולי экилган қандайдир сой бўйида тўхтаб, энди овқатга ўтирган эдик, Вася Қолбаскин қидириб келиб қолди.

— Қани, юр оғайни,— деди у ҳовлиқиб,— сени штабга чақиришяпти! Старшинанинг хабари бор. Тезроқ бўл. Комбат кутяпти!

Васянинг авзойи бузуқ эди. Секин четга тортдим.

— Нима гап? Тинчликми ўзи?

— Билмасам,— Вася кўзини олиб қочди.— Штабга биров келди. Погонларига қараганда ҳарбий прокуратура ходимига ўхшайди.

— Ҳарбий прокуратура?!

— Утаканг ёрилмасин,— деди Вася.— Қўрқма. Пулемёт тўғрисида эмас, кичик лейтенантнинг ўлими тўғрисида келганга ўхшайди.

— Олянинг ўлими?

— На мунча титрайсан?— деди Вася жеркинқи-

раб.— Саволинг бўлса ўзидан сўра. Боравер. Мен ҳали Ведерниковни топишим керак!

Вася штаб жойлашган ерни кўрсатиб, ўзи сой ёқа-
лаб чопиб кетди.

Штаб биз турган жойдан узоқ эмас, шопипоянинг охирида, тариқ экилган қир этагида эди. Кун ботган, лекин ҳали ёруғ эди. Мен взвод-взвод бўлиб жойлашган солдатлар, саф тортган машиналар ва дала ошхоналарини оралаб ўтиб штабни топиб боргунимча ғира-шира қоронғилик тушди. Таниш чодирга яқинлашиб қолганимда ичкаридан штаб бошлиғи — сочларига оқ оралаган старший лейтенант чиқди. У мени кўриб: «Киравер!» деган маънода бош ирғади-да, қовоғини солиб, сойга тушиб кетди. Юрагим гупиллаб чодир томон юрдим-у, тўсатдан комбатнинг таниш бўғиқ овозини эшитиб, беихтиёр тўхтадим:

— Кечирасиз, ўртоқ старший лейтенант. Бу фожиа ҳақида қанча сўрасангиз, марҳама, жавоб бераман. Лекин ана у гапларни кўзгаманг!

— Нега энди?— савол берган одамнинг овози жуда босиқ, ҳатто мулойим эди.

— Чунки бу гаплар кичик лейтенантнинг хотирасига нисбатан ҳақорат бўлади!

— Сиз ҳам мени кечирасиз, ўртоқ капитан. Лекин бу жавобингиз салобатли одамнинг жавобига ўхшамайди.

— Майли, нима десангиз деяверинг, лекин мен бу саволингизга жавоб беришни истамайман!

— Ихтиёр сизда. Бироқ эсингизда бўлсин: бу гаплар масалани баттар чигаллаштириши мумкин, холос!

— Менга барибир! Уша куни ҳушёрлик қилмадинг, дейишга ҳаққингиз бор. Лекин масаланинг бу томони...

— Хўп. Яхши!

Ичкарида нимадир тарақлаб кетди. Пилоткамни тўғри-
рилаб, чодирга кирдим.

— Ўртоқ капитан. Буйруғингизга биноан...

— Вольно! — Чодирнинг ўртасида турган комбат, рапортимга қулоқ солмай, қўл фонарь нурида столдаги қоғозларни йиғиштираётган юмалоққина одамга юзланди.

— Мана, чақиртирган солдатингиз келди!

Юмалоққина одам қўл фонарини юзимга тўғрилади. Мен унинг синовчан кўзларига кўзим тушиб, ерга қардим.

— Хўл, мен кетдим,— деди комбат.

Юмалоқ одам яна фонарини ёқиб, менга бошдан-оёқ разм солди-да:

— Рус тилини яхши биласанми?— деб сўради.— Билсанг, Халанган истеҳқоми ёнидаги жангдан кейин бўлган воқеалар тўғрисида изоҳнома ёзиб берасан. Ҳозир сени сўроққа тутиб ўтиришга вақтим йўқ. Сен ёлғон-яшиқ гапларни қўшмай, бўлган воқеани қисқагина ёзиб, батальон штаб бошлиғига топширасан. У ёғини яна кўрамиз. Уқдингни?

— Уқдим, ўртоқ старший лейтенант!

— Яхши! — старший лейтенант кўчма столдаги қозларни йиғиштириб папкасига солди-да, чодирдан чиқди.

Мен ҳаяжон устида «уқдим», деган бўлсам ҳам ҳеч нарсага тушунолмайдовдираб қолган эдим. «Нима бўл-япти ўзи? Наҳот ўша кунги кўнгилсиз воқеа учун Комбат айбдор бўлса! Ё ўртада бошқа гаплар борми? Бор бўлса... нима қилишим керак? Нима деб ёзаман?..»

Бошим гоялаб, чодирдан чиқдим. Теварак-атроф қоронғиликка чўмган, фақат сой бўйида, у ер-бу ерда гулхан ёнарди.

Комбат чодир ёнида қўлларини қовуштириб хаёлга чўмиб турарди.

— Ўртоқ капитан...

— А?— Комбат ўгирилиб қаради.— Хўш?

— Старший лейтенант менга изоҳнома ёзишни топширди, нима деб ёзаман?

— Нима деб ёзишни мендан сўрайсанми?— деди комбат зарда билан.— Билганингни ёзавер!

— Тўғри, Лекин... наҳот ўша кунги кўнгилсиз воқеа учун сиз жавобгар бўлсангиз?..

Даврон ака индамай яна қоронғиликка тикилди.

— Кошки гап фақат жавобгарликда бўлса! — деди у анчадан кейин.— Эҳ, одамлар, одамлар...

Комбат оғир хўрсинди, сўнг, шинелини ерга ташлаб, ёнбошларкан:

— Ўтир, ука, гап бор,— деди.

Мен унинг ёрилгиси келиб, тўлиб турганини сездим-да, ёнига чўккаладим.

Бу камгап, камсухан одам, ўша оқшом чиндан ҳам ёрилди.

Мана унинг ҳикояси.

17

...Қирқ тўртинчи йил. Август ойининг охирлари. Ғарбий Украина ўрмонзорларида душман орқасига десант туширишга тайёрланаётган пайтларимиз. Ҳамма нарса тахт бўлган. Отрядга фақат бир жангчи — немис ва чех тилларини яхши биладиган, ҳам радистлик, ҳам ҳамширалик қила оладиган бир одам керак.

Бир кун мени дивизия разведка бўлимининг бошлиғи таклиф қилиб, «Ғозиев, сенга ажойиб бир жангчи топдим», деб қолди. Кейин кулимсираб бориб эшикни очди-да:

— Куприянова! — деб чақирди.

Хонага кичик лейтенант формасида нозиккина бир қиз кириб, полковникка рапорт берди.

Полковник иккимизни таништириб қўйди. Мен уч йил урушда юриб ҳамма нарсага кўниккан, мардликда ман-ман деган йигитларни йўлда қолдирган аёлларни, ҳатто ёш қизларни ҳам кўргандим. Лекин кўм-кўк кўзлари порлаб турган бу қиз... шундай нозик, шундай маъсум туюлдики, ер остидан полковникка қараб, елкамни қисдим. Полковник менинг кўнглимдагини тушуниб, кулимсиради, сўнг Оляни чиқариб юборди-да, қисқа қилиб:

— Олавёр, Ғозиев! Пушаймон қилмайсан! — деди.

Ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди.

Биз тўққиз кишидан иборат десантчилар гуруҳи самолётда учиб кетяпмиз.

Ер-дўстлар билан, Москвадан келган вакил, полк командиримиз полковник Белобородов,— ҳамма-ҳамма билан хайрлашиб, ҳужжатларимизни, уйга ёзган хатларимизни топшириб, оладиган қурол-яроғ, озиқ-овқат, кийим-кечакларимизни олиб, самолётга чиққанимизга бир соатдан ошган. Самолётнинг ичи зим-зиё. Фақат учувчилар кабинасининг эшигида кўк ва қизғиш нуқталар милтираб кўринади. Оля менинг ёнимда гужанак бўлиб, ёш боладай пинжимга суқилиб ўтирибди. Бошқалар ҳам бир-бирининг пинжига кириб, пинакка кетганга ўхшай-

ди. Лекин мен биламан — ухлаган бирорта одам йўқ, ҳамма уйғоқ. Ҳамманинг хаёли бизни кутаётган хатарли операцияда. Йўқ, гап қўрқиш ё қўрқоқликда эмас. Самолётда ўтирган тўққиз жангчининг ҳар бири бир неча мартадан душман орқасида бўлиб, энг оғир, энг хатарли вазиятларда ҳам довдирамаган! Лекин душман орқасига тушиб «иш қилиш» қанчалик оғир бўлмасин; ҳозиргача бу «иш» ўз мамлакатимиз, ўз тупроғимизда амалга оширилар, ҳар бир нигоҳ, ҳар бир дарахт бизга хайрихоҳлик қилар, бизга она юрт ўзи мадад берар эди. Бу сафар эса, биз мутлақо нотаниш мамлакатга, нота-ниш халқ орасига бориб тушамиз. Мана, нари борса ярим соатдан кейин люк очилади-ю пастда зим-зиё бўшлиқ кўринади. Самолётда сукутга чўмиб ўтирган тўққиз жангчи шу тубсиз уммон қаърига, сирли ғордай мудҳиш бўшлиққа сакраши керак. Бу ғор, бу зим-зиё уммон қаърида уларни нималар кутяпти, эсон-омон ерга қўна оладиларми ёки осмондаёқ ўққа тутиладиларми, ерга эсон-омон қўнганда ҳам ёт элда улар нималарга дуч келади — буни ким билади? Ким айта олади?

Мана, ёнимга учувчилардан бири келиб тўхтади.

— Манзилга етдик, страшный лейтенант! — деди у.

Мен ҳали команда бериб улгурмаган ҳам эдим, пин-жимга суқулиб гужанак бўлиб ўтирган Оля дик этиб ўрнидан турди.

Люк очилиб, боя мен айтган зим-зиё бўшлиқ кўринди. Пастда, қоронғи ўнгир тубида, тез сузиб ўтаётган булутларнинг сояси кўзга чалинди, самолётга вишиллаган совуқ шамол ёпирилиб кирди.

— Команда, ҳозирлан! — деб буйруқ бердим, лекин ҳеч кимнинг исми фамилиясини чақирмадим.

Ногаҳон кўзим қоронғида Олянинг кўзларига тушди. Унинг бутун отряд мафтун бўлган катта-катта мовий кўзлари ўша мен айтган ўпқонда эди.

Мен унинг қўлини топиб қисган эдим, у ялт этиб қаради, қаради-ю, ўпқонга қараб бир қадам ташлади. Хайрият. Ладислав Немец деган чех офицери сезиб қолган экан, қизнинг олдини тўсди-да, ўнгирга биринчи бўлиб сакради, Ладиславдан кейин Оля, Олядан кейин старшина Сало, Салодан кейин бошқалар.

Мен душман орқасига биринчи марта тушишим эмас эди. Лекин учувчи билан хайрлашиб, люкка яқинлашганимда ва қора булут парчалари лип-лип этиб ўтаётган

зим-зиё бўшлиқни кўрганимда, бир зум вужудимни со-
вуқ титроқ жимирлатиб ўтди. Иродадан зўр бир куч
елкамдан «шаппа» ушлаб, ўпқон олдида тўхтатмоқчи
бўлди. Лекин мен бу кучга бир дақиқагина итоат этсам
бас, шарманда бўлишимни билардим. Ундан кейин ҳеч
бир куч, ҳеч бир ақл-идрок мени бу ўпқонга сакрашга
мажбур этолмайди. Мен буни яхши билардим, бу совуқ
ваҳимага бир зум таслим бўлиб, кейин ўзини ўнглаб
ололмаган не-не одамларни кўрган эдим, шунинг учун
кўзимни юмдиму тўққиз жангчи, тўққиз дўст, ака-ука
тутинган тўққизта марднинг бири бўлиб тубсиз уммон
қаърига ҳатладим...

Кейин-чи? Кейин нималар бўлганини эсласам, юра-
гим безиллайди.

Рост, десант тушган кеча отряд учун муваффақиятли
ўтди, деса бўлади. Немислар бизни пайқашмади, ҳар
ҳолда, ўша дақиқада пайқашмади. Буни чинакам омад
деса бўлади. Лекин мен учун... Мен қандайдир катта бир
дарахтга тўғри келган эканман, чап оёғим бехосдан ик-
ки шох ўртасига кириб қолиб... кўзларимдан юлдузлар
сачраб кетди. Кейин билсам, тўпиғим тойиб, оёғим қат-
тиқ лат еган экан!

Қоронғида тишимни тишимга қўйиб, оқсаб-тўқсаб
бошқаларни излашга киришдим.

Биз тушган жой тоғ ёнбағри бўлиб, қалин арчазор
эди. Ярим соат ўтар-ўтмас шартли белгилар ёрдамида
бир жойга тўпландик... Қўлимиздаги разведканинг ах-
бороти бўйича биз тушган тоғлик жойдан беш-олти ча-
қирим пастда, жанубда, немис дарё флотилиясининг
қисмлари бор, бу қисмлар муҳим ҳарбий порт ва темир
йўл ўтадиган катта кўприкни мудофаа қилар эди.

Бизга юкланган вазифаларнинг бири шу порт ва шу
кўприкка боғлиқ. Лекин бу режани амалга ошириш
учун тоғларда ҳаракат қилаётган партизан отрядлари-
ни топиш, улар билан алоқа боғлашимиз керак. Вақтни
бой бермасдан, дарҳол тоққа чиқиб кетишга аҳд қилдик.

Мен олдин оёғим лат еганини билдирмасликка урин-
дим, тишимни тишимга босиб, ўзим юришга ҳаракат қи-
либ кўрдим. Қаёқда, юролмай ўтириб қолдим. Бир ёним-
дан Сало, бир ёнимдан Ладислав қўлтиқлаб олишди.
Нотаниш жойда, қоронғида юришдан қийини йўқ. Дам
қалин чакалакзорларга дуч келамиз, дам жарликларга
тушиб кетамиз, дам қоя тошлар учрайди, айланиб ўта-

миз. Мен отрядга завола бўлишимдан қўрқиб, ич-ичимдан эзиламан, бир оёқлаб сакраб-сакраб юришга ҳаракат қиламан, чунки тушган жойимиздан мумкин қадар тезроқ узоқлашимиз, ҳарбийчасига айтганда, изимизни йўқотишимиз керак.

Шу зайилда бир соатча юрганимизда, тўсатдан олдинда ит ҳургандай бўлди. Дарҳол тўхтаб, Ладиславни ўша ерга жўнатдим. Ладислав сал ўтмай қайтиб келиб, тоғ этагида кичикроқ бир қишлоқ борлигини айтди.

Йўлни чапга олиб, қишлоқни айланиб ўтишга аҳд қилдик.

Бу ўртада тоғ чўққиларининг усти оқариб, юлдузлар хиралашиб қолди.

Бир маҳал, олдинда кетаётган Сало тўхтаб, қорайиб турган баланд қояни кўрсатди. Синчиклаб қарасам, қоя деганимиз ярим хароба, эски қаср экан. Ладислав билан Сало бориб келиб, қаср кимсасиз эканини айтишди. Маслаҳат билан кечқурунгача қасрда яшириниб ётишни лойиқ кўрдик, чунки тонг отиб қолган эди.

Битта-битта бўлиб қасрга яқинлашдик. Бу — Готик услубида қурилган жуда қадимий бир қаср эди. Кейин билсак, у ўрта асрларда яшаган ва теварак-атрофни зир титратган машҳур бир графнинг қасри бўлиб, кўп афсонавий воқеаларнинг шоҳиди бўлган экан. Биз девори емирилиб, ғорга ўхшаб қолган туйнуқлардан ўтиб қоронғи подвалга кирдик. Кейин зах хоналардан, қандайдир тор йўллардан ўтиб, зинама-зина юриб, юқорига чиқдик.

Мен ҳамон тишимни тишимга қўйиб, Сало билан Ладиславнинг ёрдамида судралиб келяпман. Охири юқоридаги қоронғи бир хонада тўхтадик. Оля оёғимни тахтакачлаб, маҳкам боғлаб ташлади.

Ладислав атрофни кузатиш учун чердакка чиқиб кетди.

Биз энди маслаҳатга ўтирган эдик, Ладислав чердакдан сакраб тушди.

— Немислар! — деди у. — Биз келган томондан келишяпти. Камида бир взвод бор!

Фурсатни бой берсак бутун отрядни ҳалок қилишимиз мумкин эди.

— Дмитрий Михайлович! — дедим. — Отрядга командирлик қилишни сенга топшираман! Дарҳол қасрдан чиқиб, ўрмонга киришларинг керак!

Сало бир оёғимга, бир юзимга қараб:

— Шу ерда жанг қилсак, қандоқ бўларкин?— деди.

— Старшина Сало! Буйруқни бажар! — деб бақирдим.— Сўнг, юрагим беихтиёр «шиғ» этиб, тескари бурилдим.— Хайр, омон бўлинглар, дўстлар!

Шу пайт Оля ёнимга келиб:

— Ўртоқ старший лейтенант! — деди.— Мен шу ерда қоламан!

Ялт этиб қарадим. Оля, пастки лабини тишлаб, кўзимга тикилиб турар эди.

— Кичик лейтенант Куприянова! Буйруқни бажаринг! — дедим.

Оля рангидан қони қочиб:

— Агар отиб ташласангиз ҳам кетмайман! — деди.

— Майли, ўртоқ старший лейтенант, — деди Сало. — Оля қолсин!

— Буйруқни бажаринглар!

— Кетдик! — Сало зинадан пастга отиларкан, бир зум тўхтаб:— Ўртоқ старший лейтенант! — деди.— Чердакка чиқиб олинглар. Чердакка!

Мен уларнинг оёқ товушлари узоқлашгунча кутиб турдим, кейин секин Оляга қарадим.

— Ўртоқ старший лейтенант! Ахир мен... ҳамшираман-ку! — деди у.

— Хўп, бўлар иш бўлди. Қани, чердакка чиқ!

Мен елкамни тутиб бердим. Оля елкамга миниб чердакка чиқди-да, қўлини чўзди. Мен ҳам бир амаллаб юқорига чиқиб олдим.

Эски-туски, латта-путта, пачоқ қути, мис қандил, яна аллақандай лаш-лушлар билан тўлган чердак ярим қоронғи, агар шифтдаги туйнук беркитилса мутлақо зим-зиё бўлиши мумкин эди.

Мен энди шунга ўйлаб турган эдим, қаердадир пастда, ўрмон томонда, автоматларнинг тариллаши эшитилди. «Наҳот немислар кўриб қолишган бўлса?»

Мен жон ҳолатда шифтдаги туйнукка тармашдим. Бир зумгина кўз олдимда баланд тоғлар намоён бўлди. Пастда, қасрнинг тагида, жилға оқар, жилғанинг у томони қалин арчазор эди. Йигирма чоғлиқ немис автоматларини тариллатганларича арчазорга қараб чопиб борар, бизникилар кўринмас, чамаси, улар арчазорга киришга улгуришган эди.

«Ҳайрият-э!» Елкамдан тоғ қулагандай бўлиб туйнукдан тушдим. Худди шу пайт, пастда, қасрнинг ичидан нимадир портлаб, бўш хоналар ванғиллаб кетди. Кетма-кет автоматлар тариллади. Немисларнинг бўғиқ, асабий овозлари эшитилди. Афтидан, тинтув бошланган эди.

— Туйнукни бекитиш керак. Ана уларни олиб бер, Оля! — мен бурчакда уюлиб ётган аллақандай ромлару латта-путталарни кўрсатдим.

Туйнукни шулар билан беркитдик-да, зим-зиё чердакнинг ўртасидаги мўри орқасига ўтиб, писиб олдик. Бу ўртада пастда яна бир-икки марта нимадир портлаб, эски қасрни титратиб юборди. Наздимда, немислар қоронғи хоналарга киришдан олдин ҳар эҳтимолга қарши граната отишмоқда эди.

Сал ўтмай, зиналардан кўтарилаётган гурс-гурс оёқ товуши ва автоматларнинг тариллаши эшитилди... Мен ҳаммадан бурун бир нарсадан ҳадиксирардим: тинтув қилаётганларнинг итлари йўқмикан?

Йўқ, акиллаган, ириллаган овоз эшитилмас эди. Автоматимни пастдаги туйнукка тўғрилаб, Оляга қарадим. У ҳам қўлида автомат, менга юзланди. Қоронғида унинг кўзлари жавдираб турарди. Мен: «қўрқма, Оленька» деган маънода унинг елкасидан секин қучдим. У сал силжиб, пинжимга суқилди-ю, чаккасига тушган майин сочлари билан юзимга суйкалди. Оля ҳеч нима демади, лекин унинг бу ҳаракатида ҳам ишонч, ҳам меҳр, ҳам «йўқ, қўрқаётганим йўқ» деган бир ишора, айни замонда аллақандай илтижо, умид бор эди...

Пастда, боя биз турган хонада пулемёт тариллаб, деворлардан гишт парчалари кўчиб тушди. Кейин чердакка чиқадиган туйнукда каска кўринди. Каска кийган бош у ёқ-бу ёққа қараб кўзини ўйнатди-да, қаттиқ сўкинди. Немис тилини Олядай мукамал билмасам ҳам гапларига тушунардим.

— Шайтоннинг макони-ю бу! — деди каска кийган немис.

— Гранатангни от! — деди пастдагиси.

— Гранатам қолмади. Сенда борми?

— Битта бор. Ҳозир запални тўғрилаб бераман.

Бир зум жимлик чўкди. Олянинг елкалари титраб кетдими, ё менга шундай туюлдими. Мен унинг қўлига

қўлимни қўйдим, у ҳам яна боягидай сочлари билан чаккамга сўйқалди...

Пастда нимадир тарақлаб, мармар полга тушди.

— Падарига лаънат! — сўкинди немис.— Запалга бир бало бўлибди. Автомат билан тўрт томонга отгину қўрқмай чиқавер!

Тариллаб отилган ўқлар мўрига, шифтга, деворларга тегиб, чанг-тўзон кўтарилди, устимизга кўчиб тушган тош парчалари ёғилди.

Бошимизни кўтармай писиб ётибмиз.

Автомат тариллаши тўхтаган заҳоти пастдан яна бояги овозлар эшитилди.

— Энди мен елкамни тутиб тураман, сен чиқ тепага!

— Нега мен чиқар эканман? Узинг чиқавер!

— Навбат билан чиқишимиз керак!

— Нима? Юрагинг дўкиллаяптими?

— Пўкилламаса чиқиб кўр!

— Гапни чўзма! Ҳозир қўндоқ билан думбангга битта тушираман, тўппа-тўғри жаҳаннамга кетасан! Қани, чиқ деяпман сенга!

Қаттиқ сўкинган овоз эшитилди, кейин туйнукда яна бояги каскалик бош кўринди.

«Бош» шифтга қаратиб яна ўқ узди.

— Ким бор? Жонингда умидинг бўлса чиқ бу ёққа!

Каскалик немис бир лаҳза кутиб турди, сўнг, ҳеч бир садо чиқмагач, секин тирмашиб кўтарила бошлади. Қоронғиликка кўзимиз ўрганган. Ҳамма нарсани кўриб ётибмиз. Солдат чердакка чиқиб қўрқа-писа қаддини ростлади-да, худди бир нимага қулоқ солгандай қулоғини «динг» қилиб қотиб қолди. У кўп бўлса ўн тўққизга чиққан, холадай узун, озгингина ўспирин эди! У тўсатдан бошини кўтариб шифтга қаради, қараганда латта-путта орасидан қуйилиб турган бир ҳовуч нурни кўриб қолди шекилли, автоматини силтаб, ром ва қандилларни учириб юборди. Чердак ёришиб кетди.

Солдат оёғи остига тушган қандилни шарқлатиб тепиб, бир қадам олдинга юрди, юрди-ю... ўзига қаратилган иккита автоматни кўриб, оғзини очганича қотди-қолди.

Пастдан:

— Нима бало? Олтин-полтин топиб олдингми? Индамай қолдинг?— деган овоз эшитилди.

Мен ўнг қўлимни автоматнинг тепкисига тутганимча, чап қўлимни лабимга босдим: «Жим!»

Солдат кўм-кўк кўзларини катта очиб, ҳамон серрайиб турар эди.

— Нима бало, тирикмисан? Уликмисан! — қичқирди пастдаги шериги.

Солдат чўчиб тушиб:

— А! Ҳа, ҳа,— деб ғудранди.

Мен «орқангга қайт!» деб ишора қилдим.

Солдат «хўп» деган маънода бошини ирғади-да, тўсатдан узун сариқ тишларини кўрсатиб ишшайди.

— Ҳей, жонинг борми, жавоб берсанг-чи?— деди пастдаги солдат.

— Бор! Бор! Бу ердан бир қоп олтин топиб олдим. Шерик бўламан десанг чиқ!

Солдат шундай деди-да, секин орқага тисарила бошлади.

Мен қўлимга гранатамни олиб, «агар гинг десанг, отаман» деган маънода ишора қилдим. Солдат туйнукдан оёғини тушириб пастга сақраркан «уқдим» деб бош ирғади-да, яна ишшайди. Бу сафар унинг тиржайиши менга қандайдир ғалати туюлди. «Бу аблаҳ бир балони бошламаса эди!»— дедим ичимда.

Йўқ, бир лаҳзадан кейин икки солдат гунгур-гунгур гаплашиб, пастга тушиб кетди. Мен Оляга қарадим, у чуқур тин олди, худди қаттиқ чарчаган одамдай кўзини юмиб, бошини елкамга қўйди... Шу топда у менга худди бир нимадан қаттиқ қўрққан ёш қизчага ўхшаб кетди-ю, сочларини тузатиб, пешанасидан ўпдим...

18

Қомбат гап шу ерга келганда ўрнидан туриб кетди...

Икки ҳафтадан кейин, бошқа бир оғир вазиятда у менга коленкор жилдлик қалин дафтарини берди. Дафтарни варақлаб ўтирганимда шу мисраларга кўзим тушди:

«Кеча дивизиядан ҳарбий прокуратура ходими келди. Чамамда Ногаев бўлса керак, прокуратура ходими буни айтмади, устимдан махфий маълумот ёзибди. Гўё мен Оля билан эр-хотин бўлиб яшаган эмишману, энди ундан қутулиш учун жўрттага чоҳга итарган эмишман!..

Бу гапни ё ақлидан озган жинни, ё одамгарчилигини тамом йўқотган бир нокас ёзиши мумкин. Хўп, у номард-ку ёзибди, лекин бу мудҳиш тухматга ишониш, ишонмаганда ҳам уни текшириб ўтиришнинг ўзи қаттиқ ҳақорат қилар экан кишини. Айни замонда бу чиркин гапларга алоқаси бўлмаган бир ўй, бир фикр юрагимни эзади: чамамда, Олянинг кўнглида менга нисбатан аллақандай нозик бир туйғу бор эди. Оля буни яширишга ҳаракат қиларди. Чунки у жуда мағрур қиз эди. Лекин баъзан беихтиёр билдириб қўярди. Мен эсам.. Йўқ, мунофиқ эмасман. Тўрт йил урушда мен кўрмаган бало қолмади, ҳамма нарсани кўрдим, ҳамма нарсага ўргандим, лекин Оля... мен уни алдашни истамас эдим! Мен ҳали ҳам бўлса уни алдамай, тўғри қилганимга имоним комил. Лекин ким билсин, балки Олянинг дилида бу маъсум ҳис уйғонмаганда, у кўкламдаёқ армиядан бўшаб кетармиди, бу ёқларга келиб юрмасмиди? Келмаганида бу фожиа ҳам рўй бермасмиди?.. Ҳар сафар хаёлимга шу фикр келса... юрагим зирқираб кетади»...

19

Мен бунинг ҳаммасини бир-икки ҳафтадан кейин бошқа бир оғир вазиятда комбатнинг қалин дафтарини ўқиганимда билдим. Прокурор келган кечаси эса Даврон ака бу гапларни айтмади. У фақат десантда бошидан кечирган воқеаларни гапириб берди, холос. Шунга қарамасдан мен гап бўлакча бир поклик, биздай ўрта-миёна одамларнинг ақли бовар келмайдиган мусаффо бир дўстлик, ҳамдард-ҳамжиҳатлик ҳақида бораётганини сездим. Сездиму, комбатга саҳрода айтган гапларим эсимга тушиб, ўзимдан ранжиб кетдим...

Эрталаб изоҳномани ёзиб, штаб бошлиғига топширдим-да, Даврон аканинг юзига қарашга уялиб, ротага кетдим.

20

Уйқу аралаш қулоғимга бетартиб отилган пулемёт ва автоматларнинг тариллаши эшитилгандай бўлди. «Яна тревогами? Жангми?» ўйладим мен, лекин киприк қоқишга чамам келмай, яна ухлаб қолдим.

Биз кечаси билан йўл юриб, тонг пайтида қандайдир тоғ ёнбағрига келиб ётган эдик. Бир ҳафтадан бери шу аҳвол — илгарилаб кетган танк қисмларидан узилиб қолмаслик учун кеча-ю кундуз йўл юрамиз. Ҳатто, таслим бўлаётган душман гарнизонларини асир олишга ҳам фурсат йўқ, ҳар куни етмиш-саксон километр йўл босамиз.

Сўнгги икки кеча-кундуз айниқса оғир бўлди, биз деярли ухламадик. Лекин бу отишмалар... йўқ, тревогага ўхшамайди!

Мен базўр кўзимни очдим. Пулемёт, автоматлар қаердадир яқинда, биз қўнган жойдан пастроқда тариллар, ялтираб учувчи ўқлар осмонда кўк, қизғиш из қолдириб, қоронғиликка сингиб кетар, сўнг янги ўқлар кўкни ханжардай тилиб ўтар эди.

«Қанақа отишма бу? Наҳот?..»

Хаёлимга келган фикрдан юрагим ўйнаб, ўрнимдан тўрмоқчи бўлдим, ёнгинамда комбатнинг овозини эшитиб, қўзғалмадим.

— Унга тегмай қўя қол, Вася, ухлайверсин!

— Наҳот рост бўлса, ўртоқ капитан?— деди Вася.

— Нега энди рост бўлмас экан, кўриб турибсан-ку, салют беришяпти!...

— Одам ишонгиси келмайди, ўртоқ капитан! Жуда тез тугаб қолди-да!

Капитан кулди.

— Тез тугасин деб, Гоби саҳроси-ю, Хинган тоғларида шунча машаққат чекдик-да! Узинг кўрдинг-ку, қанча танк, қанча артиллерия ўтиб келди!..

— Энди юртимизга қайтамизми, ўртоқ капитан?

— Қайтамиз, албатта.

Улар студебеккернинг орқасига ўтиб ёнбошлашди шекилли, овозлари эшитилмай қолди. Мен бир ўйим, туриб ёнларига бормоқчи ҳам бўлдим, лекин дилимни чулғаб олган аллақандай ёруғ, туйғулардан аъзойи баданим яйраб, кўзимни юмдим... «Уруш тугади! Энди элга — «Қорасув»га қайтамиз...»

Кўзим илиндими, йўқми, билмадим, яна гангур-гунгур овозлардан уйғондим. Атроф ҳали қоронғи, осмондаги юлдузлар чарақлаб турар, лекин бояги отишмалар тўхтаган эди. Ёнгинамда гулхан ёнар, гулхан тепасида, қўлларида кружка, капитан билан старшина Сало гаплашиб туришар эди.

— Майли, кўп куйинаверманг, ўртоқ капитан, сабаби уруш!..

— Сабаби уруш!..— Комбат оғир хўрсинди.— Илгарироқ бўлса ҳам майли эди! Уруш тугашига бир ҳафта қолганда-я!.. Шундай қизни эҳтиёт қилолмадик!..

— Қўйинг, ўртоқ капитан. Сўнгги пушаймон, ўзингга душман, деган гап бор. Ишқилиб, бу ёғи тинчлик бўлсин. Ғалаба учун!

— Ғалаба учун..

Темир кружкаларнинг шақ-шақи, кейин чўлп-чўлп ўпишган овозлар эшитилди.

— Хўп, ўртоқ капитан, дам олинг! — деди старшина.

— Сендан илтимос, Дмитрий Михайлович, уруш тугади, деб бепарволик қилишмасин. Соқчилардан хабар олиб тур!..

Даврон ака старшина узоқлашиб кетгунча жойидан қимирламади, кейин гулханнинг ёнига ёнбошлаб, планшетдан таниш дафтарини олди.

«Борайми, бормайми?..» Олянинг вафотидан кейин комбат менга қандайдир меҳрибон бўлиб қолган, у кунни дардлашганимиздан кейин эса, штабга қайта чақиртириб олган эди... Бирпас иккиланиб ётдим у секин ўрнимдан турдим.

Тоғ яқин бўлгани учунми, тун жуда салқин, рота-рота, взвод-взвод бўлиб, тепалик ёнбағрига жойлашган солдатлар бир-бирларининг пинжига суқилиб ухлаб ётишар, фақат пастроқда яна бир жойда гулхан ёнар, у ердан қўшиқ айтган ширакайф овозлар эшитилар эди.

Капитан ерга тўшалган чодир устида чордана қуриб, дафтарини варақлаб ўтирар, Вася эса, гужанак бўлиб ухлаб ётар эди.

— Салом, ўртоқ капитан! Ғалабалар билан табриклайман!

— Кел, ука! — капитан сурилиб, ёнидан жой берди.— Мен сени маза қилиб ухлаб ётибсанми десам, эшитибсан-да!

— Ҳа, эшитдим, бироқ тўғриси айтсам, мен ҳам Васяга ўхшаб ҳеч ишанолмаяман!..

— Ҳозир ишонмасанг, эрталаб ўйин-кулги бошланганда ишонасан.

— Кейин... чиндан элга қайтамизми, ўртоқ капитан?

— Албатта.

— Яна ўша йўлдан юрамизми?

— Йўғ-э! Аввалом бор, бир-икки кун шу ерда дам оламиз, кейин боя кундуз кўринган ҳу ана у тоғлардан ўтамиз! — комбат кулди.— Қўрқма, энди Хинган тоғларидаги машаққатлар қайтиб келмайди. Кунига кўп бўлса ўттиз-қирқ километр йўл юрамиз. Ҳаммаси бўлиб юз эллик — икки юз километр масофа. Кейин темир йўлга чиқамиз, поездга миниб, элга қайтамиз. У ёғи — Ўзбекистон, «Қорасув», «Қорасув»ни соғиндингми, ахир!

— Соғинмасдан-чи, ўртоқ капитан!

— Мен ҳам соғиндим, ука, жуда соғиндим!

Юрагим ўйнаб ғалати бўлиб кетдим.

— Ўртоқ капитан! — дедим.— Ҳу ўшанда, саҳрода мен сиздан бир нарсани сўрайман, деб хафа қилиб қўйган эдим. Кечиринг, ўртоқ капитан!..

— Майли! — комбат мийиғида кулиб, гулханга тикилди.— Сен Ногаевга ўхшаб туҳмат қилиш ниятинг йўқ эди шекилли?..

— Айтмоқчи, ўша гаплардан тинчиб кетдингизми?

— Қаёқда? Биз, бировдан шикоят тушса бас, фирт туҳмат экани кўриниб турса ҳам, текшир-текшир қилиб, ҳамманинг асабини бузмасдан қўймаймиз!.. Майли, гап унда эмас! — деб комбат қўлини силтади! — Лекин ўша кун саҳрода мен ҳам сени ранжитдим, чамаси? Чунки, десантдан қайтганимдан кейин уйдан хат ололмай ҳар хил хаёлларга бориб юрган эдим... Қисқаси, сен ҳам мени кечир, ука!

— Кейин хат олдингизми, ахир?

— Олдим, ука, олдим. Саволинг ҳам эсимда турибди! — Даврон ака ширакайф одамларга хос бир мулоҳимлик билан кулди.— Йўқ, ука. Саломатни олиб қочган йигит мен эмасман, қайтага уни олиб қочиб кетмоқчи бўлган йигитлардан қутқариб қолганман! «Қорасув»лик йигитлардан,— деди комбат.

— Йўғ-э!

— Нега ҳайрон бўласан? Ё «Қорасув»да қиз олиб қочадиган юрагида ёли бор йигитлар йўқми?

Кўз олдимга гузардаги чойхонада бошларини қуйи солиб ўтирган йигитлар, қўз ёшлари соқолига томчилаб сўкиниб гапираётган кекса тегирмончи келди.

— Э-э, айтаверсам гап кўп,— деди Даврон ака.— Саломат билан танишишимизга қамоқ сабаб бўлган, ука.

— Қамоқ?

— Шундай...— деди капитан.— Саломат учун қамоққа ҳам тушганмиз, ука. Ё ҳамқишлоқларингдан Саломатни тортиб олиш осон бўлган дейсанми?— Гулхан шуъласида унинг кўзлари шўх чақнади.

— Қиттай-қиттай отамизми?— деди у тўсатдан.— Жиндак спирт бор.

Мен солдаг бўлиб ҳам спиртни оғзимга олмаган эдим. Лекин... биз ахир она юртимиздан шундай олисда, бошқа эл, бошқа осмон тагида «Қорасув»нинг энг суюкли қизи тўғрисида гаплашиб ётар эдик. Ичмасдан бўлармиди?

— Майли, ўртоқ капитан!— дедим таваккал қилиб.

21

— Ешинг нечада, Мансурбек?

— Ўн саккизда, ўртоқ капитан.

— Унда бошингга ҳали ишқ-муҳаббат савдоси тушмабди! — ҳазиллашди комбат.— Ё Арслоншёр айтган гўзал маъшуқалардан борми?

— Йўғ-э, ўртоқ капитан.

— Хуллас калом, у маҳалда каминна эндигина институтни битириб, ёшлар газетасига ишга борганман. Маданият бўлимида адабий ходим бўлиб ишлайман. Бутун шаҳарни кезиб, ўн беш сатр хабар топсаму бу хабар саҳифага чиқса... ёстиқдай роман ёзган адибдай гердайиб юраман. Бир кун ҳаваскор мухбирчалардан бири хабар топиб келди: «Қизлар билим юртининг талабалари «Майсаранинг иши»ни саҳналаштирган эмиш. Жуда боплашган эмиш. Айниқса, Майсара ролида чиққан Саломатхон Саидкаримова деган қиз қийиб ташлаган эмиш!..

Саломатхоннинг исмини эшигиб, юракларим такапука бўлиб кетди. Сабаби — бу гапдан бир ҳафта олдин Саломатхон редакцияга уч-тўртта шеър кўтариб келиб... нима десам бўлади?.. — Даврон ака кўзларини юмиб, жилмайиб қўйди.— Хуллас, шеър кўтариб келиб, каминанинг юрагига чўғ ташлаб кетган эди!.. Нега куласан?

— Йўқ, ўзим...

— Бошингга тушмаган-да, куласан! Бошингга туш-

син, биласан... Уша куни премьерэ экан, билим юрти-нинг кичкинагина залига одам сиғмайди. Бир томонда ўқитувчилар, бир томонда кечагина паранжидан чиққан ёш жувонлару, студент қизлар гулдай очилиб, яшнаб ўтиришибди. Ҳамма нарса тайёр, фақат... бош қаҳрамон, яъни Саломат йўқ! Спектакль соат олтида бошланиши керак экан, соат етти бўлди ҳамки, Саломатдан дарак бўлмади. Секин саҳнанинг орқасига ўтдим. Қарасам, ҳамма безовта, шивир-шивир гап. Режиссёрдан сўрасам, қишлоқ хўжаликч техникумида ўқийдиган уч-тўртта ҳамқишлоқлари бор эди, улар Саломатхоннинг спектаклда қатнашишига қарши эди, ўшалар бир иш-кал чиқармаганмикан, деб қолди. Маслаҳат билан бирикки киши Саломат турадиган уйга бориб келадиган бўлди. Мен ҳам қўшилдим.

Саломат «Қорасув»лик дугоналари билан Шайхонтаҳурнинг орқасидаги тор кўчалардан бирида турар экан. Борсак, уйда ҳеч ким йўқ, уй бекасининг гапига қараганда эрталаб чиқиб кетганича қайтиб келмаган... Балки техникумга боргандир, деган умидда орқага қайтдик. Йўқ, бормабди. Спектакль бекор қилиниб, одамлар тарқаб кетибди. Режиссёр Қишлоқ хўжалик техникумига кетди. Мен вокзал томонда, «Тезиково бозори» деган жойда турардим. Кўнглим хит бўлиб, пиён бозори деган жойгача яёв бордим. Бекатда одам кўп эди. Мен яна пиёда кетмоқчи бўлиб турган эдим, келиб тўхтаган трамвайда... Саломат кўрингандай бўлди. Жон-жаҳд билан тармашиб трамвайга чиқдим. Қарасам.. чиндан ҳам Саломат! Эғнида оддий чит кўйлак, қўлида кичикроқ чамадон, деразадан ташқарига қараб турибди. Атрофини эса... олифталарча кийинган уч-тўрт йигит қуршаб олган.

Одамларнинг орасидан ўтиб, яқинроқ бордим.

— Яхшимисиз, Саломатхон! — дедим.

Саломат ялт этиб қаради, мени таниб, ғалати бўлиб кетди...

— Нега спектаклга бормадингиз? Сизга нима бўлди, Саломатхон? — деб ёнига ўтмоқчи эдим, Саломатнинг олдида турган новча қора йигит... Танимайсанми? Оғзида тилла тиши ҳам бор?

Кўз олдимга яна ўша чойхонада хомуш ўтирган олифта йигитлар келди. Уларнинг орасида новча қора йигит йўқ эди, шекилли.

— Билмадим...— дедим

— Сен у пайтда ёш бўлсанг керак! — деди комбат.— Лекин «Қорасув»лик йигит. Исми Ҳошим. Ҳошим Холматов. Қисқаси, ўша йигит йўлимни тўсиб:

— Менга қара, акаси!— деди шивирлаб,— Саломатхонда нима ишинг бор? Қани, жонингда қасдинг бўлмаса... тўғингни шиқиллатиб қол, акаси!

Қарасам, ёнидаги шериклари ҳам ўдағайлаб, пайт пойлаб туришибди.

Саломат кўз ёшини қулт этиб ютиб: «Булар ёмон, сиз аралашмай қўя қолинг!» деган маънода ишора қилди.

У маҳалда юзи очиқ, кўҳлик қизлар шаҳарларда ҳам оз учрарди. Ҳамманинг кўзи Саломатда, ҳамма унга нисбатан бир ёмонлик бўлаётганини сезиб турибди, лекин бутун трамвайда жонимзга ора кирадиган бир одам йўқ!..

Ўзимни четроққа олиб, кутиб турибман. Трамвай вокзал олдидаги майдонга яқинлашганда бояги қора йигит, Саломатнинг қўлидан чамадонини олиб, боши билан «туш!» деб буюрди.

Саломат кўзлари жавдираб менга бир қараб қўйди, кейин яна боягидай қулт этиб ютиниб, трамвайдан туша бошлади. Саломатдан кейин тилла тишли қора йигит, ундан кейин ёнидаги шериклари тушишди.

Саломатни зўравонлик билан олиб кетишаётгани аниқ эди. Нима қилиш керак! Арз қиладиган милиционер ҳам кўринмайди. Кетларидан сакраб тушдим

— Саломатхон, тўхтанг! — дедим.— Бир оғиз гапим бор...

Қора йигит, қалтироқ босиб олдимга келди.

— Сен кимсан ўзинг? Хўш, нима гапинг бор? Айт!

— Ҳозир айтаман, нима гапим борлигини! — дедим.— Саломатхон! Уртоқ Сандкаримова!

Шундан кейин нима бўлганини билмайман. Ҳошим Холматов қулочкашлаб жағимга битта туширди шекилли, қулоқларим шанғиллаб чалқанча йиқилдим. Лекин бахтимга ёмон тушмаган эканман, ўзимни ўнглаб, қорнига тепганимни биламан, бир маҳал ҳушимни йиғиб қарасам... Ҳалиги йигит трамвайнинг изида сулайиб ётибди, кўзлари юмуқ, оғзидан лахта-лахта қон оқяпти! Атрофимда тумонат одам! Икки милиционер икки қўлимдан маҳкам ушлаб олган. Саломат йиғиб турибди.

Лекин унинг гапига қулоқ соладиган одам йўқ, ҳамма қон қусиб ётган йигит билан овора. Ҳаш-паш дегунча чинқириб иккита машина етиб келди. Биттасига ҳушидан кетган қора йигитни солиб, касалхонага жўнатишди, биттасига каминани тиқишиб милицияга олиб кетишди... Қамоққа тушишимиз ана шунақа бўлган, ука.

— Нега сизни қамашади? Ҳақиқат қилишмадимиз?

— Ҳақиқат...— комбат гулханга шох-шабба ташлаб, истеҳзоли кулимсиради.— Ҳақиқат қилиш осон бўлса унинг қадри бўлмас эди, ука... Биринчидан Ҳошим полвон қулаганда бошининг қатиги чиқиб кетган эканми, билмадим, касалхонада икки ой ётиб, ўрнидан зўрға турди. Иккинчидан, биринчи кундан оқ терговчи билан айтишиб қолдиг-у, иш чаппасига айланди.

Хаёлимдан: «Тунов кунгидай бўлибди-да!» — деган фикр ўтди-ю, индамадим.

— Лекин, ҳаёт қизиқ нарса экан! — Даврон ака гулханга ўйчан тикилиб яна жилмайди.— Шу қамоқ сабаб бўлмаганда эҳтимол Саломат билан ҳам топишмас эдик! Ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди. Қамоққа тушганимнинг учинчи ё тўртинчи куни иккимиз терговчининг хонасида учрашдик. Саломат мени кўриб, йиғлаб юборди. «Мени деб бошингиз балога қолди, кечиринг, акажон!» дейди. Мен уни тинчитмоқчи бўламан, у бўлса ҳадеб бир гапни такрорлайди: «Мени деб азият чекапсиз, кечиринг, акажон!», деб йиғлайди.

Ростини айтсам, чеккан ҳамма изтиробларим ҳам бир бўлди-ю, Саломатнинг шу гаплари бир бўлди!.. Бахтга қарши, терговчи ёш бўлса ҳам сочлари тўкилиб, тепакал бўлиб қолган, тирноқларигача заҳар бир одам экан, бечорани жеркиб ташлади. Саломатни кўриб, ичи қоралиги тутиб кетдими, билмадим, нуқул бемаза саволлар беради, аблаҳ! Қаёқдаги ифлос нарсаларга шама қилади, кишининг нафсониятига тегадиган тагдор гаплар гапирди. Саломат бечора кўзларини қаёққа яширишни билмайди. Қарасам, аблаҳ, тепакал ҳаддидан ошиб кетяпти! Меники ҳам тутиб кетди:

— Бу тагдор гапларингиз билан нима демоқчисиз? — дедим.— Нимага шама қияпсиз ўзи? Амалингизни суиистеъмол қилишга ким ҳуқуқ берди сизга?

Гапнинг қисқаси, бирпасда чарс-чурс уришдик-қолдик. Терговчи чаёндай кўкариб, тугмачасини босди. Дарҳол милиционер кириб, каминани яна ўша «роҳати-

жон» жойга олиб кетди. Саломат кўзида ёш, терговчининг олдида қолди...

Комбат бошини қашиб, хўрсиниб қўйди.

— Уришмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан дегандек, терговчи билан уришаман деб, чиндан ҳам балого қолдим. Сен ёшсан, ука, билмайсан. У пайтларда баъзи нопок одамлар пашшадан фил ясаб, обрў орттиришарди. Қарасам, тепакал ҳам каминага сиёсий айб тақишдан тоймайдиган!.. Дам олиш куни эди. Бир ўзим бир хонада нима қилишимни билмай, бошим қотиб ётган эдим, бир маҳал дастурхонга ўралган бир товоқ ош кирди. Ошнинг устига катта патир босилган!..

Қариндош-уруғлар Фарғонада. Ер-дўстлар ҳам ўзларини четга оладиган оғир пайтлар. Давр ўзи шунақа. Кимдан бўлиши мумкин бу передача? Ҳайрон бўлиб патирни ушатдим, ушатсам... ичидан икки энлик хат чиқди! Саломатхоннинг хати!.. Бошида яна ўша гаплар: «Мени деб бошингиз балого қолди, кечиринг, акажон!..». Охирида: «Терговчининг нияти ёмон, нима қилай, қаерга борай, кимга арз қилай?» деб маслаҳат сўрабди.

Хайрият, чўнтагимда қаламнинг синиғи қолган экан: «Билим юртининг парткомига киринг, редакцияга ўтиб, бўлган воқеани оқизмай-томизмай, муҳаррирга гапириб беринг», деб икки энлик хат ёзиб, дастурхоннинг учига тугиб чиқардим.

Бу ўртада «Уруш бошланганмиш, Гитлер Ватанимизнинг чегарасини бузиб кирганмиш», деган миш-мишлар тарқалди. Мен ўша куниёқ кўнгиллилар сафида урушга юборинглар, деб ариза бердим. Лекин терговчи мени ашаддий душманга чиқарган шекилли, аризам жавобсиз қолди.

Бир ҳафтадан кейин яна «передача» келди. Яна бир товоқ ош, ошнинг ёнида иккитагина олма-ю, ўртасидан тенг бўлинган ёғлиқ патир!

«Наҳот Саломатнинг хатини топиб олишган бўлса?» — ошга қарагим ҳам келмай, олмани олиб ҳидлаб кўрдим. Олма жуда хушбўй эди, ўзи ҳам оппоқ, пиёладай келарди. Кейин билсам бу «Қорасув»дан келган олма экан. Уни «дастор олма» дейишар экан. Шунақами ахир?

— Худди шундақа, ўртоқ комбат! — дедим. Бир зумгина кўз олдимга илиқ ёз оқшомида даштда кетаётган арава келди, эсимга райҳон ҳиди уриб қолган Сало-

матхоннинг дастор олмаси тушди, қулоқларим остида қизларнинг шўх кулгиси янграгандай бўлди...

— Иккинчи олманинг узун банди бор эди,— деди комбат.— Шу бандидан ушлаб, ҳидлаб кўрмоқчи эдим, узилди-ю, олманинг қавагига қистирилган қоғознинг учи кўринди. Саломатнинг хати! «Айтганларингизни қилдим, билим юртининг парткомига ҳам, муҳаррирингизга ҳам учрашдим, улар ҳаракат қиламиз, деб ваъда беришди. Лекин барибир, эрта-индин ўртоқ Охунбобоевнинг олдига чиқмоқчиман...» деб ёзбди.

Комбат: «Қалай!» деган маънода менга бир қараб қўйди.

— Саломат сўзининг устидан чиқди,— деди у.— Лекин унинг Охунбобоевга учраши жуда қизиқ бўлибди. Қамоқдан чиққанимдан кейин Саломат қула-кула гапириб берди: «Бир борибди — қўйишмабди. Икки борибди — қўйишмабди. Аризангиз бўлса секретариатга ташлаб кетинг, дейишармиш. Учинчи борганида бундоқ қараса.. юзи очиқ хотинлар киролмас эмишу, паранжилик хотинлар кириб кетармиш...

Улар Охунбобоевнинг йўлини пойлаб туришармишу. Ота кўриниши билан, унинг олдига дод солишиб, йиғлаб боришармиш... Шундан кейин ота ўзи уларни олиб кириб кетармиш... Тўртинчи куни Саломат ҳам уй бекасининг паранжисини ёпиниб борибди. Тонг отмасдан бориб, отанинг йўлини пойлаб турибди. Бир маҳал отанинг машинаси кўринибди. Саломат ҳам кечаги паранжилик хотинларга ўхшаб, дод солиб йиғлаб борган экан, Ота: «Йиғламанг қизим, йиғламанг» деб ўзи бошлаб олиб кириб кетибди. Киргандан кейин Ота, албатта, «ким бўласиз, қаердан келдингиз», деб суриштирибдилар... Саломат билим юртида ўқишини айтган экан, «билим юртида ўқисангиз нега паранжи ёпинасиз», деб ҳайрон бўлибдилар.

Саломат паранжи воқеасини гапириб бериб, юзидан чимматини олибди. Ота қотиб-қотиб кулибдилару дарҳол республика прокурорига телефон қилибдилар...

Шу телефон сабаб бўлдими, билмадим, ишқилиб, бир-икки кундан кейин ишим бошқа терговчига ўтиб, тезлашиб кетди. Хуллас қалом, салкам қирқ кун деганда камина ёруққа чиқиб, офтоб кўрди... Мен осмондаги офтобни айтаётганим йўқ,— кулди капитан.— Ердаги офтобни айтяпман... Қамоқхонанинг кийимларини

топшириб ўз кийимларимни кийиб, ҳужжатларимни олиб, дарвозадан чиқсам, кўчада, қўлида гулдаста, Саломат кутиб турибди! Кулмоқчи бўлади-ю, кўз ёшларини тиёлмайди!

Ростини айтсам, ука, уни кўрдиму, қирқ кун чекан азобларим ҳам эсимдан чиқиб кетди... Эртасигаёқ уч-тўртта ёр-биродарларни тўплаб, кичкина тўй қилиб бердик...

Комбат мийиғида кўлимсираб, хаёлга толди. Мен унинг аллақандай мулойимлашиб қолган чеҳрасига тикилиб ётар, лекин хаёлим олис-олисларда, Саломатхонда эди!...

Ҳа, мен янглишмаган эдим! Комбат айтган Саломат худди мен таниган, мен билган Саломатхоннинг ўзгинаси эди!

— Бир ҳафтадан кейин урушга кетадиган бўлдим,— деди комбат.— Маслаҳат билан урушдан қайтгунимча Саломат қишлоқда, оймларнинг олдида турадиган бўлди. Июлнинг охири. Ватанимиз хавф остида турган кунлар. «Қорасув»га бориб, тўй-томоша қилиб беришга фурсат йўқ эди... Қишлоқда бор-йўғи уч-тўрт кун турдим, Саломатни мактабга ишга жойлаштириб, урушга кетдим...

— Шундан кейин кўришмагандирсизлар-да?

— Йўқ, кўришдик,— деди комбат.— Яна бир марта кўришдик.— Даврон ака оғир хўрсиниб олди. Унинг чеҳрасидаги мулойимлик таниш шиддатли ифода билан алмашди.

— Ноябрьнинг охири эди. Биз, Семипалатинскда уч ойлик взвод командирлари курсини тамомлаган ёш лейтенантлар, бир эшелон бўлиб, фронтга жўнайдиган бўлдик. Семипалатинскдан кетишимиздан икки кун олдин, фронтга жўнашимиз аниқ бўлгач, Саломатга телеграмма юбориб, Арис деган станцияга келиб туришини илтимос қилдим. Кейинчалик бу телеграммам учун ўзимга айтмаган гапим, сўкмаган сўкишим қолмади, ука. Нега шундай қилганимни ҳали ҳам билмайман, тўғрироғи, билишга биламану, бунинг оқибати нима бўлишини, оғир уруш йили ёш бир жувонни Фарғонадан Арисга чақириб аҳмоқона бир нарса эканини ўйламабман!.. Эшелонимиз Арисга кечқурун, қош қорайиб қолганда кириб борди. Қизил вагоннинг очиқ эшигида кўзим тўрт бўлиб аланглаб турибман. Перронда одам оз, солдатлар би-

лан милиционерларгина кўринади. Саломат билан ойимларни вагонимиз вокзал рўпарасига яқинлашганидагина кўрдим. Улар почта ёнида йўлни тўсиб турган милиционерлар билан олишишмоқда эди! Кейин, хат ёзишча, Саломат ҳам мени худди шу пайт кўрган экан. Мен ўзимни вагондан отдим, мени кўриб Саломат ҳам олдинга талпинди... Ойимнинг йўлини милиционерлар тўсиб қолишди. Саломат бўлса, уларнинг қуршовидан чиқиб, эшелонга қараб югурди. Қўлида тугун, сочлари тўзғиган Саломат қоқиниб-суриниб келиб, ўзини қучоғимга отди... У ёқда дод солиб милиционерлар билан олишаётган онам, бу ёқда беҳуш бўйнимга осилиб қолган Саломат!

Капитан кўзини юмиб, бошини чайқади-да, яна хўрсинди:

— Ҳа, эсимга тушса ҳануз ўзимни сўкаман, ука... Саломатни сал тинчитгандай бўлиб, энди ойимларга қараб югурган эдим, тўсатдан вагонлар шарақ-шуриқ қилиб, эшелон юриб кетди. Уруш вақтида эшелондан қолишнинг оқибати нима бўлишини биласан!.. Перроннинг ўртасида қотиб қолдим. Эшелон қўзғалганини кўрган Саломат бўлса, ўзини яна менга отди... Унинг кўз ёшларини артиб, ялинаман, «хайр, омон бўлинг, эшелондан қолиб кетмай», деб ёлвораман. Қани қўйиб юборса!.. Сўнгги вагон яқинлашиб келяпти... Жон ҳолатда Саломатнинг қўлларини қайириб қучоғидан чиқдим, эшелонга қараб югурдим. Хайрият, вагондаги йигитлар кузатиб туришган экан, қўлларини чўзиб, кўтариб олишди... Вагонга чиққанда кўриб қолдим: Саломат перронда йиқилиб ётарди. Милиционерларнинг даврасини ёриб ўтган ойимлар эса, икки кўзлари эшелонда, яланг бош, уни қучоқлаб ўтирардилар...

Комбат афтини буриштириб, бошини чайқади.

— Тавба! Нега шундай қилдим — ҳалиям тушунолмаймам!

Капитаннинг ҳолати менга аён эди. Чунки мен ҳам бирор ножўя иш қилиб қўйсам, анчагача қийналиб юрардим. Лекин тўрт йилгача буни эслаб қийналиш!..

— Кейин-чи?— дедим гапни буриш учун.— Кейин нима бўлди, ўртоқ капитан?

— Кейин... Кейин фронт. Госпиталь. Яна фронт... Сўнгги икки йил десант қисмларида бўлдим. Десант жуда оғир нарса. Не-не йигитлар ҳалок бўлиб кетиш-

ди. Мен бўлсам, жоним савил эканми, билмадим, ҳалиям юрибман! — Капитан гўё тирик қолганига таажжубланаётгандай бошини сарак-сарак қилди. — Охирги марта бултур кузда Карпат тоғларига десант тушдик. Чех ва словак партизанларига қўшилиб, душман билан салкам ўн ой олишдик. Бу — бутун бир дoston, ука... Бир кун гапириб бераман.. Ўз қўшинларимизга шу йил майда, Прага озод қилингандан кейин қўшилдик... Дарҳол уйга телеграмма бердим, хат ёздим. Бир ой деганда уйдан хат олдим... Саломат ўғилчамни олиб ўз юртига, «Қорасув»га кетиб қолган экан. Қишлоқда майда-чуйда гаплар... Уша куниеқ «Қорасув»га ҳам хат ёздим. Лекин сал ўтмай бу ёққа қараб жўнадик.

— Боя хат олдим дедингиз-ку?

— Ҳа, олдим. Уша... Сен пулемётингни йўқотиб қўйган кун олдим,— деди капитан кулиб.— Гап хатда эмас, албатта. Ойлаб хат олмаганимда ҳам хаёлимга ёмон фикр келган эмас. Бу ерда бошқа бир гап бор, ука!

Йўлдан тарақлаб бўш машина ўтди. Машина пастда, гулхан атрофида ашула айтиб ўтирган солдатларнинг ёнида тўхтади.

Даврон ака қаддини ростлаб ўтирди. Гулхан шуъласида унинг мисдай қизарган чеҳрасида, қисилган кўзларида аллақандай ички туғён, йўқ, совуқ бир ғазаб акс этди.

— Сен ёшсан,— деди у.— Биз урушда юрганимизда, фронт орқасида... кўп нопок ишлар қилган ифлослар ҳам бўлган. Хотин-қизларимиз кеча-ю кундуз фронт учун тер тўкиб ишлашганида халқ мулкини шамолга совуриб, кўҳлик қиз-келиндякларни йўлдан уриб, айшират қилган аблаҳлар ҳам бўлган. Менга кўп солдатлар йиглаб гапириб беришган. Бунақа номардлар менинг қишлоғимда ҳам бўлган... Баъзан шуларни ўйлаб хит бўлиб кетардим. Сен ёшсан, кўп нарсани билмайсан!..

Ҳаяжондан юзимга қон тепиб:

— Йўқ, ўртоқ капитан,— дедим.— Ёш бўлсам ҳам биламан. Сиз айтган номардлар «Қорасув»да ҳам бор!..

— Шунақами?— деди капитан кўзлари қисилиб.— Биз фронтда юрганимизда қасам ичардик. Элга эсон-омон қайтсак, ҳаммадан бурун шунақа номардлар билан олишамиз, деб қасам ичардик!.. Демак, «Қорасув»-

га қайтсак, бирга курашар эканмиз-да, ука. Сен ҳам мана, фронтовик бўлдинг-ку?

Комбат кулимсираб менга қаради. У яна бир нима демоқчи эди, лекин шу пайт студебеккернинг орқасидан старший лейтенант Харитонов чиқиб келди. Гимнастёркасининг кўкраги чапаниларча очилган, кўзлари мастона сузилган.

— Ўртоқ капитан! — Харитонов оёқларини кериб гулхан ёнида тўхтади.— Нима бўляпти ўзи? Нега биздан яширасиз?

— Нимани яширибман? — Комбат шахт билан ўрнидан турди.

— Ҳозир биттаси келди,— деди Харитонов.— Юмалоқ, хомсемиз одам. Ҳарбий прокуратурадан эмиш. Сизни сўраяпти.

— Қани?

— Утирибди ўша ерда! — Харитонов пастдаги гулхан томонга ишора қилди.— Жиндай қуйиб бердик. Ғалаба-ку, ахир, ич, дедик. Лекин... Сизни ғалаба куни қидирадиган нима бўлди ўзи? Нега биздан яширасиз. Агар тухмат қилишса... қуйиб беринг, мен ўзим уни...

— Нима! — Комбатнинг овози ғазаб билан янгради.— Нима деб алжираяпсан? Анархияга йўл қўймоқчимисан? Еқангни ил! Қимнинг олдида турибсан?

— Кечирасиз, ўртоқ капитан...

Комбат гимнастёркасини тўғрилаб, ёр остидан менга қаради-ю, тўсатдан ёмон бир нарса эсига тушгандай, афтини буриштирди.

— Кайф устида тоза алжирадим шекилли? Бемаза нарса-да, шу ичкилик!

— Нега ундай дейсиз, ўртоқ капитан? Қайтага... Агар керак бўлса мен ҳам борай...

— Кераги йўқ! Қани, юр, Саша, борайлик,— деди комбат тўсатдан қандайдир илиқ бир меҳр билан. У қовғини солиб турган Харитоновни қўлтиқлаб олди-да, пастга тушиб кетди.

Кўнглим бир хил бўлиб ўрнимдан турдим.

Тонг отган, ҳавони қоплаган ҳарир туман орасидан олисдаги тоғлар элас-элас кўринар эди...

Мана, Маньчжурия бўйлаб, чекинаётган Квантун армияси қисмларини қувиб кетаётганимизга ўн кундан ошди, ўн кундан бери шу манзара. Атрофда дўппидай бўш жой йўқ, ҳамма ёқ кўм-кўк экинзор, тарикзор, гао-

лянзор... Ҳатто қир ёнбағирлари ҳам зина-зина қилиниб, экинзорга айлантирилган, фақат ҳар жой-ҳар жойда ўн-ўн беш уйдан иборат кичик-кичик қишлоқлар учрайди. Томлари қамиш билан ёпилиб, устидан лой босилган бу уйлар, четан деворларига қовоқ ўрмалаган ҳовлилар водийлардаги ўз қишлоқларимизни эслатади-ю ҳар сафар кўнглим бир хил бўлиб кетади... Мана, бу ерда ҳам ўнг томондаги тепаликда кичик бир қишлоқ кўриниб турибди. Қишлоқнинг орқасида қабристон бўлса керак, кичикроқ ибодатхона кўзга чалинади. Ҳавони қоплаган ҳарир туман орасида ибодатхона ҳам, қишлоқ ҳам тоғларга туташиб кетганга ўхшайди...

«Шу тоғлардан ўтсак бас, у ёғи темир йўл, она юрт, «Қорасув!»...

Қулоғимни динг қилиб, гулхан томонга тикилдим. У ердаги ғала-ғовур босилган, ҳамма ёқ жимжит эди.

«Ростдан ҳам, нима бўляпти ўзи? Наҳот бир ифвогарнинг бемаъни гапларига ишониб, комбатдай одамга осилишса? Ё ўртада мен билмаган сир-синоат борми-кан?..»

Хаёлимни нотинч ўйлар чулғаб олди. Мени ҳам чақиритар, деган умидда жойимга ўтириб кута бошладим.

22

Тонг отар-отмас, ўйин-кулги, хурсандчилик бошланиб кетди. Ҳамма бир-бирини ғалаба билан табриклар, қучоқлашиб ўпишар, топганлар темир кружкаларни шақ-шақ уриштириб, қиттай-қиттай ичишар, ёшлар рақсга тушар, кексароқ солдатлар эса, қўноқзорнинг четига ёнбошлаб, суҳбатлашишар эди.

Мен ҳам хиёл ёзилиб келиш ниятида ўз ротамга бориб, энди даврага қўшилган эдим, комбат чақиртириб қолди.

Даврон ака, қўлида бир-икки варақ қоғоз, чодирнинг олдида у ёқдан-бу ёққа ўйчан одимлаб юрарди. Мени кўриб, юришдан тўхтади, уйқусизликдан киртайиб қолган кўзларини олисларга тикиб:

— Ғалаба куни ҳам тинч қўймадим-а,— деди.

— Ҳечқиси йўқ...

Комбат мийиғида кулиб қўйди.

— Битта муҳаббатнома ёзишга тўғри келди. Шунни кўчириб берсанг, ука. Хатимни ўқий оласанми? — деди у, қўлидаги қоғозларни узатиб.

Хат ўчирилавериб, жуда чаплашиб кетган эди.

— Билмадим...

— Бўлмаса қоғоз-қаламингни ол! — деди комбат.—
Узим айтиб тураман, сен ёзасан!

Чодирга кирдик. Мен ўртага кўчма столни қўйиб, қоғоз-қаламимни олдим.

Комбат қўлларини орқасига қилганича хаёлга чўмиб турар, гўё мени эсидан чиқариб юборган эди.

— Уртоқ капитан...

— А?..— комбат бошини кўтарди.— Тайёرمىсан? Ёз! Лекин шошмай, чиройли қилиб ёз... «Бир юз ўн еттинчи гвардиячи ўқчи десант полкининг командири гвардиячи полковник Белобородовга...»

— Тагини чизиб қўй! Чиздингми?— комбат ёнимга келиб, ёзганларимни ўқиб чиқди.

— Яхши. Энди сал чекиниб, майдароқ қилиб ёзасан...

«Хурматли Мстислав Владимирович!

Бу хатни мен сизга полк командири бўлганингиз учун эмас, қўл остингизда салкам уч йил хизмат қилган бир офицер сифатида ёзаяпман...»

Комбат юришдан тўхтаб, қўлидаги ёзувларига қараб олди. Сўнг, бир нуқтага тикилиб, давом этди.

«Хабарингиз борми-йўқми, билмадим, бундан бир ҳафта олдин, ҳарбий прокуратура ходими келиб, батальон фельдшери, гвардиячи кичик лейтенант Ольга Куприянованинг ўлими тўғрисида тергов қилди. Албатта, ёш офицер аёлнинг жангдан кейин ҳалок бўлиши баъзи одамларнинг кўнглида шубҳа туғдириши мумкин. Демокчиманки, гап терговда эмас. Гап менга тақалган айбда. Гўё мен кичик лейтенант Ольга Куприянова билан эр-хотин бўлиб яшаган эмишману, энди, уруш тугаш олдида ундан қутулиш учун қасддан чоҳга итарган эмишман... Бу айб шунчалик уйдирма ва бемаъники, прокуратура ходимига батафсил жавоб бериб ўтиришни лозим топмадим. Агар менга тақилган айб шу билан чекланганида, бу хатни ҳам ёзиб ўтирмас эдим...».

Комбат ёқасининг тугмаларини ечиб, чуқур нафас олди. Унинг фиғони чиқиб бўғилиб кетаётганини сезиб, қаламимни ушлаганимча қотиб қолдим.

— Хўп,— деди комбат ниҳоят.— Ёз. Хат бошидан ёз.

«Бугун, ғалаба куни эрталаб, прокуратура ходими яна келди. Бу сафар илгаригисига қўшимча яна бир гап топиб келибди. Бу гап чўлдаги машина жанжали ва бу жанжал оқибатида муовинингиз, гвардиячи подполковник Хряшко билан бўлган тўқнашувга боғлиқ. Сиз машина воқеасини яхши биласиз. Лекин муовинингиз, подполковник Хряшко билан бўлган кўнгилсиз тўқнашувнинг тафсилотларини билмасангиз керак. Бу тўқнашув пайтида айтилган баязи гаплар бугун менга жиддий айб қилиб тақилаётгани учун унга батафсил тўхтамоқчиман...»

Даврон ака яна гапини бўлиб, чодирнинг четларини кўтариб қўйди. Бирдан ғир-ғир шабада ўйнаб, олисларга чўзилган тариқ ва қўноқ экилган ясси қирлар кўринди. Яқиндаги қир этагида, дала ошхонасининг ёнида бир гуруҳ солдатлар рақсга тушмоқда эди, у ердан гармонь овози ва хушнуд қичқириқлар эшитиларди... Тўсатдан комбат елкамга қўлини қўйиб:

— Уша куни,— деди,— машина жанжали бўлган куни, сен ҳам йиқилиб қолган эдинг, шекилли?

Кўз олдимга жазирама даштда чўзилиб ётган солдатлар келди, қулоғим остида: «Сув! Сув!» деб илтижо қилган овозлар янграгандай бўлди.

— Ҳа,— дедим қизариб,— йиқилиб қолган эдим. Ногаевни силтаб ташлаганларингиз ҳам эсимда.

Комбат қовоғини солиб:

— Хўп,— деди.— Ёз!.. Хат бошидан ёз.

«Хурматли Мстислав Владимирович!

Мен армияда қаттиқ интизом бўлиш кераклигини, ҳеч бир командир ўз ҳуқуқини суиистеъмол қилишга ҳаққи йўқлигини тушунаман, албатта. Ва бунини тушунганим ҳолда, ўша куни ПФСнинг машиналарини тортиб олган эканман, бунга мени вазият мажбур қилган эди. Мен солдатларни ўйлаган эдим. Эсингизда бўлса керак, ўша куни биз сув бор деб умид қилган қудуқлар қуруқ чиқиб, кўп солдатлар саҳрода йиқилиб қолган эди. Йиқилиб қолганлар орасида ёшлар ҳам бор эди, тўрт йил уруш машаққатларини бошидан кечирган кекса солдатлар ҳам... Бунини ўзингиз ҳам кўргансиз. Бу тўғрида гаплашганмиз ҳам. Уша куни сиз билан гаплашишдан олдин ПФСнинг бошлиғи капитан Ногаев хўжалик ишлари бўйича муовинингиз, подполковник Хряшкони

бошлаб келди. Мен саҳрода йиқилиб қолган солдатларни йиғиб юрган, асабий бир ҳолатда эдим. Лекин ҳамма гап эсимда. Сўзма-сўз баён қилиб беришга уринаман.

Подполковник гапни: «Сизга ким ҳуқуқ берди?»дан бошлади. Мен вазиятни тушунтира бошлаган эдим, подполковник гапимни бўлиб:

— Тўхтаг! — деди. — Сиз ўз ҳуқуқингизни оширишга қандай ҳаққингиз бор? Қимматли юкларни ағдариб, полк ихтиёридаги машиналарни тортиб олишга кам рухсат берди?

Мен солдатларни ўйлаганимни айтдим. Солдатлар ҳам одам, дедим. Уларнинг қадрини билиш керак, дедим. Менинг бу гапим негадир подполковник Хряшкодан кўра капитан Ногаевга қаттиқроқ тегиб кетди.

— Эшитяпсизми, ўртоқ подполковник? — деб пичинг қилди у. — Бу киши солдатларнинг ғамхўри-ю, сиз билан биз душманимиз! (Гапни қаранг, ўртоқ полковник!).

— Сиз ҳам ғамхўр бўлсангиз, — дедим мен, — арзимаган нарсага шовқин кўтариб, кетимдан қувиб юрмасдан, солдатларнинг жонига ора киришни ўйлардингиз. Аҳволни кўриб турибсиз-ку, ахир?

Шундан кейин гапга подполковник Хряшко аралашди.

— Гоби саҳросидан пиёда ўтишни мен ўйлаб топган эмасман! — деди у киши. — Бу — қўмондонликнинг стратегик плани асосида бўлаётган иш!..

Ногаев подполковникка қараб:

— Бу киши қўмондонликнинг стратегик планини нима билсин? — деди, кейин менга юзланиб, пичинг билан:

— Балки, сиз умуман, бу урушга қаршидирсиз? (Гапни буришини қаранг, ўртоқ полковник!)

Ростини айтсам, унинг бу гапидан кейин меники ҳам тутиб кетди.

— Гапни бошқа ёққа бурманг! — дедим. — Мен қўмондонликнинг стратегик планини шубҳа остига олаётганим йўқ. Лекин бу планни сен эмас, мана шу солдатлар амалга оширади! Шундоқ экан, уларнинг қадрини билишимиз керак. Бу солдатларнинг кўпчилиги тўрт йил урушда бўлган, ҳамма машаққатларни бошидан кечирган одамлар!..

Менинг бу гапим капитан Ногаевга яна ёқмади, у яна пичинг қилиб, қаёқдаги гапларни гапира бошлади.

Гўё мен, ўзимни солдатларга ғамхўр қилиб кўрсатиб, сохта обрў орттирмоқчи эмишман ва ҳоказо ва ҳоказо...

Шундан кейин гап майдалашиб кетаётганини подполковник ҳам сезди шекилли:

— Хўп. Етади! — деди қатъий. — Бундан кейин сиз бунақа ўзбошимчалик қилманг. Агар бундай ҳодиса қайта такрорланса мен ўзимга берилган ҳуқуқлардан фойдаланиб, сиз билан бошқача гаплашаман!..

Бўлган гап шу, ўртоқ полковник...»

— Ёздингми?

— Ёздим, ўртоқ капитан.

Комбат тепамга келиб ёзганларимни кўздан кечирди.

— Яхши... — у пешанасини ишқаб, ўйланиб қолди.

Мен унинг озиб, қорайиб кетган шиддатли чехрасини, ғазаб билан порлаган қўй кўзларини зимдан кузатардим. Мен комбатнинг бошидаги кўп ташвишлардан беҳабар эдим. Уни ўз муваффақиятларидан эсанкираб, раҳм-шафқатни эсидан чиқариб юборган тошюрак бир одам деб ўйлаган эдим. Мен умуман комбатнинг — тўрт йил урушда жонбозлик кўрсатиб кўкси орден-медалларга тўлиб кетган бу одамнинг бошида бунақа ғурбат бўлишини тасаввур ҳам қилмаган эдим. Менинг назаримда, худо унга ҳамма нарсани қўшқўллаб тутган: ҳам улуғ шон-шуҳрат, ҳам Саломатхондай ёр ато қилган бахтиёр бир йигит эди!.. «Кечиринг, Даврон ака», дедим хаёлимда.

— Ёз! — деди комбат. У гўё менинг ўйларимни пайқаб қолиб, дарғазаб бўлгандай писанда қилиб гапирди. — Хўш, нимага келиб тўхтадик?

— Бўлган гап шу, ўртоқ полковник!» деб ёздик.

— Яхши! Ёз!..

«Ҳурматли Мстислав Владимирович! Балки, мен ўшанда, саҳрода, огир вазият таъсирида гвардиячи подполковник билан гаплашаётиб қизиққонлик қилгандирман. Балки, янглишгандирман. Чунки кейинчалик, Квантун армияси қўшинлари билан тўқнашганимизда мен кўп нарсага тушундим. Масалан, ҳамма техника қурол-аслаҳа ташишга сафарбар этилиб, тўғри қилинганини тушундим. Чунки бу қурол-аслаҳа бўлмаганида, душман бундай осон тиз чўкмас эди, албатта. Лекин бунинг ҳаммасини тушунганим ҳолда, бугун ҳам қўлимни кўксимга қўйиб айта оламан: ўшанда, саҳрода солдат тўғрисида гапирганимда, кўнглимда қилча ҳам кир йўқ

эди!.. Ҳолбуки, бугун баъзилар ўша гапларни рўкач қилиб, менга мудҳиш айблар тақишмоқда: гўё мен ўшанда, саҳрода, қўмондонликнинг стратегик планига қарши чиқибман, гўё умуман бизда одамнинг қадри йўқ, деб гапирган эмишман ва ҳоказо ва ҳоказо...

Ҳурматли Мстислав Владимирович! Подполковник Хряшко ҳам, капитан Ногаев ҳам полкимизда янги одамлар. Мен подполковник Хряшкони деярли танимайман, лекин ундан шундай гаплар чиқишига ишонгим келмайди... Назаримда, бунинг ҳаммаси капитан Ногаевнинг иши. Бунинг чуқур сабаблари бор. Мен бу сабабларни батафсил гапириб беришим ҳам мумкин эди, лозим бўлса гапириб ҳам берарман, лекин ҳозирча унга тенг бўлиб, майда-чуйда гапларни ёзиб ўтиришни ўзимга эп кўрмадим... Ўртоқ полковник! Менга тақилган айблар шунчалик уйдирма ва бемаъники, уларнинг пучга чиқишига шубҳам йўқ. Ҳақиқат қарор топади, албатта. Лекин шу сохта маълумот асосида тергов бошла ниши (бу тергов ҳақиқат учун бўлаётганига тушунганим ҳолда) мени қаттиқ таҳқирламоқда. Мен сизнинг қўл остингизда салкам уч йил хизмат қилдим. Энг мураккаб операцияларда қатнашдим. Уч марта оғир ярадор бўлдим. Бу баҳона армиядан секингина бўшаб кетишим ҳам мумкин эди, лекин душман Ватанимиз тупроғидан ҳайдаб чиқарилмагунча фронтдан кетишни ўзимга лойиқ кўрмадим, виждоним йўл қўймади бунга!..»

Комбат тўсатдан сўзида тўхтаб, ўйланиб қолди, сўнг: кутилмаган бир қатъият билан:

— Ўчир! — деб буюрди. — Уч йил хизмат қилдим, уч марта оғир ярадор бўлдим, мураккаб операцияларда қатнашдим. Бунинг ҳаммасини ўчир. Ўчирдингми?

— Ўчирдим. Лекин... тўғри-ку, ахир?..

— Кераги йўқ! — деди капитан, юзини буриштириб. — Ёз! Янги хат бошидан ёз!

«Ўртоқ полковник!

Кейинги кунларда батальонда содир бўлган янгилıklarдан бири — шу. Бу янгилıklarдан хабарингиз борми, йўқми, билмадим, лекин сизни бундан хабардор қилиб қўйишни лозим кўрдим.

Сизга ҳурмат билан гвардиячи капитан Ғозиев.

3-сентябрь 45 йил.»

— Ёздингми? Яша! Демак, бояги гапларни ўчириб,

охирги бетни қайта кўчириб ёзасан. Эсингда бўлсин: бу ҳам ҳужжат. Махфий гап... Ёзиб бўлгандан кейин сандиққа солиб қўй. Полковникка ўзим жўнатаман. Уқдингми?

— Уқдим, ўртоқ комбат! Лекин...

— Хўш?

— Ўртоқ капитан! — дедим, ҳаяжондан қулт этиб ютиниб. — Наҳот энди шу арзимаган гапни деб, сизни?..

Комбат ер остидан хўмрайиб қаради.

— Туҳматнинг умри қисқа. Қўрқадиган жойим йўқ. Шунчаки... полковник билиб қўйсин, дедим. Қисқаси, охирги бетини кўчириб сандиққа солиб қўй. Тушундингми? Кейин дамингни олавер. Солдатларга қўшилиб ўйнаб-кул. Бугун ғалаба куни, ахир. Буйруқ берганман: сергўшт шавла пиширишади. Қиттай-қиттай қўйиб беришади...

Комбат кўзини қисиб кулди-да, чодирдан чиқди.

23

Уч кун ўтди. Кечқурун кун ботиш олдида тоғ оралигидаги кўкаламзор сойликда тўхтадик.

Сойликнинг икки томонидаги чўққиларнинг ёнбағирлари туташ олмazor боғлар билан қопланган, боғлар орасида томлари черелица билан ёпилган уйлар кўринар, ўнг қўлдаги тоғ тепасида қизилга бўялган нақшинкор ибодатхона кўзга чалинар эди...

Биз тўхташимиз билан сой ярим-яланғоч болакайларга тўлиб кетди. Улар чуғур-чуғур қилишиб, мунчоқ кўзлари чақнаб тиржайишар, қўлларини чўзишиб, бош бармоқларини кўрсатишиб:

— Шанго! Руси солдат шанго! — деб қичқаришар эди.

Болалардан кейин юзлари шафтоли қоқидай буришган аллақандай митти кампирлар, мункиллаб қолган кўса чоллар кўринди. Чоллар қамишдан ясалган узун чилимларини бурқситиб, жимгина кузатишар, ликопчага ўхшаган похол шляпа кийган, қотма, озғин деҳқонлар қисиқ кўзлари юмилиб, илжайиб қўйишар, аёллар, қизлар кўринмас эди.

Сал ўтмай, сойликни оқиш ҳарир туман қоплади, олмazor боғлардан тутум кўтарилиб, димоққа болаликдан

таниш аччиқ тезак ҳиди урди, бир дақиқа, гўё олис Манъжурияда эмас, ўз қишлоғимда, таниш сойликда юргандай туюлиб, ғалати бўлиб кетдим...

Вася Колбаскин иккимиз штаб чодирини тикиб бўлиб, энди овқатга ўтирган эдик, иккита хитой деҳқонини бошлаб, старшина Сало келиб қолди. Старшина ҳам, шимларининг почалари тиззаларигача шимарилган, ялангбош, ялангоёқ деҳқонлар ҳам жуда ҳаяжонда эдилар.

— Комбат қани?

Комбат штаб бошлиғи билан чодирда нима ҳақидадир маслаҳатлашиб ўтирар эди. Старшина чодирга кириб, лаҳза ўтмай комбат билан штаб бошлиғини бошлаб чиқди.

— Мен буларнинг гапларига унча тушунмадим, ўртоқ капитан. Лекин, назаримда, японлар тўғрисида гапиришяпти...— Старшина деҳқонларнинг ёнига бориб: «Жапон? Да? Жапон?» деб сўради.

«Жапон» сўзини эшитган деҳқонлар тақир бошларини силкитишиб бидирлашди:

— Жапон! Жапон!

Улар ибодатхона томонга ишора қилишиб, бармоқларини кўрсатишарди.

— Кўп дейишяптими?— деди штаб бошлиғи. У ҳам бармоқларини кўрсатиб:

— Жапон кўпми? Жапон?— деб сўради.

Деҳқонлар илжайишиб, бош иргашди, кафтларини томоқларига ишқашиб, қўрқув билан такрорлашди:

— Жапон! Жапон!

— Японлар зулм қиляпти, ўлдиряпти,— дейишяпти шекилли,— деди комбат... У пешонасини тириштириб, олдин соатига, кейин осмонга қаради. Осмонда илк юлдузлар пайдо бўлган, тоғ чўққилари устидаги нафис шафақ сўниб, ибодатхона кўринмай қолган эди.

— Бундай қилайлик!— деди комбат ниҳоят.— Бугун кеч бўлди.— У бошини кўтариб юлдузларни кўрсатди, кейин имо-ишоралар билан офтоб чиқишини тушунтирди. Деҳқонлар «тушундик» деган маънода сарғиш тишларини кўрсатишиб, яна илжайишди.

— Бу самурайлардан ҳар нарсани кутиш мумкин,— комбат штаб бошлиғига юзланди.— Сиздан илтимос: роталарни шахсан айланиб чиқинг. Соқчиларга қўшимча ҳар ротада биттадан пулемётчи тайинланг. Гулхан-

лар ўчирилсин!.. Дмитрий Михайлович Харитоновга ҳам айт: эҳтиёт бўлсин!

Старшина ҳалиги хитой деҳқонларни бошлаб келган томонига, старший лейтенант эса роталарни айлангани кетди. Комбат қўлларини орқасига қилиб, анчагача чодир олдида айланиб юрди. Кейин бир нарса эсига тушгандай, тез-тез юриб, шовуллаб оқаётган сойга тушди.

— Капитанга нима бўлди? Бир нарсадан хафами?

— Билмасам!— дедим.

— Адъютантсан-ку, сўрамадингми? Адъютант деган ҳамма нарсани билиши керак!

— Мен адъютант бўлсам, сен ҳамшаҳарсан. Менга айтмаган сирларини сенга айтиши керак!

Мен индамадим. Даврон ака чиндан ҳам мени ўзига яқин олиб ҳеч кимга очмаган юрак сирларини менга очди, менга ёрилди. Агар ғалаба кечаси прокуратура ходими келмаганида, балки яна кўп нарсаларни гапириб берарди... Ғалаба куни эртасига Белобородовга ёзган рапортини кўчириб берганимдан кейин биз умуман гаплашмадик, чунки, ўшандан кейин комбат қандайдир жуда хаёлчан, камгап бўлиб қолди... Мана, йўлга чиққанзимизга уч кун бўлди, шундан бери биров билан кулиб гаплашганини кўрмадим.

Вася қаддини ростлаб, сойга тикилди.

— Комбат қаёққа кетди? Ёлғиз юриши мумкин эмас-ку?— У автоматини олиб, капитан кетган томонга югуриб кетди.

Атроф қоронғиликка чўмган, фақат икки томондаги тоғ чўққилари осмон сатҳида элас-элас қорайиб кўринар эди... Жимжит. Тиқ этган товуш эшитилмайди. Фақат сой шовиллаб оқади. Гўё бу сойликда бутун бир батальон эмас, ёлғиз ўзим қолгандай, юрагимни хатарли бир туйғу чулғаб олди... Шинелимга бурканиб ёнбошладим, қулоғим эса, шовиллаб оқаётган сойда: на комбат кўринади, на Вася! Қаёққа кетишди? Боя Вася билан бирга кетаверсам бўлар экан...

Ваҳима босса ҳам кўзим илинган эканми, билмадим, тўсатдан Арслоннинг овози қулоғимга чалингандай бўлиб, уйғониб кетдим... Тушимми, ўнгимми? Йўқ, ўнгим! Чодир ёнида уч-тўрт киши комбатни қуршаб олган, қоронғида иккита от кўринар, Арслон ҳаяжонланиб гапирмоқда эди:

-- Изига кеча кечқурун тушган эдик, бугун ҳамма-

сини аниқладик. Камида уч юз киши бор, ўртоқ капитан. Ҳаммаси деярли офицерлар...

— Қуроллари!— деди комбат, унинг гапини бўлиб.

— Яхши қуролланган. Кўпчилигида автомат. Пулемётлари ҳам бор.

— Кўприкни портлатиш ниятлари борлигини қаёқдан билдиларинг?

— Кўриниб турибди!— деди Арслон. Унинг гапини ёнидаги шериги бўлди:

— Кўприк ёнида, шаҳар чегарасида, озиқ-овқат, қурол-аслаҳа омборлари бор. Балки уларнинг мақсади кўприк эмас, шу омборларни талашдир! Чунки булар бир ҳафтадан бери атрофдаги қишлоқларни талаб бўлган!..

— Хуллас, ниятлари бузуқ!— деди Арслон.

Мен «Арслон!» деб юборгим келди-ю, комбат уришиб беришидан қўрқиб, секин ўрнимдан турдим.

— Шаҳар комендатураси-чи?— деди комбат.

— Комендатурада бўлса бир взвод одам бордир,— деди Арслон.

Гапга яна шериги аралашди:

— Танкчилар кетиб бўлишган, фақат медсанбат қолган. Беш-ўнта ярадорлар...

Комбат тоқатсизланиб томоқ қирди.

— Йўл яхшими? Қоронғида адашиб қолмаймизми?

— Йўқ,— деди Арслон қатъий.— Мана шу сой олиб чиқади. Наридан борса етти-саккиз қақирим келар...

— Ҳмм...

Мен яқинроқ бордим. Арслон мени кўрди, лекин индамади. Қоронғида у отининг жиловидан ушлаб, кўкрагини кериб турар, бутун вазоҳати билан; «Мен билан ҳазиллаша кўрма. Разведкачима!» дерди.

— Яхши!— комбат негадир оғир хўрсиниб, ёнида турган штаб бошлиғига мурожаат қилди:

— Сиз, комиссар иккинчиз, учинчи рота билан шу ерда қоласиз! Эрталаб боя хитой деҳқонлари айтган жойлардан ўтиб, соат ўн иккида кўприкка етиб борасиз. Лекин тонг отгунча қўзғалмайсиз. Уруш тугаганда беҳуда талафотнинг кераги йўқ. Мен билан алоқани узманг. Душман сон жиҳатдан кўп бўлса жанг қилишдан олдин менга хабар беринг. Мен икки рота билан булар айтган жойга бораман. Рота командирларига буйруқ беринг. Ярим соатдан кейин қўзғаламиз!

Комбат кетиши билан Арслонга отилдим. Биз узоқ жудоликдан кейин мусофир юртда учрашган ака-укалардай қучоқлаша кетдик. Арслон, назаримда, бўйи чўзилиб, забардаст йигитга айланган эди. Хатти-ҳаракатларида аллақандай салобат, гап-сўзларида эса, ҳамма разведкачиларга хос бўлакча бир ғурур пайдо бўлган эди.

Арслоннинг айтишича, разведкачилар изига тушган самурайлар — императорнинг энг содиқ офицерлари экан.

— Ҳаммаси генерал ва офицерлар, — деди Арслон негадир шивирлаб. — Булар капитуляция тўғрисидаги буйруққа бўйсунидан бош тортиб, тоққа чиқиб кетишган. Сабаби дейсанми? Сабаби... жа зўр яшашган, аблаҳлар. Ҳар бирида бир қаср. Шоҳона уйлар, боғ-роғлар. Кўрсанг, оғзинг очилиб қолади. Лекин... эҳтиёт бўл, оғайни: жуда ашаддийлари булар!

Арслоннинг сал мақтаниб, лоф уриб гапирётганини сезсам ҳам негадир кўнглим ғаш бўлиб, тафсилотларини суриштирмай қўя қолдим.

Сал ўтмай, тревога эълон қилиниб, икки рота йўлга чиқди.

Тревогани кутмаган, ширин уйқуда ётган солдатлар уйқусираб пўнғиллашар, секин сўкинишар эди:

— Уфф... тагин нима бўлди?

— Нима бало, яна уруш бошландими?

— Ғалабадан кейин ҳам тинчлик йўқ экан-да, биз бечорага!

Мен штаб бошлиғи билан қолишим ҳам мумкин эди, лекин Арслон билан топишмай туриб ажрашгим келмай, комбатдан рухсат олиб, бирга кетдим.

Биз шовиллаб оқаётган сойни ёқалаб борардик. Икки томондаги тоғ чўққилари гоҳ чекиниб, сойлик кенгаяр, гоҳ торайиб, худди чуқур жар орасига тушиб қолгандай бўлардик. Шунда бошимиз устида, тубсиз кўкда гуж-гуж ёнган юлдузлар биз билан бирга секин жилиб бораётганга ўхшарди,

Бир оз юрганимиздан кейин комбат Арслон билан унинг шеригини олиб, от чоптириб илгарилаб кетди.

— Эҳ, биз ҳам юрган эканмиз-да, чоригимизни судраб? — деди Вася Колбаскин, узоқлашиб бораётган от дупурига қулоқ солиб. — Бўлганга яраша разведкачи бўлиш керак экан-да, оламда!

— Ҳамма разведкачи бўлаверса... подани ким боқадди, дўстим, — дедим кулиб.

— Ҳамма эмас, мен ўзимни, Вася Колбаскинни айт-япман, каллаварам! — деди оғайним хуноби чиқиб.

Атроф жимжит, ҳеч қандай хавф-хатар сезилмас, тоғ ёнбағридаги боғларда итлар акиллар, хўроз қичқириқлари эшитилар, бир зум хаёлга чўмсам, гўё кечаси ўз қишлоғимни оралаб бораётгандай туюлиб, юрагим ҳалприқиб кетар эди...

Тўсатдан, олдинда от туёқларининг дупури, сўнг, Арслоннинг овози эшитилди.

— Уртоқ старший лейтенант!

— Эшитаман, — деди Харитонов қоронғида.

— Қомбат жадаллашни буюрди! Вақт зиқ, ўртоқ старший лейтенант...

Худди унинг гапини тасдиқламоқчи бўлгандай, қаердандир олдинда тўсатдан пулемёт тариллади, гуп-гуп портлаган овозлар эшитилди.

Харитонов, гўё севиниб кетгандай:

— Рота! — деди хушчақчақ овозда. — Бегом марш!

Қўлимда автомат, Вася Колбаскин билан ёнма-ён чопиб борарканман, худди бойўғлининг ҳув-хувлашидай совуқ бир туйғу вужудимни чулғаб олди. Гўё мудҳиш бир воқеа содир бўлишини сезгандай, юрагим орқага тортиб кетди... Кўп бўлса бир километрча югургандир-миз, тўсатдан икки томондаги чўққилар чекиниб, атроф хиёл ёришгандай бўлди, олдинда — қоронғида, баланд осма кўприк кўринди. Отишмалар шу кўприк орқасида, дарёнинг у томонида давом этарди.

Кўприкка етиб қолганимизда йўлимизни қандайдир отлиқлар тўсди, қоронғида комбатнинг таниш, ўктам овози эшитилди:

— Ведерников!

— Эшитаман, ўртоқ комбат.

— Кўприкдан ўтиб, нариги соҳилни эгаллайсан. Самурайлар озиқ-овқат омборларига ҳужум бошлади. Бир ротача келади. Икки взводни омбор соқчиларига ёрдамга юборасан. Мана, разведкачи бошлаб боради. Учинчи взвод билан соҳилни эгаллаб, душманнинг чекиниш йўлларини тўсасан... Вазифа ойдинми?

— Ойдин, ўртоқ комбат.

— Ойдин бўлса бажаравер!.. Харитонов! Сен ўнг соҳилни эгалла! Самурайлар ҳозир чекиниши керак. Йў-

лини тўсиб, қопқонга туширасан. Арслон! Йўл кўрсат буларга!.. Колбаскин!

— Эшитаман, ўртоқ комбат!

— Ёнимдан жилма!

Дарёнинг у юзида, пулемёт ва автоматлар ҳамон тариллар, гранаталарнинг гуп-гуп портлаши эшитилар эди. Биз ўнгга бурилиб, соҳил бўйлаб чопиб кетдик. Дарёнинг у юзидаги отишма тобора кучайиб борар, зим-зиё қоронғиликда пулемёт ва автоматларнинг тариллаши қандайдир мудҳиш туюлар эди...

Тўсатдан йўлимизни нотаниш одамлар тўсди, сўнг: «Ёт!» деган буйруқ эшитилди. Бу буйруқ занжирдай чўзилган саф бўйлаб, шарпадай елиб ўтди: «Ёт! Ёт!..»

Биз занжирдай тизилиб, дарёга қараб ётдик. Бу ерда дарё бир оз торайган, қамиш ҳам сийраклашган, сув ғалати мавжланиб ялтиллаб оқар эди. Ўнг томонда, хийла олисда, дарёга туташиб кетган қандайдир чўққилар ваҳимали қорайиб турарди..!

Орт томонимдан гурс-гурс қадам товушлари эшитилиб, лаҳза ўтмай, комбат билан Вася келиб ёнимга чўзила кетишди.

— Харитонов? Шу ердამисан?

— Шу ердаман.

— Лейтенант қани?

Қоронғида ҳаяжон билан шивирлаган овоз эшитилди:

— Секинроқ, ўртоқ капитан. Чиқишяпти... Қоянинг чап томонида. Дарёга қаранг. Учта қайиқ. Ана, яна икитаси чиқди...

Бошимни сал кўтариб лейтенант айтган томонга қарадим, лекин ҳеч нарсани кўролмадим.

— Бургут бўп кет-э, лейтенант!— деди комбат, завқланиб...— Ҳаммаси шуми? Асир нима деяпти?

— Ҳаммаси шу бўлса ўзимизоқ боплардик. Пистирмада ётганлари яна бир ротача келади, ўртоқ комбат.

— Улар ёрдамга келишармикан?

— Ким билади? Тоққа чекинишлари ҳам мумкин.

— Чекинишга йўл қўймаслигимиз керак. Боя деҳқонлар мадад сўраб келишди... Сойлик каттами?

— Йўқ, катта эмас. Уч томони қир...

— Қуршаш керак!— деди комбат.— Нима дейсан, Харитонов?

Харитонов хушнудлик билан қувватлади:

— Албатта: қуршаш керак!

— Бундай қиламиз...— Комбатнинг овозида бўлакча бир шиддат, чапаниларча мардлик, йўқ, завқ бор эди.— Бу ерда бир взводни қолдирсак бўлади... Дмитрий Михайлович!

Старшина Сало қоронғида пишиллаб, яқинроқ келди.

— Эшитаман, ўртоқ капитан!

— Сен шу ерда қолиб, қайиқларни ўққа тутасан. Биттасини ҳам ўтказмайсан. Агар яна келишса яна ўққа тутасан. Эҳтиёт бўл! Император учун жонларини тиккан ашаддийлари булар. Беҳуда талафот бўлмасин. Тушундингми?

— Тушундим, ўртоқ комбат!..

— Харитонов! Ротани бошла! Кетдик!

— Ўртоқ комбат, сиз қолаверинг, мен ўзим!

— Кетдик!— деди комбат. У ўша жасорат ва завқ билан ўрнидан сакраб туриб, ўзини қоронғиликка урди. Зум ўтмай, улар қоронғиликка сингиб, узоқлашиб кетишди...

Биз старшина Салонинг буйруғи билан эмаклаб, беш-олти қадам олдинга силжидик. Дарё ўртасидаги қора нуқталар секин яқинлашмоқда эди...

— Командасиз отилмасин!— старшинанинг буйруғи саф бўйлаб секин такрорланди:

— Командасиз отилмасин!

Мана, биринчи қайиқ рўпарамдан ўтиб, учинчи бўлинма солдатларининг қаршисига борди, иккинчи қайиқ ҳам... Ҳар бир қайиқда учта, баъзиларида тўртта одамнинг қораси кўринар, қирғоққа қаратилган милтиқ стволлари кўзга чалинар эди.

— От!

Салкам ўттиз автомат, милтиқ ва бир неча қўл пулемётининг баравар тариллаши атрофни янгратиб юборди.

Қатор келаётган қайиқлар, худди ҳурккан отлардай, бир зум дарё ўртасида чайқалиб, тўхтаб қолди, битта-иккита одам қулаб тушди шекилли, сув шалолаб кетди, ҳавода тартибсиз отилган ўқларнинг машъум визизи эшитилди...

— От!

Японлар жон ҳолатда қайиқларини нариги қирғоққа қараб буришди, бироқ сал ўтмай утомонда ҳам пулемётлар тариллади-ю, гранаталар гуп-гуп портлаб, иккита

қайиқ ағдарилиб тушди... Қолган қайиқдаги японлар ўзларини сувга отиб, қамишларга уришди. Лекин автомат, пулемётлардан ёғилган ўқлар қамишзорни ҳам титиб юборган эди.

Отишма тўхтаб, ғовур-ғувур, кулги эшитилди:

— Ўзларини императорларига бағишлаганлар шуларми?

— Императорга бағишласа ҳам жон ширин-да, огайни!

— Жон ширин бўлса, ким уларга уруш тугагандан кейин ҳужум қил деди?

Солдатларнинг овозини пулемётларнинг тариллаши бузди. Олисда, қоя томонда отишма бошланган эди... Старшина Сало ўрnidан туриб кетди. Буни кўриб, қулоғимни динг қилиб қотиб қолдим. Атроф ёришгандай бўлди. Қоя орқасида, тоғ чўққилари устида, муздай ялтиллаб бир парча ой кўринди...

Тўсатдан қоронғида от туёқларининг дупури эшитилди. Қоя томондан кимдир жон ҳолатда отини чоптириб келарди. Отлиқ тепамизга келиб тўхтади. Арслоннинг ҳаяжонли бўғиқ овози эшитилди:

— Разведкачилардан ҳеч ким борми?

— Бор,— қоронғида кимдир ўрnidан турди.

— Арслон?— деди старшина Сало.— Тинчликми? Самурайлар қуршалдими?

— Қуршалди, ўртоқ старшина, қуршалди... Взводнинг машинаси қаёқда?— деди Арслон.

— Кўприк ёнида,— деди ўрnidан турган солдат.

— Ўт олдир. Тезроқ!— тўсатдан бақириб юборди Арслон.

Старшина отнинг жиловидан ушлади.

— Нима бўлди? Нега бунча шошяпсан...

— Ўртоқ старшина,— деди Арслон.— Қўйиб юборинг... Комбат яраланди...

— Нима?— деди старшина.

— Комбат дейман... яраланди...

— Оғирми?

— Билмадим. Граната парчалари тегди... Вася икиси...— Арслон сўзининг охирини айтмай, отини қамчилаб, кўприк томонга чопиб кетди.

Мен тирноқларимгача музлаб, ерда ўтириб қолдим.

Тушдан кейин олисда элас-элас кўриниб турган шаҳар томондан от чоптириб Харитонов келди.

Рота осма кўприк ёнидаги соҳилда дам олмоқда эди. Старший лейтенант тўғри ёнимизга келиб, отдан сакраб тушди... Кўйлаги жиққа ҳўл, юзидан оққан тер томчилари очиқ кўкрагига қуйилар, кулгичлари ўйнаб турадиган мулойим чеҳрасида шафқатсиз бир ифода бор эди.

У оқ кўпикка ботган отининг жиловини пешвоз чиққан биринчи солдатга тутқазиб, ёнимизга келди.

— Қалай, тинчликми, Дмитрий Михайлович?

— Бизда-ку, тинчлик! — деди старшина Сало, кўзлари жавдираб. Комбатдан гапиринг...

— Комбатнинг аҳволи оғир,— деди старший лейтенант.— Жуда оғир, Дмитрий Михайлович...— У ер остидан менга бир қараб қўйди.— Комбат сени сўраяпти, Мансур. Тайёрланиб тур. Ҳозир кетамиз... Учинчи рота келдими?

— Келди,— деди старшина.

— Штаб қаерда? Мен штаб бошлигига учраб келай.— Харитонов соҳил бўйлаб, учинчи рота жойлашган томонга югуриб кетди.

Старшина оғир хўрсиниб жойига ёнбошлади. Биз эрталабдан бери Харитоновни тоқатсизлик билан кутар эдик, чунки комбат тўғрисида кечаси Арслон айтган гаплардан бошқа тузукроқ хабар эшитолмаган эдик. Харитонов ҳам гапни мужмал қилди, унинг бу мужмаллигида қандайдир мудҳиш бир нарса бор эдики, киши тафсилотларини сўрашдан ҳам қўрқарди.

— Тўққиз кишилик десантдан бор-йўғи уч киши омон қайтувдик,— деди старшина.— Бири Оля, бири мен, бири комбат... Капитан мени «старшина» демасдан Дмитрий Михайлович, деб чақирса ҳамма ҳайрон бўларди! Билмадим, нимага ҳайрон бўлишади? Биз ота-бола бўлиб кетган эдик.

Мен унинг оқиш мўйлови титрай бошлаганини кўриб, шоша-пиша буюм халтамни ковлашга киришдим. Кўзимга ёш олганимни пайқаган старшина:

— Йўқ,— деди қовоғини солиб.— Метин одам Даврон Ғозиев! Тузалиб кетади у!

«Айтганингиз келсин, ўртоқ старшина», — дедим ичимда.

Сал ўтмай, Харитонов қайтиб келди.

— Аксига олиб, штабнинг машинаси ҳам шаҳарга кетибди,— деди у.— Нима қиламиз, қирчангига минггашиб кетаверамизми? Қани юр!

Кўприкнинг олдида борганимизда олисда биз томонга қараб келаётган юк машинаси кўринди.

— Штабнинг студебеккери эмасми!— деди старшина.

— Кошкийди!

Машина кузовида кимдир кабинага суяниб турарди.

— Йўқ, штабнинг машинасига ўхшамайди,— деди старшина. Кузовда турган солдатни таниб, юрагим «шиғ» этди. Мирҳайдар!

— ПФС нинг машинаси-ку, ўртоқ старший лейтенант!

— Тўғри,— деди старшина.— Ногаев ўтирибди кабинада!

— Тўхтат!— Харитонов ранги ўчиб, йўлнинг ўртасига чиқди.

Мирҳайдар мени таниб, сўйлоқ тишини кўрсатиб ишшайди, бошидан тўпчи офицерлар киядиган фураж-касини олиб, осмонда силкита бошлади. Машина кўприкка уч-тўрт қадам етмай тўхтади, Ногаев кабина ой-насидан бошини чиқариб:

— Хўш, нима гап?— деб сўради.

У тунов кунгидан ҳам қорайиб, озиб кетган, жингалак сочлари ўсиб, чеҳрасида аллақандай шерсифат бир ифода намоён бўлган эди.

Ранги ўчган, лаблари қаттиқ қисилган Харитонов яқинроқ борди.

— Ярим соатга машинангни бериб тур, бизни шаҳарга ташлаб келсин!

Ногаевнинг ингичка чиройли мўйлови ғалати қимирлаб кетди.

— Мен ҳу ана у омборларга кетяпман...— Ногаев қўлини силтаб, дарёнинг нариги юзидаги кечаси жанг бўлган қатор қўрғонларни кўрсатди.— Кўп нарса қабул қилиб олишим керак. Умуман... Нега ҳадеб менинг машинамга ёпишиб олдиларинг?

— Менга қара, Ногаев,— деди Харитонов,— шу омборларни деб кечаси жангда бир неча киши оғир ярадор бўлди...— Старший лейтенант негадир комбат-

нинг исмини айтмади.— Биз бориб, кўриб келишимиз керак.

— Марҳамат, кўриб келинг, лекин...

— Лекин-пекини йўқ!— Харитонов бир ҳатлашда машина ёнига бориб, кабина тутқичини ушлади.— Яхшиликча туш! Бўлмаса машинангни тортиб оламан! Кейин... комбатнинг устидан ёзган ўша ғаламис арзингга ўхшатиб менинг устимдан ҳам маълумот ёзасан!

Ногаев кабинани очиб, ерга тушди. Икки офицер бир дақиқа юзма-юз туриб қолишди. Ногаев чиндан ҳам нимаси биландир шерга ўхшар, у новча, яғриндор, бақувват эди, Харитонов эса... Харитоновнинг пайдан иборат пишиқ қоматида, чақнаб турган кўзларида шундай бир нафрат ва ғазаб бор эдики, капитан беихтиёр орқага тисарилди, тисариларкан:

— Мен... ёзган бўлсам,— деди овози қалтираб.— Принципиал масалалар устида ёздим...

— Принципиал эмиш!— деди Харитонов.— Қайси гапларинг принципиал? Кичик лейтенант ҳақидаги ифлос шамаларингми?

Ногаевнинг бурун катаклари керилиб, кўзлари чарақлаб кетди.

— Менга қара, Харитонов,— деди у ҳансираб.— Мен ҳеч қачон кичик лейтенант тўғрисида ёмон гапирган эмасман. Агар билсанг мен уни... яхши кўрардим. Ҳа!..

— Сен-а?!

— Ишонмайсанми?— деди Ногаев аллақандай ранжиб.

— Йўқ! Севгига қодир одам бунақа пасткашликка бормайди.

— У-чи?— тўсатдан бақириб юборди Ногаев.— Фозиев-чи? Унинг кўрсатган наъмалари эсингдан чиқдими? Бутун полк олдида менга солдатга бақиргандай бақириб, ноҳақ ҳақорат қилганлари эсингдан чиқдими? Арзимаган гап учун Олянинг олдида кечирим сўрашга мажбур қилиб, нафсониятимга текканлари-чи?.. Йўқ, кечирасан, Ногаев буни ҳеч қачон эсидан чиқармайди!..

Харитонов кинояли кулимсиради.

— Бунақа экан, принципга бало борми? Ундан кўра қасд олиш учун туҳмат қиляпман, деб қўя қолмайсанми?

— Нима қиласан билмаган ишингга аралашиб?— деди Ногаев яна бояғидай ранжиб.— Сенинг суюкли

комбатинг қўмондонликка қарши чиққанда, бизда одамнинг қадри йўқ деб, бўхтон гаплар айтганда сен йўқ эдинг-у, Харитонов?

— Комбат-а?!— деди Харитонов.— Капитан Ғозиев-а?! Улимларни писанд қилмай, тизадан қон кечиб, тўрт йил урушган, неча марта десантда бўлган мард жангчи-я?! Сен «десант» деган сўзнинг маъносига тушунасанми? Биз десантда юрганда сен қаёқларда юрдинг ўзи?— Харитонов, муштарини сиққанича, бошини эгиб, Ногаевга қараб юрди. Ногаев қўллари билан кузовни пайпаслаб, орқага чекинаркан:

— Сен фронтдаги ишларингни кўп пеш қилаверма!— деди қўрқув аралаш писанд қилиб.— Уруш тугади. Энди тинч турмуш бошланди!..

— Ҳа, сенга бу гаплар ёқмайди!— деди Харитонов.— Сендақалар энди бизнинг оғзимизни юмишга ҳаракат қилади! Ишқилиб... комбат бир нима бўлмасин, агар бир нима бўлса...— Харитонов гапининг охирини айтмади, кабинани шарақлатиб очиб, машинага чиқди-да, менга юзланиб: «Кузовга чиқ!» деб ишора қилди.

Мен машина ғилдирагига оёғимни қўйиб, боядан бери анграйиб турган Мирҳайдарнинг ёнига чиқиб олдим. Мирҳайдар тушиб қолишини ҳам, қолмаслигини ҳам билмай Ногаевга қараган эди, машина қаттиқ силкиниб қўзғалди. Ногаев нимадир деб қичқирганича кўприк ёнида қолди...

Мен ер остидан Мирҳайдарга қарадим. У худди ҳеч нарса бўлмагандай, сўйлоқ тишини кўрсатиб яна ишшайди.

— Тавба! Бу офицерларга ҳам ҳайронсан киши. Худди жўжаҳўрозлардай арзимаган нарсага тегишгани-тегишган... Хўш, аҳволлар қалай, оғайни? Тузукмисан?

— Юрибмиз...— дедим гаплашгим келмай.

— Тўғри,— деди Мирҳайдар.— Бош омон бўлса кун ўтаверар экан. Мана, ўзимдан қиёс. Қечагина ҳамманга кулги бўлиб юрган оддий бир солдат эдим. Мана энди, худога шукур, жир битиб, одам бўлиб қолдик...— У бағбақаси осилиб, тўлишиб қолган юзини силаб кулди, сўнг «кўриб қўй» дегандек, жун газламадан тикилган яшил гимнастёркасининг этакларини тузатиб, фуражқасини тўғрилади. Дарҳақиқат унинг эғнидаги гимнастёрка, оёғидаги ғарчли хром этик Харитонов у ёқда турсин, комбатда ҳам йўқ эди! Бирдан юрагимга қўйи-

либ келган нафратни яширишга уриниб, тескари қарадим...

Машина икки томони қўноқзор тошйўлдан физиллаб учиб борарди. Йўлдан пастроқда, ёйилиб оққан дарё бўйдаги шолিপояларда ярим яланғоч деҳқонлар бамайлихотир шולי ўришарди. Йўлда эшак, хачир қўшилган резинка гилдиракли кичкина аравачалар учрар, уларда шаҳардан қайтаётган кўса чоллар, тақир бошларининг тепасида бир тутам сочлари ҳилпираган болакайлар ўтиришар, болалар машинани кўрганда қий-чув кўтаришиб қичқиришар эди. Шаҳар яқинлашган сари аллақандай кичик-кичик ибодатхоналар, қандайдир тош қалъалар, пишиқ ғиштдан қурилган қадимий деворларнинг харобалари учрай бошлади...

Бефаросат Мирҳайдар кўнглимга қил сиғмай тўлиб турганимни пайқамай, тинмай вайсар эди:

— Сенларга ҳам ҳайронман. Манманлик қилиб, гапимга кирмадиларинг. Оқибат нима бўлди? Жонларингга жавр қилдиларинг, холос!.. Мана мен ўзимни олай. Бир кун пиёда юрмадим. Саҳрода ҳам, қумликда ҳам жонимни койитмадим. Сабаб? Сабаб одамини топиб, яхши муомала қилиб келяпман... Нега юзингни буриштирасан? Мен унақа нозик томонларини билмайман-у, лекин ёмон одам эмас хўжайиним! Худо ҳақи. Фақат ҳурматини бажо келтириб, сиздан яхши одам йўқ, деб турсанг бас. Бошқаси билан иши йўқ... Халанган истеҳкомидан кейин не-не мол-дунё қўлимизга тушмади... Сенга ёлғон, худога чин, оғайни, қанча олсам — иши йўқ. Агар Германиядагидай посилка қилишга рухсат беришганида, миллионер бўп кетардим! Лекин бир томони посилкага рухсат беришмагани ҳам яхши. Бош омон бўлса, мол топилади. Нима дейсан, оғайни?..

Ғашим келиб, яна индамадим. Олдинда, шаҳарга кираверишда, кечаси асир олинган самурайлар колоннаси кўринди. Икки юз эллик, балки уч юз кишидан иборат самурайлар колоннаси бир километрча масофага чўзилиб, тош йўлнинг четида қуюқ чанг кўтариб, аста одимлаб борарди... Уст-бошлари йиртилиб, соч-соқоллари ўсиб кетган, кўпчилиги ялангоёқ-ялангбош самурайлар бизга ер остидан ҳўмрайиб қарашар, баъзилари лаблари пичирлаб, қисик кўзлари чақнаб алланималарни гапириб қолишар эди.

— Тавба!— деди Мирҳайдар.— Боя ҳам шунақа бир

колонна ўтувди. Қаёқдан келяпти? Осмондан тушяпти-ми булар?

Мирҳайдарнинг гапи юрагимга гўё ханжар бўлиб қадалди-ю, боядан бери ичимда дуд бўлиб йиғмаётган аламим бирдан «портлаб» кетди.

— Осмондан тушган дейди-я! Булар таслим бўлишдан бош тортиб тоғларга чиқиб кетган... императорнинг содиқ фарзандлари бўлади, нодон! Деҳқонларни талаб бўлиб, ўша сен қабул қилиб оладиган омборларни талагани келган самурайлар булар! Тушундингми?— деб бақирдим, бақирдим, негадир кўзимдан ёш чиқиб кетди.— Осонликча жон бергани йўқ булар! Кечаси жангда бир неча кишининг бошига етишди. Бирнеча киши ярадор бўлди. Булар қаёқдан келганини энди тушундингми, гўрсўхта!

Мирҳайдар узун гўштдор бурнини жийриб, лоқайд кулди.

— Энди... уруш бўлгандан кейин шунақа бўлар экан-да, оғайни, илож қанча?

— Ҳа, шунақа бўлар экан!— дедим титраб.— Бировлар жон аямай душман билан олишар экан, бировлар машиналарда катайса қилиб юрар экан. Яна баъзан буларнинг ғаламис гаплари инobatга олинар экан...

Мирҳайдар мунчоқ кўзларини лўқ қилди:

— Нима деяпсан ўзи, оғайни? Қанақа ғаламис гаплар?

— Нима деганимни эшитдинг-ку!— дедим титраб.— Қолганини ўша яхши кўрган хўжайинингдан сўраб ол!

Биз самурайлар колоннасини қувиб ўтиб, шаҳарга кирдик. Худди қурум босгандай қорайиб кетган бир қаватли тош уйлар бошланди. Бу уйлар билан сиқилган тор кўчаларда одам гавжум, одатда бошқа шаҳарчаларда ёпиқ бўладиган қатор дўкончалар бу ерда очик эди. Яна ҳамма ёқ бола. Кўзлари қисик митти болакайлар одатдагидай қўлларини чўзиб, бош бармоқларини кўрсатиб: «Шанго!» деб қичқиришар, ялангоёқ-ялангбош йигитчалар ёғоч челақларда кўчаларга сув сепишар, тўпиғига тушадиган узун кўйлак кийган қийғоч кўз, калта соч қизлар панароқ жойларда бир-бирларини туртишиб, бизларга имо қилишиб кулишар, фақат кўса чоллар, сочлари тўкилиб кал бўлиб қолган кампирлар, оғизларида узун чилим, раста олдида лоқайд тикилишиб ўтиришар эди.

Уйлари, дўконлари бир-бирига тутшиб кетган сершовқин тор кўчалардан кейин шаҳарнинг японлар яшаган қисми бошланди. Тош ётқизилган, кенг, ўқдай тўғри кўчанинг икки юзида оқ, кўк, пушти, сариқ рангга бўялган бир қаватли бежирим уйлар. Ҳар бир уйнинг олди чиройли гулзор. Уйлар ва кўчалар бўм-бўш, ҳамма ёқ сув қуйгандай жимжит...

Машина уйларнинг ёнидан ўтиб, катта майдонга чиқди, сўнг ўнгга бурилиб, баланд тош девор билан ўралган боғнинг темир панжарали дарвозаси олдида тўхтади. Дарвозанинг олдида полк командирининг таниш амфибияси турарди.

Мирҳайдар билан совуққина хайрлашиб, ерга сакраб тушдим. Харитонов дарвоза ёнида турган солдатга ҳужжатини кўрсатиб, ичкарига кираркан, менга қараб «юр» деб ишора қилди. Ичкарига қадам қўяр эканман, негадир ваҳима босиб оёқларим қалтираб кетди. «Ишқилиб, тинчлик бўлсин!— дедим, кўнглимда кимгадир илтижо қилиб. Дарвозадан киргач, икки ёнида худди ҳозиргина ювиб-таралгандай кўм-кўк арчалар ўсган узун йўлка бошланди. Йўлканинг охирида сариқ мрамрдан қурилган икки қаватли бежирим бино, худди ювилгандай ялтираб турарди. Бинонинг мрамр зиналари ёнида полк командири полковник Белобородов билан эғнида оқ халат, бошига оқ қалпоқ кийган йўғон барваста бир одам гаплашиб турарди. Старший лейтенант иккимиз баравар честь бериб берироқда тўхтадик.

Белобородов бизга ер остидан бир қараб қўйди, сўнг оқ қалпоқли барваста одамга юзланиб:

— Машҳур дегин?— деб сўради.

— Машҳур,— деди барваста одам.— Армияда энг катта нейрохирург. Сталин мукофотининг лауреати.

— Тушунтириб айтдингми, ахир?

— Айтдим. Хўп дейишди. Лекин, фурсатни бой беряпмиз. Ахир бош мия...

Белобородов соатига кўз ташлаб:

— Бундай қиламиз, майор,— деди.— Яхшиси, Харитоновни юборамиз!..— У қовоғини солганича биз томонга юрди.— Қани, бу ёққа қара, Харитонов. Ҳозир армияга бориб келасан. Госпиталга. Нейрохирург... ким эди фамилияси?

— Левитанус,— деди майор.— Медицина хизматлари полковниги Левитанус.

— Ушани топиб келасан. Икки соат муҳлат. Ернинг тагидан бўлса ҳам топиб келасан!

Улар ёнимдан ўтиб дарвозага қараб кетишди. Мен, ёпирилиб келган совуқ туйғудан юрагим увишиб, арчага суяниб қолдим.

25

Барваста майор полковник билан Харитоновни кузатиб қўйиб орқасига қайтаркан:

— Сен узоққа кетма, солдат,— деди.— Ҳозир капитаннинг олдига кириш мумкин эмас. Қачон киришни ўзим айтаман...

Эсимга Вася тушиб, майорни тўхтатдим.

— Солдат Колбаскинни-чи? Уни кўрсам бўладими?

— Йўқ,— деди майор.— Мумкин эмас. Лекин... қани, юр-чи, суриштириб кўрайлик...

Мармар зиналардан юриб, бинонинг биринчи қаватидаги кенг фоега кирдик, фоенинг шифтидаги олтин қандиллар, ёнғоқ ёғочидан ясалган ойнаванд эшиклар, сариқ чарм қопланган диван ва креслолар — ҳаммаси аллақандай ялтиллаб, чарақлаб турар эди. Мен госпиталь эмас, худди хон саройига кирган фақир-бечорадай кўзгудек ялтираб турган паркет полни босишга ийманиб, остонада тўхтадим.

Майор ўнг томондаги очиқ эшикдан мўралаб:

— Роза Моисеевна!— деб чақирди.

Эшикдан капитан формасида заҳил юзли кичкинагина аёл пайдо бўлди.

— Роза Моисеевна,— деди майор.— Ғозиев илтимос қилган солдат келди, нима қиламиз?

Роза Моисеевна нимжон елкаларини қисди.

— Билмасам?

— Мен суриштириб кўрай-чи,— деди майор.— Сиз бунга халат беринг, солдат Колбаскинни кўриб чиқсин...

Роза Моисеевна ҳайрон бўлиб кўзини катта очган эди, майор «майли» деган маънода қўлини силтади-да, ялтироқ мармар зиналардан юриб, иккинчи қаватга чиқиб кетди.

Роза Моисеевнанинг буйруғи билан фойёда ўтирган ҳамшира қиз елкамга оқ халат ташлаб, деразалари боққа қараган каттагина чорси хонага бошлаб кирди. Хонада ҳаммаси бўлиб учта каравот турар, бир-бирига

яқин қўйилган иккита каравотда бирининг боши, бирининг ўнг қўли боғланган иккита солдат шашка ўйнаб ўтирар, дераза ёнидаги учинчи каравотда... юзи худди ганчдан ясалгандай оппоқ оқарган кичкинагина бир солдат ётар, бу — Вася эди! Васянинг бир парчагина юзи жонсиз ниқобни эслатар, ҳатто ҳамманинг кулгисини қўзғайдиган машҳур бурни ҳам узун оппоқ бўрга ўхшаб сўррайиб қолган эди!

Юрагим увишиб остонада тўхтадим. Шу пайт Васянинг таниш ингичка овози эшитилди.

— Ҳа, нимадан қўрқасан, Мансур? Кел, келавер, оғайни!..

Мен унинг ёнига бориб, юмшоқ креслога ўтирдим. Вася безгак тутгандай титрар, чуқур ботган кўм-кўк кўзлари бежо ёнарди.

— Гўзал қиз, сув!— деди у.— Бир қултум!..

Ҳамшира қиз тумбочкада турган бежирим оппоқ чойнакни олиб, унинг лабига тутди.

— Кўрдингни,— деди Вася лабларини ялаб.— Генералнинг чойнагидан чой ичяпман... Нега кўзингни олиб қочасан? Аҳволим чатоқми? Қўрқма. Қорнимнинг ярминигина кесиб ташлашди, холос. Хирургнинг айтишича, фақат сало билан колбаса еёлмас эмишман. Йўқ, дедим, сало билан колбасани мясорубкадан ўтказиб, есам ҳам ейман, дедим...

Вася — шу аҳволда ҳам Вася эди! Кулишимни ҳам, йиғлашимни ҳам билмай ерга қарадим.

— Нима бўлди, Вася? Граната ташлашдими?

— Битта граната бўлса бунчалик бўлмас эди-я!— деди Вася кўзларини юмиб.— Белига беш-олтита граната боғлаб олган битта аблаҳ самурай ўзини оёғимиз остига ташлади... Биз уларни қуршаб олганимиздан кейин бўлди. Генерал эканми, билмадим, жуда ашаддийси экан, аблаҳ! Ўзи парча-парча бўлиб кетди, капитан иккимиз ҳам...— Вася сўзида тўхтаб, чуқур ботган бежо кўзлари билан юзимга тикилди.

— Комбатни кўрдингни?

— Йўқ, рухсат беришмаяпти...

— Комбат!— деди Вася тўлғаниб,— ўртоқ комбат...

Йиғлаб юборишдан қўрқиб ўрнимдан турдим.

— Омон бўл, Вася.

— Омон бўл,— деди Вася кўзини очмай.— Ҳамма дўстларга салом айт. Кўришолмасак хайр, оғайни...

Ўпкам тўлиб, фойэга чиқдим у ўзимни четроқдаги креслога ташладим.

Ёнимдаги зинада оёқ товушлари эшитилди. Ялт этиб қарадим. Тепамда майор турарди.

— Бу нимаси?— деди у, кўз ёшларимни кўриб.— Ҳалитдан кўз ёши тўксанг, ҳамшаҳарингни кўрганда дод солиб йиғлар экансан-да? Арт кўз ёшингни! Солдатмисан, ё?.. Қани, юр!

Кўз ёшларимни артиб, кийимларимни тузатдим. Майорнинг кетидан иккинчи қаватга чиқарканман, юрагимни яна бояги мудҳиш қўрқув чулғаб олди...

Иккинчи қаватда ҳам пастдагидай кенг фойэ бўлиб, ўнг қўлда аллақандай нафис гулларга тўла катта балкон кўринар эди. Майор балкондан ўтиб, ойнаванд эшикни очди. Юрагимда ўша совуқ мудҳиш туйғу билан майорнинг кетидан ичкарига кирдим.

Деразаларидан арча шохлари мўралаб турган кенг ёруғ хонанинг тўридаги икки кишилик қиммат баҳо диванда... комбат, тўғрироғи, боши ёстиқдай қилиб ўраб ташланган бир одам чалқанча ётар, унинг юзи, кўзи, ҳатто бурни ҳам қўшиб ўраб-чирмаб ташланган, фақат оғзигина қорайиб кўринар эди. Одеядан устида, икки ёнида ҳолсизгина ётган қўллари ҳам тирсакларигача боғланган эди..

Диваннинг бош томонида, қандайдир шишачалар, ялтироқ пичоқ ва шприцлар терилган стол ёнида ўрта ёшлардаги ҳамшира аёл ўтирарди.

Киришимиз билан ҳамшира аёл жимгина ўрнидан турди, майор оёқ учида юриб диванга яқинлашди.

— Капитан Ғозиев!

— А? Ҳа, ҳа, уйғоқман...— комбатнинг овози ҳам таниш, ҳам аллақандай нотаниш, хирилдоқ эди!..

— Мана, чақирган солдатинг келди...

— М-Мансурбекми?— деди комбат дудуқланиб.— Қаёқдасан, ке-ке ука, ке-ке...

Унинг «ука» деганини эшитиб, яна ўпкам тўлди-ю, майорнинг қадалиб қараганини кўриб, қаддимни ростладим:

— Уртоқ капитан, буйруғингизга биноан келдим!

— Б-буйруғингизга биноан!..— деди комбат энтикиб.— Намунча р-расмий гапирасан, ука? Қ-қани, яқинроқ к-кел. Анюта, стул бўлса б-бер бунга...

Ҳамшира хотин чарм қопланган креслони диваннинг бош томонига суриб берди.

Юрагимни ҳовучлаб секин ўтирдим, ўтирдиму, бошдан оёқ докага ўраб ташланган комбатни яқиндан кўриб, вужуд-вужудларимгача зирқираб кетди: ёш гўдакдай ўраб-чирмаб ташланган бу одам қандайдир оташ ичида ёнар эди!

Хонага совуқ жимлик чўкди. Комбат индамас, у дам энтикиб, чийиллаб нафас олар, дам аллақандай кўрчинчли жимиб қолар эди.

— Капитан Ғозиев!— деди майор.

— А? Ҳа, ҳа?... — деди комбат чўчиб уйғонган одамга ўхшаб, сўнг дудуқлана-дудуқлана энтикиб гапира бошлади:

— Менга қ-қара, ука. Қ-кўриб турибсан, аҳволим оғир. М-мен сенга айтадиган бир-икки оғиз г-гапим бор. Ж-жуда муҳим гаплар. Лекин булар қўйишмаяпти. Қ-кечаси тилка-тилка қилиб сўйишганлари етмагандай, яна н-нималардир қилишмоқчи эмиш... А? Н-нима деётган эдим? Ҳа, с-сенга айтадиган гапим бор. Қ-кечаси чақиртириб оламан. Унгача... Анюта, п-планшетимни олиб бер!..

Ҳамшира хотин тумбочкадан комбатнинг таниш планшетини олди.

— Мана, ўртоқ капитан.

— Солдатга бер... Планшетда бир дафтар б-бор, Мансурбек. Уша дафтарни ол. Олдингми? Балли!., Шу дафтар ҳар эҳтимолга қ-қарши сенда турсин. Йўқолиб қолишидан қ-қўрқяпман. Уқдингми?

Бу ўша қора жилдлик қалин дафтар эди.

Узимни тутолмай йиғлаб юборишдан кўрқиб, секин ўрнимдан турдим.

— Уқдим, ўртоқ комбат.

— Яхши... Жаҳлинг чиқмасин, Қ-Котельников. Мана, айтганингдай уч м-минутдан ортиқ гаплашмадим...

Майор иккимиз оёқ учида юриб хонадан чиқдик.

— Нима? Яна кўз ёшими?— деди майор йўлакда тўхтаб.

— Ўртоқ майор. Ахир наҳот... У киши менинг қариндошим, ҳамшаҳарим, ахир!..

— Одам қандай бўлиши кераклигини ҳамшаҳарингдан ўрган! Қаддингни тут! Агар яна ҳиқилласанг кечаси киритмайман. Овқатланасанми?

Шу топда томоғимдан овқат ўтармиди? Юрагимни эзиб, кўкрак қафасимни ёриб юборгудай бўлаётган алам ва фарёдга чидай олмай, секин боққа чиқдим.

Кун ботган, боғнинг ҳар жой-ҳар жойидаги чирмовуқ гуллар билан ўралган шийпонларда чироқлар ёнган эди.

Мен комбат ётган балконли хонанинг рўпарасидаги шийпонга кириб ўтирдиму, дафтарни очганимни ўзим ҳам билмай қолдим.

26

«21 август 45 йил.

Икки кунгача қўлимга қалам ололмадим. Мен учун бу урушда рўй бериши мумкин бўлган энг оғир фожиа рўй берди: Олядан — синглимдай яқин бўлиб қолган ажойиб қиздан, ҳаётим қил устида турганда ёлғиз ташлаб кетмаган, ҳамма қийинчиликларни барабар ўртоқлашиб, ҳамдард, ҳамнафас бўлиб келган дўстимдан айрилдим...

Уни гаолян экилган қир ёнбағрига дафн этдик. Ҳамма кетди-ю, мен ҳали тупроғи қуримаган янги қабр ёнидан кетолмай узоқ ўтирдим...

Дилимизни ажиб нурга тўлдириб юрган бу маъсум қиз наҳот абадий кўз юмган бўлса? Наҳот биз кетсагу, Оля бу ёт элда, бу совуқ тупроқ тагида қолса?..»

Қалбимни аллақандай тиниқ, теран бир мунг чулғаб олди. Секин олдинги саҳифани очдим.

«6 август 45 йил.

Мана салкам уч ой соғиниб кутганим хат — С.нинг хати, ниҳоят, етиб келди!

Азизим! Кўз ёши нималигини аллақачон эсимдан чиқариб юборган эдим. Лекин хатингни ўқиб, титраб кетдим. Қўрқма, жонгинам: бу уруш кўпга чўзилмайди. Насиб бўлса дийдор кўришадиган кун яқин. Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлади...»

Юрагим зирқираб, дафтарни ёпмоқчи бўлдим, ёзувлар орасида ўз исмига кўзим тушиб, яна ўқий бошладим.

«7 август 45 йил.

Кеча С.нинг ҳамқишлоғи, Мансурбек деган ёш солдатни қаттиқ... хафа қилдим. У кечаси саҳрода кетаёт-

ганимизда қўл пулемётини шериги Арслон деган солдатга берибди. Арслон унинг қўл пулемётини олиб, машинага осилиб кетибди. Энди на Арслондан дарак бор, на қўл пулемётдан!

Мансурбек кўзига ёш олиб, ўксиб қолди. Лекин командир сифатида бошқача қилишим мумкин эмас эди, чунки ҳамшаҳарларимга «кўнгилчанлик» қиламан деб, уларга яхшилик эмас, ёмонлик келтирган пайтларим ҳам бўлган. Ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди. Қирқ иккинчи йилнинг декабрь ойи. Воронеж фронтининг юз ўн тўртинчи ўқчи дивизиясида рота командириман. Бир кун полкимизга, шу жумладан менинг ротамга янги солдатлар келишди. Ротамга келган йигирма беш солдатнинг ҳаммаси Фарғона водийсидан эди.

Урушда юрганимга бир ярим йилдан ошган, она юртни, ўзбек диёри, тили, қон-қардош кишиларни жуда соғинган пайтларим. Ротамга келган ҳамшаҳарларимни кўрганимда, улар билан ўз она тилимда гаплашиб ҳолаҳвол сўрашганимда, худди Фарғонага бориб, ёр-биродарларни кўргандай бўлдим. Сезиб турибман, ротага келган ҳамшаҳарларим ҳам мени кўриб қувониб кетишди. Уларнинг кўпчилиги ўттиздан ошган, баъзилари қирққа бориб қолган соддагина колхозчи йигитлар эди. Улар бўлимларга тақсимлаб юбормасдан, ўзларини алоҳида бир взвод қилиб ажратиб қўйишимни мендан илтимос қилишди. Офицерлар кам эди, ўзлари билан бирга келган старший сержантни командир қилиб тайинладим-да, алоҳида бир взвод қилиб ажратиб қўйдим. Кейин то жангга киргунимизча оғир фронт шароитида қўлимдан келганча енгиллик бериб, яхшилик қилиб турдим. Бечоралар хурсанд. «Сизни бизга отабоболаримизнинг арвоқлари дуч келтирди», деб дуо қилишади.

Ниҳоят, биринчи жангга кирдик. Тиззадан қор, туф деган тупук ерга тушмайди. Тўпбозликдан кейин ҳужумга ўтиб, душман позициясига қараб чопиб боряпмиз. Бир маҳал, душман миномётлари ишга тушиб қолди. Бундоқ қарасам... ҳамшаҳарларимдан биттаси йиқилган экан, қолганларининг ҳаммаси тепасига бориб, айюҳаннос солиб йиғлашяпти!.. Худди шуни кутиб турган лаънати душман ҳамшаҳарларимни мўлжалга олиб, минани ёмғирдек ёғдирди. Жон ҳолатда чопиб бориб, тўппонча ўқталиб, биттасини у ёққа, биттасини бу ёққа

отдим!.. Лекин мен бориб, уларни қувгунимча ҳамшаҳарларимдан етти-саккиз киши ҳалок бўлган эди!..

Шу-шу, кўнгилчанлик балосидан қутулишга, ҳамшаҳарларимга нисбатан бошқа миллат солдатларидан ҳам кўра талабчанроқ бўлишга онт ичдим.

Мўғулистонда учраган ёш солдатлар Фарғонадан бўлмаса ҳам, (ҳаётдаги тасодифни қаранг!) С.нинг ҳамқишлоқлари бўлиб чиқди. Шунинг учунми, билмадим, уларни кўрганда худди ўз укаларимни кўргандай бўлдим. Лекин Воронеж фронтидаги фожиа ёдимда, мен бу йигитларнинг бошларини силамадим. Улар оқ кўнгиллик билан ўзларини менга яқин олишга интилаётганларини, ёзилиб гаплашгилари, дардлашгилари борлигини кўриб турсам ҳам, жўрттага ўзимни четга олиб юрдим, совуқроқ муомала қилдим. Улар орасида энг ёши — Мансурбек деган шоир табиат йигитчани эса, бир-икки марта силтаб ташлашга тўғри келди. Мана бу сафар яна жазолашга мажбур бўлдим. Мансурбек пулемётини Арслонга бериб, ҳам дўстидан, ҳам пулемётидан айрилгани учун ўзи ҳам изтироб чекапти. Кўриб турибман. Лекин бошқача қилишим мумкин эмас эди!

Майли, бу қийинчилик, бу жазолардан чиниқиб, пишиб чиқишсин. Уруш тамом бўлсин, кейин йигитлар билан бир отамлашиб, йиғилган ҳамма гина-қудуратларни кўнгилларидан чиқариб юборарман...»

Бошимни қўлларим орасига олиб узоқ ўтирдим. Комбатнинг охирги гаплари мени титратиб юборди... Наҳот у менинг қалбимда ёмон таассурот қолдирдим деб ўйласа?.. Даврон ака, азизим, ишқилиб, худо сизга шифо берсин! Бизнинг кўнглимизда сизга нисбатан қилча ҳам гина-қудурат йўқ! Биз сизни туғишган акамиздай яхши кўраимиз! Сиз билан фахрланамиз, Даврон ака!..

Шил-шил оёқ товушларини эшитиб, бошимни кўтардим. Йўлка бўйлаб, ҳамшира аёл келарди.

— Юр, солдат,— деди у.— Сени капитан йўқлаяпти...

27

Боққа аллақачон қоронғи тушган, иккинчи қаватдаги комбат ётган хонанинг деразаларидан аллақандай кўк-яшил шуъла ёғилиб турар эди. Хона ичи ҳам, ундаги жиҳозлар ҳам ўша кўк-яшил шуълага чулганган.

Комбат ҳамон боягидай чалқанча ётар, унинг боши, юзи, қўлларига ўралган оқ докалар ҳам гўё кўк-яшил рангга бўялгану, аллақандай совуқ бир руҳ касб этган эди.

— Қ-келдингми, Мансурбек?— деди комбат тез-тез нафас олиб.— Утир! Мен сени қ-қийнаб юбордимми? Умуман сени к-кўп хафа қилдим, кўнглингни кўп оғритдим...

— Уртоқ капитан! Наҳот сиз мени шунчалик...

— Т-тўхта!— деди комбат.— Бундай дейишимдан м-мақсад... шафқатсизлик қилганим учун к-кечир, қ-қаттиққўл бўлсам ҳам аслида яхши одам эдим, д-демоқчи эмасман. М-мендан кейин батальонда с-сизлар қоласизлар... Гапимни б-бўлма! Усиз ҳам хаёлим чувалашиб к-кетяпти... Нима д-демоқчи эдим? Ҳа, эсларингда бўлсин, ҳар бир с-солдат ўз халқининг армиядаги вакили! Бошларингга қандай иш тушмасин нолиманглар! Халқимиз номига иснод келтирманглар. Сенга, б-батальондаги ҳамма ҳамшаҳарларга айтадиган б-битта васиятим — шу, ука!

— Уртоқ капитан!..

— Н-нега ҳиқиллайсан?— деди комбат ҳансираб.— М-мен сени йиғласин, деб ч-чақирганим йўқ бу ерга! Кўзингни арт! М-менинг аҳволим оғир. Ҳали сенга айтадиган анча гапим бор!..

Комбат тўсатдан гапини узиб жим қолди. У қандайдир чидаб бўлмайдиган оғриқ ва ҳарорат ичида тўлғанар, менга эшитдирмасликка ҳаракат қилиб, секин инграр эди.

— Анюта! Сувинг б-борми?

— Бор, бор...— ҳамшира хотин комбатнинг лабларидаги докани тузатиб, оғзига чойнак тутди.

Комбат тишлари чойнакка шақ-шақ тегиб, уч-тўрт култур чой ичди-да, тинчигандай бўлиб жим қолди.

— Анюта, п-планшетимни олиб бер, бу йигитга!— деди у тўсатдан.— Олдингми, М-Мансурбек?

— Олдим, ўртоқ капитан.

— П-планшетнинг ичида битта хат б-бор. Салсматнинг хати. Уша хатни ол!.. Т-топдингми?

— Ҳозир...

— Узи битта-ю б-битта хат... Эсингдами, сен п-пулемётингни йўқотиб қўйган кунни олувдим. Оля бечора олиб к-келиб берувди...

— Топдим, ўртоқ капитан!— дедим қўлимга илинган қалин конвертни олиб.

— Я-яхши, сендан илтимос, ука...— комбат эшик счилганини эшитиб, сўзида тўхтади.

Остонада майор Котельников билан... эгнида оқ халат, полковник Белобородов турар эди. Ўрнимдан сакраб турдим.

— Б-бу ким?— деди комбат ёқтирмай.

— Мен, Даврон, мен...— Полковник оёқ учуда юриб келиб, менинг ўрнимга ўтирди.

— М-Мстислаб Владимирович!— С-сизмисиз?— деди комбат ҳаяжонланиб.— С-сизмисиз, Мстислав Владимирович!

— Бу учинчи келишим, Даврон,— деди Белобородов,— боя келганимда, мана Котельников киритмади...

— Ҳа, К-Котельников шафқатсиз одам,— деди комбат.

— Аҳволинг қалай? Тузукмисан?

— Аҳволимни Александр Ф-Федорович айтгандир, ахир?

— Айтди. Тузалиб кетади деяпти.

— Александр Федорович айтса, д-демак, тузалиб к-кетаман. Лекин... К-келганингиз яхши бўлди, Мстислав Владимирович. Жуда яхши бўлди. Сизга айтадиган г-гапларим бор эди. Айтолмай кўнглимда қолиб к-кетармикан, деб қўрқаётувдим.

— Даврон!— деди Белобородов овози қалтираб.— Сенга нима бўлди? Бунақа тушкунликка тушиш одадинг йўқ эди-ку!

— Тўхтанг, ўртоқ полковник. Олдин айтинг: Бу ж-жанг учун мендан н-норози эмасмисиз? Лекин норози б-бўлсангиз ҳам айтай: бошқа иложим й-йўқ эди. Деҳқонлар арз қилиб к-келишди, ўртоқ полковник, деҳқонлар...

— Йўқ, норози эмасман,— деди Белобородов.— Сенинг ўрнингда бўлсам, мен ҳам шундай қилардим. Фақат... ўзингни эҳтиёт қилмабсан, Даврон.

— М-майли!— деди комбат тоқатсизланиб.— Энди бу гаплардан фойда йўқ. Ундан к-кўра айтинг: рапортиمنى олдингизми?

Белобородов кўзини юмиб, секин бош ирғади:

— Олдим, Даврон, олдим. Сен ҳақсан: ҳаммаси фисқу фасод гаплар.

— Уртоқ полковник!..

— Даврон! Тинчлан, азизим... Арзимаиди...

— Йўқ, ўртоқ полковник. Арзийдими-йўқми, б-билмадим, лекин бу фисқи-фасод гаплар кейинги кунларда ичган ошимни заҳарлаб, юрагимни қ-қон қилиб юборди!— деди капитан. Тўсатдан унинг дудуғланиши йўқолиб, титроқ босиб, ёниб гапира бошлади.— Сиз арзимайдиган дедингиз, туҳмат гаплар, дедингиз. Хўш, туҳмат экани кўриниб турса... нега менга қарши иш қўзғашади? Нега мени тергов қилишди?

— Даврон, азизим?— деди полковник.— Сен ташвишланмай қўя қол...

— Мен ҳалиям ташвишланаётганим йўқ!— деди комбат куйиниб.— Шунчаки... юрагимни қон қилаётган нарса... менга бўлган ишончсизлик. Мени шубҳа остига олишлари эззипти дилимни!

— Гап ишонмасликда эмас, биров маълумот бергандан кейин, уни текшириш керак бўлгандир, ҳақиқат қилиш керак бўлгандир, Даврон!..

— Ҳақиқат!— деди комбат фиғони чиқиб.— Ҳақиқат қилиш учун нега терговни мандан бошлаш керак экан? Нега ўша одамдан, ғирт туҳмат гапларни тўқиб юрган ўша нокаسدан бошлашмайди? Мени тергов қилишдан олдин кимлигимни суриштириб кўришса бўлмайдими? Ё тўрт йил фронтда тиззадан қон кечиб қилган хизматларим инобатга олинмайдими? Жонимни аямай тўрт йил душман билан олишганимда, уч марта яраланганимга қарамай жанг майдонини ташлаб кетмаганимда... ахир оқибат қадрим шу бўлдимми? Қилган шунча хизматларим, чеккан азобларим, тўккан қоним... Бунинг ҳаммаси битта ғаламиснинг аблаҳона туҳматига бас келолмайдими? Менга — жанговар совет офицерига ишонч шу бўлдимми, ўртоқ полковник?

Белобородов индзамади. У уйни чулғаган кўк-яшил шуъла акс этиб ялтираган катта бошини эгиб сукуг сақлар, комбат эса, нафас етмаётгандай, кўкрак қафаси паст-баланд кўтарилиб энтикар, тўлғанар эди. Эшик олдида қотиб турган майор оёқ учида юриб, полковникнинг ёнига келди ва унинг елкасига қўлини қўйди.

Белобородов чўчиб, бошини кўтарди-да, «тушундим» деб ишора қилди.

— Уртоқ полковник!— деди комбат.— Нега индамайси?

— Даврон, азизим!— полковник қўлини аста унинг қўлига қўйди.— Ҳозир сенга бир нима дейишим қийин, лекин сенинг ҳамма гапларингни қўмондонликка оқизмай-томизмай етказаман. Бунга имонинг комил бўлсин.

— Р-раҳмат Мстислав Владимирович? Раҳмат...

— Капитан Ғозиев!— деди майор.

— Т-тўхта Александр Федорович! — комбат бақариб юборди.— Яна б-битта гап... Эшитяпсизми, ўртоқ п-полковник.

— Эшитяпман, азизим...

— Эсингиздами, шу йил б-баҳорда, десантдан қайтиб полкка қўшилганимизда к-кичик лейтенант билан старшина Салога «лейтенант»лик унвонини б-беришларини сўраган эдик.

— Эсимда...

— Кичик лейтенант-ку, майли, ўлиб к-кетди. Лекин старшина Сало... унинг хизматларини б-биласиз-ку, ўртоқ полковник.

— Биламан, азизим, биламан. Яхши. Яна хат ёзиб, эслатамиз.

— Тўхта, К-Котельников, охириги г-гап! Ўртоқ полковник... М-Мстислав Владимирович..

— Айтавер. Эшитяпман, Даврон.

— Х-Харитонов...— деди комбат.— Батальонда, балки б-бутун полкда энг яхши офицерлардан бири шу Х-Харитонов. У ўсиши к-керак, Мстислав Владимирович.

— Яхши. Яна нима гапинг, нима илтимосинг бор?

— Ўзим учун... ҳеч қандай илтимосим й-йўқ. Фақат... мендан к-кейин... Ногаевга ўхшаган п-пасткаш одамлар... номинга доғ туширмасалар б-бас. Битта-ю б-битта тилагим шу, Мстислав Владимирович...

— Даврон, азизим,— деди Белобородов.— Ногаев тугул юзта Ногаев ҳам сенинг номинг, сенинг Ватан олдидаги хизматларингга доғ туширолмайди...

Комбат индамади. У қандайдир ҳуштакка ўхшаш овоз чиқариб, чийиллаб нафас оларди...

Белобородов тўсатдан тиз чўкиб, унинг дока билан ўралган пешанасига лабини босди...

— Бардам бўл, Даврон. Ҳозир машҳур нейрохирург келади. Яхши бўлиб кетасан, азизим.

— Х-хайр, М-Мстислав Владимирович,— деди комбат, эшитилар-эшитилмас товушда.

Белобородов оёқ учида юриб, эшикка борди, лекин чиқишдан олдин тўхтаб соатига қаради. Котельников «ҳайронман», деган маънода елкасини учирди, сўнг: «Ҳозир, ўртоқ полковник», деди-да, комбатнинг ёнига келди.

— Ғозиев! Энди бас. Укол қиламиз, операцияга тайёрланамиз!

— Я-яхши. Фақат ўн минутга рухсат б-бер.

— Менга қара, Ғозиев...

— Котельников!— деди комбат инграб.— Мен к-кечир, Александр Федорович, лекин сенга б-битта саволим бор: сен ҳам шу аҳволга т-тушсанг... охири дақиқаларда она юртингни э-эслармидинг?

— Ёш болага ўхшаяпсан, Ғозиев. Мен сендан буни кутмаган...

— Саволимга ж-жавоб бер. Оилангни, б-бола-чақангни эслармидинг? Она тилингда бир оғиз г-гаплашгинг келармиди? Лоақал ўн м-минут. Фақат ўн минут!..

— Хўп, яхши!— Котельников бошқа ҳеч нарса демай, секин юриб хонадан чиқди.

28

Хонага яна аллақандай совуқ жимлик чўкди.

Комбат ҳаво етишмаётгандай, ҳуштак чалиб ҳамон энтикиб нафас олар, дам-бадам секин инграр, лекин индамас, гўё мени эсидан чиқарган эди.

Ташқаридан йўлкада у ёқдан-бу ёққа югуришиб юрган ҳамшираларнинг шип-шип оёқ товушлари, баъзан буйруқ берган бўғиқ овозлар эшитилар, хона эса, сув қуйгандай жимжит эди. Мен, комбат ҳушидан кетиб қолмадими, деган хаёлга бориб, қўрқиб кетдим. Лекин шу пайт, Даврон ака яна қаттиқ дудуқланиб:

— М-Мансурбек,— деб чақирди.

— Эшитаман, ўртоқ капитан.

— М-мен жуда... г-галати кўриняпманми?

— Йўқ, нега энди?

— Миям... қопқоғи к-кўтарилиб кетяпти...— деди комбат.— Г-граната парчаси ўрнаб қ-қолган эмиш. Балки шунинг учун ёш болага ўхшаб қ-қолгандирман...

Юрагим увишиб:

— Нега ундай дейсиз, ўртоқ капитан?— дедим.

— Майли!— деди комбат.— Х-хўш. С-Саломатнинг хати қўлингдами? Ғ-ғалати кўринсам ҳам майли... Унинг хатини... эшитгим к-келяпти. Оч!..

Хат оддий серкатак дафтар варақларига ёзилган эди. Аёлларга хос йирик юмалоқ ҳарфлар билан ёзилган мактубнинг биринчи сатрларига кўзим тушиши билан, худди хат ёзиб ўтирган Саломатхоннинг маъюс чеҳрасини кўргандай бўлиб, аъзойи баданим жимирлаб кетди.

— Очдингми?— деди комбат.— Уқи! Й-йўқ, т-тўхта!..

У ўлим билан олишиб қийналар, тишларини ғичирлатиб тўлганар эди. Юрагим эзилиб, кўзимни олиб қочдим. Шу пайт эшик қаттиқ очилиб хонага Котельников билан кичкинагина, чўққи соқол бир чол кирди. Чол олтин бандли кўзойнагини ярқиратиб:

— Бу ким?— деди менга қараб.— Қани, хона бўшатилин!

Мен жон ҳолатда комбатнинг дока билан ўралган қўлига қўлимни қўйдим.

— Уртоқ комбат... Даврон ака...

— М-майли, к-кераги йўқ!— деди комбат.— М-мабодо мен... С-Саломатга айт... Й-йўқ, тўхта. М-мен ўлишим мумкин эмас. Н-ноҳақлик бўлади. Ж-жуда к-катта ноҳақлик...

Чол кўзойнаги ялтираб, Котельниковга қаради. Котельников менга қараб, «чиқ» деб ишора қилди.

— Хайр, ўртоқ капитан!— дедим ўпкам тўлиб.— Операция муваффақиятли ўтсин!

— Р-раҳмат, ука... С-сен билан хайрлашмайман, ука...

Мен комбатнинг дилида аллақандай эзгу бир тилақ борлигини у бу гапни дам айтгиси келиб, дам айтолмай қийналаётганини сездим, сездиму, дод деб юборишимдан қўрқиб ўзимни ташқарига отдим.

Яшил лампочкалар билан ёритилган ярим қоронғи йўлкада Белобородов билан Харитонов гаплашиб турар, оғизларини боғлаган ҳамшира аёллар у ёқдан-бу ёққа шарпасиз одимлаб югуришиб юришарди.

Боғ зим-зиё эди. Тоғдан салқин шабада эса бошлаган, арчазор боғ ҳазин гувиллар, гўё алланимадан нолир, зорланар эди. Қимсасиз хиёбон бўйлаб, боғ оралаб кетдим. Қаёққа кетаётганимни, нима қилиб юрганимни ўзим ҳам билмас эдим. Бир маҳал қарасам... бояги

шийпонга бориб қолибман. Бошимни кўтариб иккинчи қаватга қарадим. Комбат ётган хона деразаларидан ҳамон ўша кўк-яшил шуъла ёғилиб турар, лекин тиқ этган товуш эшитилмас эди.

Арчазор боғ ҳамон гувиллар, кимгадир нолир, зорланар эди. Тўсатдан комбат ниманидир айтолмай қийналгани, унинг юрагида қандайдир бир армон қолгани эсимга тушиб, ўрнимдан туриб кетдим. Қарасам... қўлимда... Саломатхоннинг хати! Хат менда қолганини на мен билибман, на комбат!

«Даврон ака! Азизим!

Ҳар куни минг кунга татиган салкам бир йилга чўзилган дараксизликдан кейин бугун кечқурун, ниҳоят табаррук мактубингизни олдим, олиб кўзларимга суртдим.

Сиз тириксиз! Тирик! Жонимдан азиз ёрим, меҳрибоним, ёлғизим тирик!

Хатингиз кечаси келди. Ташвиш чекиб, тўлиб юганимни биладиган почтачи — инвалид йигит кеч бўлса ҳам олиб чиқибди. Хатингизни ўқибману, нега шундай қилганимни ўзим ҳам билмайман, қабристонга чиқибман.

Келсангиз кўрарсиз, боғимизнинг орқасида, тегирмоннинг устида эски қабристон бор. Қабристон ўртасида Ғойиб ота деган авлиёнинг қабри турибди. Бувим раҳматлик оиламизнинг бошига бирор мусибат тушса ё аксинча, бирор қувончли воқеа содир бўлса (бувим бечора бахтдан ҳам, бахтсизликдан ҳам баравар қўрқардилар) шу авлиёга чиқиб, қуръон ўқир, шам ёқиб, қабр устидаги архар шохига оқ мато боғлаб тушардилар.

Кечаси тиқ этса юраги «шиғ» этадиган одам, зимзиё гўристонни оралаб ўтиб, авлиё бобо қабри олдида тиз чўқибман.

Нималар деганим ҳозир эсимда йўқ. Нима ҳам дердим? Сизнинг тирик қолганингиз, урушдан эсон-омон чиққанингиз рост бўлсин, деб илтижо қилиб йиғладим, шекилли. Кейин никоҳ кечамиз ўзингиз ҳадя қилган оқ шойи рўмолимни (сиз кетгандан кейин уни сандиққа солиб қўювдим) архар шохига боғлаб, орқамга қайтдим...

Сиз тириксиз, тирик!.. Шу бир оғиз сўз билан тўри йил чеккан ҳамма уқубатларим, сизни ўйлаб, бедор ўтказган тунларим, хатларингиз кечикканида кечалари қирларга чиқиб, телбалардай тентираб юрганларим —

ҳамма-ҳаммаси эсимдан чиқиб кетди. Қўйинг, тўрт йил чеккан изтиробларим беҳуда кетмай, сиздан хушхабар келган бахтиёр кунда мен бу гуссаларни эсламай, сиз эшитмай қўя қолинг!..

Сиз Фарғонадан «Қорасув»га кетишимнинг сабабларини сўрабсиз, биров ранжитмадими, дебсиз. Йўқ, ҳеч ким ранжитмади. Ойимлар, опамлар, акамлар, ҳамма қариндош-уруғларингизга минг-минг раҳмат. Улар бизни — мени ва ўғлингизни — уч йил қўлларида кўтариб юришди, десам муболага бўлмас. Ишқилиб, уларнинг менга кўрсатган яхшиликларини қайтаргилик қилсин, яхши кунларида хизматларида бўлай, битта-ю битта тилагим шу, азизим.

Кетишимга сабаб эса... қирқ тўртинчи йилнинг ёзида директоримиз вафот этиб, мени директор қилиб тайинлашди. Августнинг охири, хатларингиз тўхтаб, эзилиб юрган пайтларим. Бир кун район маориф бўлимига Холматов деган янги бошлиқ келди, сиз билан шахсан танишмоқчилар, деб чақириб қолишди.

Соддалик қуриб кетсин, «Холматов», деганларида ҳам хаёлимга ҳеч нарса келмабди. Бордим, Секретарь қиз: «Кираверинг, эрталабдан бери ўн марта сўрадилар», деди.

Кирдим. Кирдиму ҳушим бошимдан учиб, остонада лол бўлиб туриб қолдим. Қарасам (турмушнинг ўйинлари кўп экан, азизим!) кабинетнинг тўрида ўша «қадрдон» оғайнингиз, урушдан олдин мени олиб қочиб кетмоқчи бўлган, сиз аралашиб, бошингиз балога қолган... Ҳошим Холматов ўтирибди!..

Тўрт мучаси тугал, давангирдай йигит урушга ҳам бормабди. Институтни битириб, областда уч-тўрт ой ишлаб, маорифга мудир бўлиб келибди!..

Гап-сўзлари, муомалалари бирам мулойим, бирам меҳрибон денг! Шунчалик меҳрибонки, шаҳарга аравада келганимни эшитиб, азбаройи хафа бўлиб кетганларидан шахсий файтонларини бердилар!.. Орадан икки кун ўтмай, шахсий файтонларида мактабни кўргани келдилар, яна бир-икки кун ўтказиб, файтонларини юбориб, шаҳарга бу сафар ўтиришга таклиф қилдилар.

Ўртоқ Холматов таклиф қилган ўтиришга бормадим-у, лекин ўша кунидек «Қорасув»га кетишга аҳд қилдим.

Албатта, менинг кетишим «эрини кутишга сабри ет-

мади, бевафо!» деганга ўхшаган майда-чуйда миш-мишларга сабаб бўлишини билардим, лекин Фарғонада қолиб, «Холматов» билан гап-сўз бўлишдан кўра, бу ноҳақ «миш-мишлар»га чидаб беришни афзалроқ кўрдим. Чунки бизнинг муҳаббатимизга биров доғ туширишини, айниқса, рақибингиз Холматов доғ туширишини истамас эдим. Кетишимнинг сабабини ҳеч кимга айтмаганим ҳам шундан. Агар бу ишда мендан хато ўтган бўлса, кечиргайсиз, жонгинам!

Эртага кетаман деган куни кечқурун Нориннинг бўйига тушиб, мажнун толлар ёнида (эсингиздами) узоқ ўтирдим. Ўша кеча гапирган гапларингиз, берган насиҳатларингиз, иккимиз жўр бўлиб «Излайман»ни айтганларимиз ёдимга тушиб, ўзимни тутолмай бўзлаб юбордим.

Бу оламда бахт деган нарса борми ўзи, йўқми, билмадим, лекин инсон боласи уни излагани излаган экан. Мен ҳам сизни излай-излай базўр топган эдим, қаёқларда қолдингиз, қаёқларда юрибсиз, азизим?..

Мана, вақт тун ярмидан оғди. Сувратингизга тикилиб, бидирлаб ўтирган Улугбек (ажабо, сиз урушда юрганингизда туғилган ўғлингиз уч ярим ёшга тўлибди!) бобосининг қўйнига кириб ухлаб қолди. Мен эсам уйда, ўнинчи лампа шуъласида сизга хат ёзиб ўтирибман...

Даврон ака, азизим! Тўрт йил урушганингиз етмаганмиди? Нега бир урушдан чиқиб, бошқа урушга кетдингиз? Ё отпускаи беришмадимми? Ёки биз бечорани унча соғинмадингизми?.. Соғинмасангиз ҳам майли, ишқилиб, сизни бир кўрсам, кўкрагингизга бошимни қўйиб, юрак уришингизни бирпас эшитсам бўлди, шундан бошқа тилагим йўқ худодан...»

Кўзимни хатдан узиб кўк-яшил шуълага чўмган хоҳага қарадим. У ердан тиқ этган товуш эшитилмай, арчалар билан ўралган икки қаватли мармар бино аллақандай мудҳиш сукут сақларди... Наҳот Саломатхоннинг нидоси кўкларга бориб етмаса? Наҳот тўрт йил урушда не-не ўлимлардан омон қолган Даврон акадай одам, уруш тугаб, ҳамма ўйнаб-кулиб бола-чақасининг олдига қайтаётганда Саломатхонни доғда қолдириб, оламдан ўтса?

Боғни чулғаб олган мудҳиш сукут тонг пайти бузилди. Саломатхоннинг ноласи кўкларга бориб етмаган,

комбат, операциядан кейин, бир неча соат ўлим билан олишиб, тонг пайти жон берган эди...

29

Эрталаб госпиталь жойлашган боғ олдидаги майдонга бутун полк йиғилди. Майдоннинг ўртасида, атрофи арчалар билан ўралган гулзор орасида уч-тўртта янги қабр пайдо бўлган, қабрларнинг ёнида ҳарбий оркестр мотам маршини чалар, ҳавода қандайдир улуғвор сукут ҳукм суларди.

Ногаҳон худди ўзбек сурнайининг овозидай ингичка, чқйиллоқ овоз эшитилди. Майдонга сурнай чалиб, мис лаганчаларини жаранг-журунг уриб бир тўп хитойлар кўриб келишди. Булар — дафн маросимига қатнашгани келган деҳқонлар эди!

Мен ҳалиям ҳушимга келолмай, ўзим билан ўзим овозга, хаёлга чўмиб турган эдим, тўсатдан Харитоновнинг: «Сен нима қилиб юрибсан бу ерда?» деб бақирганини эшитиб, бошимни кўтардим.

Биздан сал нарироқда, гулзорнинг четида, қўлида фуражка, бошини ҳам қилиб, капитан Ногаев турарди!..

— Нега келдинг? — деди Харитонов қалтироқ босиб.

Ногаев, рангида қон йўқ, кўзини олиб қочди.

— Харитонов, — деди у секин. — Кеча нега айтмадинг?

— Нимани айтардим? — деди Харитонов.

— Капитан Ғозиев... ярадор бўлганини...

Харитонов кўзлари ёниб:

— Айтганимда нима қилардинг? — деб сўради. — Кечирим сўрармидинг?

Ногаев ерга тикилганича:

— Билганимда... сўрар эдим, — деди.

Харитонов индамай тескари бурилди.

Ногаев бошини ҳам қилиб яна бир оз турди, сўнг, бир-бир босиб, орқасига қайтди...

Ўлимнинг кучини мен биринчи марта ўшанда тушундим. Даврон аканинг ўлими... ўзидан бошқани ўйламайдиган бу мунофиқни ҳам инсофга чақирган эди!..

Сал ўтмай боғнинг икки табақали дарвозаси очилиб, қизил мато ёпилган тобутни кўтарган офицерлар чиқиб

келишди. Офицерлар орасида кичик лейтенант Сало ҳам бор, энг охирида эса... Арслон келарди.

Васяни таниса бўлар, унинг бир парча бўлиб қолган юзи ганчдан ясалгандай оқариб кўринар, Даврон аканинг юзи эса... гуллар билан ёпилган эди.

Мотам митингини кўкраги орденларга тўлиб кетган ёш генерал очиб, Белобородовга сўз берди. Белобородов, сийрак, оппоқ сочлари шабадада ҳилпираб, қайта-қайта томоқ қириб, анчагача гапиролмай турди. Унинг нималар дегани эсимда ҳам йўқ. Фақат бир нарса ҳануз ёдимда: Белобородов гвардиячи капитаннинг Ватач учун қилган хизматлари, мардлиги, жасурлиги, десантчи кўшинлар сафида кўрсатган қаҳрамонликларини битта-битта санаб, халқимиз шундай ажойиб фарзандидан айрилгани ҳақида гапирганида яна овози қалтираб кетди-ю, назаримда, бутун полк бир тўлғангандай бўлди...

Юракларни зир титратган мотам марши садолари остидан тобутларни қабрларга туширишди. Ҳалок бўлган ўғлонлар шарафига етти марта ўқ узиб, салют бердик...

Мотам митингидан кейин полк рота-рота бўлиб, арчалар билан ўралган янги қабрлар ёнидан ўтди. Утаётганда мен секин сафдан чиқиб гулларга кўмилган қабрларнинг ёнида тўхтадим. Кейин Арслон билан Серкабой келди. Биз жимгина қўл бериб кўришдик. Уртадаги қабрнинг бошида ўтирган старшина Сало ер остидан бизга бир қаради-да, яна кўзини олиб қочди. У офтоб тегмаган катта ялтироқ бошини эгиб, оқ оралаган шоп мўйловининг учини лаби билан ҳимарганича кўзини юмиб ўтирар, оқиш киприклари орасидан қалқиб чиққан ёш томчилари катта гўштдор бурнининг четидан юмалаб, мўйлови орасига сингиб кетарди...

Қайси бир китобда «йигит кишининг йиғисидан даҳшатли нарса йўқ», деган гапни учратган эдим. Кечаси билан йиғлайвериб, кўзимда ёш қолмаган эди, старшинанинг унсиз йиғисини кўрдиму, кўнглим яна вайрон бўлиб, Даврон аканинг қабри ёнига тиз чўкдим. Ёнимга Арслон келиб чўккалади, чўккаларкан:

— Нега йиғлайсан?— деб бақирди.— Гвардиячи капитаннинг гаплари эсингдан чиқдимми? Йиғлоқи одамни жонимдан ҳам ёмон кўраман, демаганмиди у? Ундан кўра бор, Саломатхон опамларга хат ёз! Шоирона қи-

либ ёзи— деди у. Ўзи эса... тирқираб оққан кўз ёшларини тиёлмас эди...

Уша оқшом комбатнинг қабри ёнида мен дўстларимга Даврон аканинг ўлим олдида айтган ҳамма гапларини, сўнги васиятини гапириб бердим.

Биз комбатнинг қабри ёнида унинг васиятларига ҳаммиша содиқ қолиш тўғрисида бир-биримизга сўз бериб, қасамёд қилдик.

ХОТИМА

Беш йил ўтди. Беш йил Порт-Артур шаҳрида хизмат қилдим.

Эллигинчи йил, сентябрь ойининг бошларида, ниҳоят, хизматдан бўшадим.

У маҳалда Порт-Артур — Владивосток поезда катнарни. Шу поездга миниб, беш йил кутган, соғинганимиздан ҳар кеча тушларимизга кирадиган суюкли э.т — Она юртимизга қараб йўл олдик.

Олис сафарнинг ўн тўртинчи куни поезд таниш станцияга келиб тўхтади. Офтоб ғарбга ёнбошлаган, лекин ҳали барвақт эди.

Вокзалдан «Қорасув»га машина қатнар эди. Лекин Даврон аканинг кундалигида: «Агар урушдан эсон-омон қайтсам, қишлоққа пиёда кириб бораман», деган гап бор эди. Шу гап эсимда, хизматда юрган чоғларимдаёқ «мен ҳам урушдан эсон-омон қайтсам «Қорасув»га пиёда кириб бораман», деб ният қилган эдим.

Шаҳар билан «Қорасув» ораси ўн беш-йигирма чақирим келади. Чор-атроф кенг дашт, худди Гоби саҳросидагидай гиёҳлари қовжираб қолган ясси қирлар. Фақат ҳар жой-ҳар жойда ўсган тўп-тўп толлар, олис уфқда кўринган қишлоқ боғлари гўё илиқ куз офтобида эркалагандай дам пушти ранг, дам қирмизи тусга кириб товланади. Лекин менинг кўзимга олисда оловдан ёнган бу боғларгина эмас, ёзги жазирамада қовжираб қолган бу дашт ҳам жуда иссиқ кўринади, ерга тиз чўкиб, бу тупроқни ўлгим, кўзларимга суртгим келади, негадир қайта-қайта Даврон ака эсимга тушиб, дилимни қандайдир ҳазинлик чулғаб олади.

Ниҳоят, кун ботиш олдида, боғларга кўмилган «Қорасув» ҳам кўринди.

Мен хизматдан бўшаб, уйга қайтаётганим ҳақида хабар бермаган эдим. Лекин қишлоқнинг «узун қулоқ» — телеграфи ўз ишини қилган эди: қишлоққа кираверишдаги боғларга яқинлашганимда... олдинда ойимлар билан опамлар бошлиқ бир тўп хотин-халаж, қийчув кўтарган болалар, беш йил ичида бўй етган нота ниш қизлар кўринди... Улар билан энди кўришиб бўлганимда, қаёқдандир, етти-саккиз ёшлардаги кўзлари катта-катта бир бола чопқиллаб келиб, тиззамни қучоқлади, қучоқлади-ю:

— Акажон!— деди кўзлари жавдираб.— Дадамларни кўрган салдат амаким сиз бўласизми?

Бу— Улуғбек эди. Кўнглим вайрон бўлиб, уни даст кўтариб бағримга босдим. Улуғбек ҳам бўйнимдан маҳкам қучоқлаб олди...

Саломатхон опа кўринмас эдилар. Буюм халтамни жиянимга бериб, Улуғбекни кўтарганимча тўғри Саломатхон опаларникига кетдим.

У киши мени боғ эшиги олдида қарши олдилар. Кўзларида ҳалқа-ҳалқа ёш, жимгина келиб пешанамдан ўпдилар.

Мен ўша маҳалдаёқ Саломатхон опага Даврон аканинг кундалигини, ҳамма ҳужжат ва хатларини юборгандим. Биз беш йил давомида хат ёзишиб турган эдик, айтилмаган гап ҳам қолмаган эди.

Саломатхон опанинг юрагидаги эски ярани тирнамасликка ҳаракат қилиб, Даврон аканинг сўнги дақиқалари тўғрисида эҳтиёткорлик билан гапириб бердим.

Саломатхон опа бошини эгиб, гапларимни жимгина эшитдилар. У кишининг сочларида битта-яримта оқ толалар пайдо бўлган эди. Лекин гўзал чеҳрасида, маънос кўзларида, бошини эгиб, гапларимга жимгина қулоқ солишида фақат дард эмас, оғир мусибатларни бошидан кечирган одамларда бўладиган бўлакча бир бардош, қандайдир юксак бир мунг бор эди. Мен унинг гамгин нигоҳига тикилиб, мусибат ҳам кишини улуғлай олиши ҳақида ўйлар, улкан фожиаларни бошидан кечирган олижаноб аёлларни эслар эдим.

Кетаётганимда Саломатхон опа яна пешанамдан ўшиб:

— Бизникига келадиган йўлни эсингиздан чиқариб қўйманг, гоҳида йўқлаб туринг,— дедилар.— Улуғбекка: дадангни кўрган солдат амакинг келади, деб ўйламай гапириб қўйган эканман, ҳар куни сизни сўрайвериб эси кетди...

Саломатхон опа шундай дедилар-у, аёл эмасми, бирдан ўзини тутолмай юм-юм йиглаб юбордилар...

... Пиллар ўтди. Улуғбек катта йигит бўлди, институтни битирди, уйланди. Саломатхон опа неварга кўриб, исмини Даврон қўйдилар...

Мен Саломатхон опани тез-тез йўқлаб тураман. У кишига тасалли бериш учун эмас, аксинча, ўзим Саломатхон опадан тасалли истаб йўқлаб бораман.

Ҳар сафар бошимга бирор мусибат тушса, ё бирор ноҳақликдан ранжиб тўлиб кетсам, негадир эсимга Даврон ака тушади, тушади-ю Саломатхон опани қўмсаб қоламан. Ва ҳар сафар у кишининг меҳрига қониб, кўнглим тоғдай ўсиб қайтаман.

Даврон ака оламдан ўтганда Саломатхон опа атиги йигирма уч яшар гўзал бир жувон эди. Даврон аканнинг вафотидан кейин кўп йигитлар ўртага одам қўйишди. Лекин Саломатхон опа ҳаммасига рад жавобини берди. Бировлар буни маъқуллашса, яна бировлар: «ёш умрини жувонмарг қилди», деб койишди. Уларнинг қайси бири ҳақ — билмадим, лекин ҳар сафар бу тўғрида ўйласам, барча Саломатхон опалар тўғрисида шоир айтган тиниқ мисрлари эсимга тушади:

Ҳатто зеб-зийнатни юлқиб зиёда,
Ҳайкал ҳам ўрнатинг бамисли хаёл.
Шундайлар бўлмаса агар дунёда,
Бу қадар мухтарам бўлмасди аёл.

Тошкент — Туркистон.

1970—1971 йиллар.

Матлуба

1

Матлуба эрталаб синглиснинг хатини олганида унинг илтимосини адо этолмаслигини тушунган, тушунгани учун ҳам мактубни икки буклаб столининг тортмасига ташлаб қўя қолган эди. Кейин кун бўйи санаторий врачининг зиммасидаги минг хил майда-чуйда ишлар билан бўлиб, синглиснинг хати ёдидан ҳам кўтарилди. Кечқурун ниманидир қидириб столнинг тортмасини очдию, кўзи хатга тушиб, кўнгли яна бир хил бўлиб кетди.

Синглиси санаториянинг шоферидан бериб юборган хатида шундай деган эди:

«Опажон!

Институтга энг ками 14 балл билан қабул қилишар экан. Мен ўн икки балл олдим. Бироқ одамлар: ҳар нечук қишлоқдан келгансан-ку, шошмай тур, дейишяпти. Кеча қабул комиссиясининг масъул секретари Самиғжон Матқобилов деган кишининг олдига кирувдим. У киши сизни яхши танир экан, салом айтди, кейин кетмай тур, бир иложи топилиб қолар, деди.

Опажон! Индинга мандат комиссияси бўлади. Шунга-ча бир келиб, ўша йигитга учрашиб кетсангиз қандоқ бўлар экан? Санаторийнинг машинасида икки соатда келасиз-ку! Жон опажон! Шундоқ қилинг. Чунки бу йигит сизни жуда... жуда... ҳурмат қилар экан...»

Мастура «жуда, жуда ҳурмат қилар экан», деган сўзларнинг тагига чизиб қўйган эди.

Эрталаб бу сўзлар фақат гашини келтирган эди, ҳозир ҳам юрагини жиз эттиролмади, лекин Мастуранинг

«Опажон!» деб бошлаган хатини қайта ўқиркан, нигоҳи олдига унинг озғин маъсум чеҳраси ва мўлтираб турган кўзлари келди...

Матлуба юраги «шиғ» этиб, очиқ деразанинг олдига борди.

Кун ботган, икки тоғ оралиғидаги чуқур дарага соя тушган лекин ўнг қўлдаги осмон ўпган чўққилар олмосдай чарақлаб турарди. Чўққи этагидаги санаторий боғидан жаз ва саксафон овозлари келар, пастдан шовиллаб оққан сой бўйидаги ёнғоқзор орасидан гоҳ ширакайф хиргойи, гоҳ зўр қаҳқаҳа эшитиларди.

Кеча кечқурун сой бўйига бир турух «ёввойи» дам олувчилар келган. Улар орасида бир маҳаллар Матлуба ишлаган шаҳар поликлиникасининг бош врачлари. Асқар Аминович ҳам бор эди. Асқар Аминович Матлубани кўриб: «Ие, шўттамисиз ҳали? Тўй бўлдимиз? чақирмадингиз-а?» деб ҳазиллашди. Унинг бу ҳазили Матлубанинг қалбидаги эски ярани тирнаб, кечаси билан тўлғаниб чиқди.

Самиғжон ҳам ўшанда дадаси билан бирга «ёввойи» ларга қўшилиб келган эди. Улар сой бўйига чодир тикиб, бир-икки ҳафта туришган эди. У маҳалда бу санаторий ҳали қурилмаган, Матлуба эса эндигина саккизинчини битирган, кийикдай хуркак бир қизча эди. Катта шаҳардан келишган бу одамлар жуда ғалати туюлар, дам хуркак қишлоқ қизларини суратга олиб: дам «Тарзан» бўлиб дарахт шохларидан учиб юрадиган хушсурат «пасон» йигитча эса бир юрагини жизиллатар, бир чўчитар эди. Самиғжон ҳам бошқа қишлоқ қизлари орасидан ёлғиз Матлубани хушласа керак, уни кўпроқ суратга олишга тиришарди. Баъзан у Матлубанинг қалбида ажиб ҳислар уйғотувчи олис шаҳарларнинг, аллақандай сирли қалъаларнинг суратларини ҳадя қилар, баъзан, гўё Матлуба мевага зордай, этак-этак ёнғоқ қоқиб ҳадя қилар, қиз уялиб қочганда эса, қувиб бориб, сочидан тортқилаб ўйнашар эди...

Лекин қизиқ: Матлуба ҳар сафар Самиғжонни ўйларкан, негадир кўнглини ёруғ нурга тўлдирган бу ёз оқшомлари эмас, ҳаммадан бурун ёмғир чеслаклаб қуйиб турган илиқ баҳор кунини эсига тушарди.

Унда Матлуба саккиз йиллик мактабни битириб, медицина техникумининг биринчи курсида ўқир эди.

Уша кунини уст боши ёмғирдан шалаббо бўлса ҳам ўзи

ёш боладай қувнаб кулган Матлуба автобус тўхтайдиган жойга чопиб бораркан, уни янги «Москвич» қувиб ўтиб, беш-олти қадам нарида тўхтади, сўнг машинанинг эшиги очилиб ёш бир йигитчанинг боши кўринди:

— Чопинг, Матлубахон!

Матлуба дарров таниди: «Самиғжон!..» Таниди-ю, шошганидан машинанинг ёнидан ўтиб қочмоқчи бўлди. Лекин Самиғжон «газ» бериб уни қувиб ўтди ва яна машинасини йўлига кўндаланг қилди.

— Ие, мени танимадингизми, Матлубахон? Мен ўша... «Тарзан» Бўламан... Эсингиздами?

Матлуба беихтиёр илжайди.

— Ҳа, эсимда...

— Бўлмаса нега қочяпсиз? Шаҳарга келиб, ҳалиям шаҳарли бўлолмадингизми? Қани чиқинг. Мен бўри эмасман-ку еб қўяди, деб қўрқсангиз!— деди Самиғжон кулиб:— Узингиз айта қолинг, Матлубахон, сиздай қиз ёмғирда пишиб турса-ю, мен машинада ўтиб кетсам қандоқ бўлади, а?

Матлуба нима дейишини билмай:

— Машина ўзингизникими?— деб сўради, сўради-ю, лабини тишлади: шуниям сўрайдимиз?

— Машина поччамларники, лекин ўзимники ҳисоб. Нега десангиз поччамлар ҳайдашни билмайдилар!— деди Самиғжон ва Матлубага қараб кўзини қисди:

— Хоҳласангиз ҳар куни катайса қилдираман!

— Раҳмат!— Матлуба аччиғланган бўлиб, юзини четга бурди; лекин бу ҳазилкаш, ҳушчақчақ йигитдан аччиғланолмаслигини, ҳатто қовоғини солишга ҳам қурби етмаслигини сезиб, беихтиёр жилмайди.

— Шунақа бўлсин!— деди Самиғжон.— Сал қовоғингизни очиб ўтиринг. Одамнинг капалагини учириб юбордингиз-ку, Матлубахон!

Самиғжон Матлубани ётоқхоналарига олиб бориб қўйгунча бир лаҳза тинмай ҳазиллашиб, уни кулдириб борди, хайрлашаркан:

— Эртага Темирийўлчилар паркида техникумлар аро волейбол мусобақаси бўлади,— деди.— Бизнинг команда соат бешда ўйнайди. Келасиз, а, Матлуба?

Матлуба:

— Билмадим энди...— деб баҳона қидира бошлаган эди, Самиғжон, қўлини оғритиб сиқди:

— Йўқ, деманг Матлуба! Қутаман. Бормасангиз хафа бўламан!

Матлуба спорт билан кўп қизиқмас эди, мусобақага йиғилган оломонни кўриб ҳайратда қолди: одамнинг кўплигидан кенг майдонга танга ташласа ерга тушмас эди.

Ҳаво ранг майка кийган Самиғжон узун, бақувват оёқларига гўё пружина ўрнатилгандай, дик-дик сакраб келиб, Матлубани қўлтиқлаб олди ва волейбол майдончасининг четида турган бир тўп қизларнинг ёнига бошлаб борди. Қизларнинг шивирлашиб қолганларини кўрган Матлуба дарров сизди: рашк қилишяпти!

Қизларнинг рашк қилиши бежиз эмас: хушқад, келишган Самиғжон ўйинда ҳам устаси фаранг эди. Ҳар сафар Самиғжон осмонга сакраб тўпни қарши томонга қарата урганида парк хушнуд қичқариқлардан ларзага келар, қизлар эса, кўзлари чақнаб: «Қойил, Самиғжон, қойил!» деб қичқаришар эди. Матлубанинг ўзи ҳам шунчалик қизишиб кетдики, ўйиннинг охирида ғалаба ва табриклардан оғзи қулоғига етган Самиғжон қизларнинг қуршовидан зўрға чиқиб Матлубанинг олдига келганда ўпич берганини ўзи ҳам билмай қолди!..

Кейин... кейин Самиғжон хизматга кетди. Матлуба уни икки йил кутди. Қишлоқ йигитларининг хатлари ва юборган совчиларини, курсдошларининг ишқ-муҳаббати, ҳаммасини рад этиб кутди. Бу ўртада техникумни ҳам битириб, поликлиникага ишга кирди...

— Опажон...

Матлуба бир сапчиб «ялт» этиб бурилиб қаради. Остонада... Мастура турарди. Уст-боши чанг-чунг, бошидаги нафис ҳаво ранг дурраси бир томонга оғиб кетган, кўзлари ҳорғин.

— Йиқилиб қолдингми?

Мастура ерга қаради.

— Йўқ... Сизни тушгача кутдим — бормадингиз. Кейин такси олиб келдим. Эртага мандат комиссиясининг мажлиси...

— Бекор қипсан келиб,— деди Матлуба.— Мен барибир боролмайман.

Мастура кўзлари мўлтиллаб опасига тикилди.

— Нега?

— Чунки... мен техникумга ҳам, институтга ҳам бировга ёлвориб кирган эмасман!

Мастура опасига билдирмай «қилт» ютинди.

— Ахир, у киши... Сизни жуда-жуда...

Матлуба тоқатсизланиб, бошини чайқади.

— Биламан. Бироқ, бормайман. Юр, дамингни ол. Энди нима бўлса ҳам... толеингдагини кўрасан!— деди у, сўнг синглиси йиғлаб юборишга тайёр эканини кўриб, яна кўнгли эриб:

— Мени кечир, Мастур,— деди ёлвориб.— Мен сен айтган... йигитнинг олдига боролмайман, жоним. Сабабини кейин... бир кун айтиб бераман. Юр, дамингни ол...

Мастура индамади, фақат пастки лабини қаттиқ тишлаб олди. Опа-сингил амбулаториядан чиқиб, дарвозага яқинлашиб қолганларида боғдан Асқар Аминовичнинг ширакайф овози эшитилди:

— Матлубахон! Шошманг, мана буни олиб кетинг!..

Асқар Аминович, эгнида пижама, қўлида дастурхонга ўралган товоқ, олчазордан чиқиб келди.

— Умрингизда бунақа ош емагансиз. Ўзим дамладим...— Асқар Аминович тўхтаб бир Матлубага, бир Мастурага қаради.

— Бу қиз...

— Бу қиз менинг синглим,— деди Матлуба.— Ўхшаймизми?

— Ўхшаш ҳам гапми? Худди ҳозиргина тухумдан чиққан жўжалардай! — деб кулди Асқар Аминович. — Сизни биринчи марта кўрганим эсимга тушди. Техникўмни битирган чоғингиз... эсингиздами?

— Эсимда, — деди Матлуба, негадир қизариб.

— Синглим ҳам институтга кирмоқчи эди... бали етмабди...

— Қайси институт? — деди Асқар Аминович.

Мастура қизариб:

— Физкультура институти, — деди истар-истамас,

Асқар Аминович Матлубага юзланди:

— Илгарироқ айтмабсиз-да, Матлубахон. Ошнаяғайнилар топилар эди. Аттанг!

Асқар Аминович гапини тугатмаган ҳам эди, Мастура тўсатдан кўзлари ёниб:

— Опамлар ўзлари шунақа! Бошқага қайишса қайишадиларки, ўз жигарига раҳм-шафқат қилмайдилар! — деди-ю, текис йўлда қоқиниб дарвоза томонга чопиб кетди.

Матлуба ранги ўчиб, унинг кетидан тикилиб қолди. Асқар Аминович ўнғайсизланиб томоқ қирди.

— Аттанг, олдинроқ билганимда...

— Майли, — деди Матлуба. — Ўз йўлини ўзи топгани яхши.

Асқар Аминович кулди.

— Аммо-лекин... Худди ўзингиз! Хулқ атвори ҳам сизга ўхшар экан. Уша... техникумда айтган гапларингиз эсимга тушиб кетди... Эсингиздами?..

Матлуба «ҳа» деб бош ирғади-да, Асқар Аминович билан совуққина хайрлашди. У уйларига боргиси келмай, дарага, шовиллаб оқаётган сойга бурилди. Асқар Аминовичнинг гаплари кўнглининг энг чуқурида ётган эсдаликларини яна қўзғаб, хаёлини ағдар-тўнтар қилиб юборган эди.

2

Охирги давлат имтиҳонини «беш»га топшириб чиққан Матлуба дугоналарининг табрик ва ўпичларига ҳали тўйганча ҳам йўқ эди, йўлакда секретарь қизнинг овози янгради:

— Матлубахон, комиссияга кирармишсиз!

Матлуба қуршаб олган қиз-йигитларнинг даврасини зўрға ёриб ўтиб, ҳозиргина чиққан аудиторияга кирди.

— Келинг, яқинроқ келинг, қизим! — ...— комиссия раиси, юмалоқдан келган химия домласи уни очиқ чеҳра билан қарши олди, сўнг ёнида ўтирган тўладан келган хушсурат одамга юзланди:

— Ҳали айтган қизимиз Матлубахон Иброҳимова шу киши бўладилар...

Тўладан келган хушсурат одам оқ оралаб қолган қалин сочларини силаб, Матлубага синовчан тикилиб ўтирарди. Боя Матлуба имтиҳон топширганида бу одам йўқ эди, шунинг учунми, бошқами, Матлуба ийманиб кўз қирини ташлар экан, оқ сочли одам химия домласига: «маъқул» деган маънода бош ирғаганини кўриб қолди.

— Сизни ҳурматли доцентимиз Асқар Аминович чақирдилар, Матлубахон, — деди домла.

Асқар Аминович унинг гапини таъкидлаб бош ирғади.

— Бизнинг поликлиникамизга сизга ўхшаган... ёш, қўл-оёғи чаққонгина ҳамшира қизча керак эди, борасизми, Матлубахон?

Матлуба елкасини учирди.

— Тақсимотда мени Сурхондарёга ёзишган.

— Сизга Тошкент яхшими, ё Сурхондарё даштларими? — деди Асқар Аминович кулимсираб.

— Мен шунчаки... ўшанда ойимлар бетоб десам ҳам қолдиришмовди...

— Унда қолдиришмаган бўлса, энди қолдиришади. У ёғини бизга қўйиб берасиз. Келишдикми?

— Менга барибир, — деди Матлуба ва бу гапи Асқар Аминовичга ёқмаганини пайқаб қолди. Доцентнинг кенг пешаваси тиришиб, катта қўй кўзлари қисилди.

— Хўп, яхши, — деди у. — Эртага Министрликнинг қадрлар бўлимига боринг. Мен айтиб қўяман.

Шундай қилиб, Матлуба Асқар Аминовичнинг раҳбарлигида ҳамшира бўлиб ишлай бошлади. Поликлиникада ундан бошқа яна ўн чоғлик ҳамширалар ишлар, шундай бўлса ҳам одам етишмас эди. Матлуба укол қилар, жароҳатларни боғлар, дори-дармон берар, юз хил асбоб ускуналарни ишга солиб, беморларни даволар; хуллас, эрталабдан кечгача нафас олишга ҳам вақт тополмас эди. У бош врачни деярлик кўрмас, гоҳо-гоҳо йўлакда дуч келиб қолса, Асқар Аминович мулойим кулимсираб:

— Ҳа, қора қиз, ишлар қалай? — деб сўраб қўярди. Бош врачнинг қўйган лақаби тезда бутун поликлиникага тарқаб, бошқалар ҳам Матлубани «қора қиз» деб чақирадиган бўлишди. Лекин бу лақаб Матлубани унча ранжитмас, чунки қорачадан келган бўлса ҳам юлдузи иссиқ эканини яхши билар, буни ёш врачларнинг муомаласидан ҳам сезар эди.

Матлуба, бошида нафис қизил дурра, эғнида нозик қоматига ярашиб тушган ва қорача чеҳрасини аллақандай очиб юборган оппоқ халат, икки ўрим майин сочи белида, тор йўлакдан дик-дик юриб ўтганида суқланиб қарамаган одам бўлмас, ҳатто даволанишга келган кекса беморлар ҳам Матлуба укол қилаётганида: «қўлингиз энгил экан, дард кўрманг. қизим», деб дуо қилишар, ёшлар эса тиржайишиб, йўлини пойлашар эди.

Бир куни уни Асқар Аминович чақириб қолди.

Матлуба кирганда Асқар Аминович, олдида бир ли-

копча новвот, дўнг пешанасида маржон-маржон тер, фамил чой ичиб ўтирарди. У Матлуба билан ўрнидан туриб, қўл бериб кўришди, столнинг олдига чуқур креслога ўтқазиб, бежирим хитой пиёласида чой узатди.

— Ишлар қалай, қизим, ҳеч ким хафа қилаётгани йўқми?

Матлуба унинг синовчан кўзларидан кўзини узиб ерга қаради.

— Йўқ, раҳмат...

— Шикоят йўқ денг? Яхши-яхши... — Асқар Аминович дўнг пешанасини силаб анча ўтирди, бир-икки марта томоқ қириб олди, кейин ясама хушнуд кулиб:

— Сиздан битта илтимосим бор, Матлубахон, — деди. — Лекин кўнглингизга ҳеч нарса келмасин... хўпми?

Матлуба чарақлаб турган қоп-қора кўзларини ердан узиб, бош врачга қаради. Асқар Аминович қошлари чиририлиб, яна томоқ қирди.

— Менинг бир жияним бор. Ўзи жуда яхши, камтар, культурний йигит, Матлубахон. Лекин ҳалигидақа... сал тортинчоқроқ. Илтимосим шуки, иккаловинг бир учрашиб танишсаларинг...

Матлуба Асқар Аминовичдай салобатли одам шу гапни кўзгаганидан уялиб, яна кўзини олиб қочди.

— Жияним сизни қаердадир кўрган экан. У сизни ҳалигидақа... қандай тушунтирсам бўлади, ёқтириб қопти... Уйларингизга совчи юбормоқчи экан, уришиб бердим. Ҳозирги ёшлар аввал танишадилар-билишадилар, яъни маданий йўл тутуш керак, дедим...

«Маданий йўл!... Ойимлар касал деб, йиғлаб борганимда қолдиришмаган одамлар, сизнинг бир оғиз гапингиз билан Сурхондарёдан олиб қолишди. Бундан чиқди, гап тагида гап бор экан-да!..»

Матлубанинг ўйлари қуюндай чарх-палак бўлиб кетди. Бу қуюн орасидан Самиғжоннинг вокзалда хайрлашаётганларидаги хафақон чеҳраси, тамгин қўй кўзлари намоён бўлди.

— Яна таъкидлайман, кўнглингизга ҳеч нарса келмасин, Матлубахон, — деди Асқар Аминович. — Албатта, ҳозирги ёшларга, яъни сизга, менинг бу гапларим ғалати туюлиши мумкин. Лекин, мен аминманки, танишсаларингиз... тил топишиб кетасизлар. Жияним ҳам ҳалигидақа... жа замонавий, культурний йигит, Матлубахон!..

«Замонавий йигит!..» Матлубанинг кўз олдида яна

Самиғжон келди. Лекин бу сафар унинг хафақон чеҳраси тез хиралашиб, эсига сўнгги хати тушди:

«Белорус қизлари жа дуркун бўлар экан, ўзлариям жа қуриб кетмагурлар...».

— Менинг «Волгам» ихтиёрларингда. Бир ўйнаб келинглр... хўпми, Матлубахон?

Матлуба тўсатдан юраги увишиб, бошини пастроқ эгди.

— Нусратжон! — деди Асқар Аминович.

Матлуба эшик очилганини сезса ҳам қарамоқчи эмас эди, ихтиёридан зўр бир куч оҳиста боқишга мажбур этди.

Остонада ҳақиқатан замонавий кийинган, қоп-қора сочларини силлиқ қилиб тараган, узунчоқ буғдой ранг юзи қип-қизил бўлиб кетган бир йигит ўнғайсизликдан кўзлари сузилиб, ишшайиб турарди. Йигит новчагина, лекин яғриндор бўлгани учунми, бақалоқроқ кўринар эди.

— Қани, ёшлар, танишиб қўйинглр... «Волга»мни олиб, бир катайса қилиб келинглр!

Асқар Аминович шундай деди-да, гўё Матлуба эътироз билдиришидан қўрқандай, шоша-пиша хонадан чикди. Нусратжон, қошлари чимирилиб, аллақандай содда юзидаги жимир-жимир томчиларни дастрўмолчаси билан артиб, Матлубанинг рўпарасидаги креслога чўкди.

— Ман Сизни... кўрганман, жуда кўп кўрганман, Матлубахон...

— Шунақами? — деди Матлуба. Тўсатдан унинг дилида болаларга хос бир шўхлик уйғониб, кулгисини аранг босди.

— Биз дўстлар билан чоллар чойхонасида ош қилишиб... гурунглашиб ўтирганимизда ўтиб қолардингиз. Ҳамма сизнинг йўлингизга тикиларди...

— Ҳаммами ё сизми?

Нусратжон «қовун тушир»ганини пайқаб, дудуқланди.

— Мен... Мени-ку, ўзингиз кўриб турибсиз...

— Ҳа, кўриб турибман... — Матлуба кўнглидаги шўх туйғуни яна ичига ютиб:

— Утираверамизми шўтта? — деб сўради.

— Юринг бўлмаса айланамиз, «Волга»сини ташлаб кетдилару, тоғамлар...

— Тоғангизнинг «Волга»си бўлмаса, ўн биринчи трамвай ҳам бор, — деб кулди Матлуба.

— Келинг, бир катайса қилайлик, — деди Нусратжон кўчага чиққанларидан сўнг. — Ноумид шайтон, биз ҳам «Волга»лик бўлиб қолармиз...

Матлубага Нусратжон бу гапни бўлакча маънода гапиргандай туюлди, машинага чиқаркан, жўрттага:

— Қачон оласиз, «Волга»ни? — деб сўради.

Нусрат ҳам бўш келмай:

— Лотерея олиб қўйибман. Биттаси бўлмаса биттасига чиқиб қолар, — деб кулди.

Матлуба ҳам беихтиёр кулимсиради. У ўзидан ҳайрон эди: боя Асқар Аминович жиянидан гап очганида энсаси қотган бўлса, энди Нусратжоннинг гап-сўзлари ёқиб, юрагининг аллақасери жазиллай бошлаган эди. Нусратжон унга неча бор ишқ-муҳаббат изҳор этган қишлоқ йигитларини эслатарди. Матлуба, бу йигитларнинг севгисини рад этса ҳам, уларни қаттиқ ранжитаётганини сезиб, ич-ичидан зил кетарди.

Қизнинг индамай қолишини бошқача тушунган Нусратжон;

— Гап пулда эмас, пул топилади, — деди. — Машина топилмайди, Матлубахон. Айниқса янгисини топиш қийин.

— Пулингиз шунча кўпми?

— Ҳар қалай, бир машинага топилади.

Матлуба:

«Пуллингиз машинага кетса қалинни қандай тўлайсиз?» деб ҳазиллашмоқчи бўлди-ю, қуйишқондан чиқиб кетишдан ийманиб:

— Олганга яраша янгисини олинг-да! — деб кулди.

— Илойим, айтганингиз келсин! — деди Нусрат. — Хўш, нима қиламиз, далага чиқамизми ё кафе-мафега кирамизми, Матлубахон?

— Йўқ, бирорта парк-маркка кира қолайлик. Яхши-си, Скверга туша қолайлик.

Скверда одам гавжум эди. Илиқ мусаффо ҳавони жийда ва акация гулининг хушбўй ҳиди тутган, ҳиёбондаги қиз-йигитларнинг қўлларида ҳам даста-даста гул, шунинг учунми, ё ёшларнинг шўх кулгилариданми, ҳамма ёқ аллақандай очилиб, яшнаб кетган эди.

Нусратжон ҳам гул олмоқчи бўлиб, гулчиларнинг

олдида, тўхтаган эди, Матлуба «раҳмат, керак эмас», деб қўлидан тортиди.

Матлуба дуч келган биринчи бўш скамейкага ўзини ташлаб, атрофга тикиларкан, Самигжон хизматга жўнашидан бир кун олдин худди шу ерга келганлари эсига тушди...

Улар скверга кечқурун кун ботмасдан олдин келишган, лекин гаплари тугамай, юракларни лиммо-лим тўлдирган ҳис-туйғулардан энтикиб, қайноқ бўсалар оғушида тонг отганини ҳам пайқамай қолишган эди.

Бу эсдаликлар тошқиндай ёпирилиб келди-ю, Матлуба ўзидан ижирганиб, Нусратжонга юзланди:

— Менга айтадиган гапингиз бор эди шекилли? Айтинг...

Унинг дабдурустдан бундай дейишини кутмаган Нусратжон шошиб қолди.

— Энди... ўзингиздан қолар гап йўқ. Бор гапни тоғамлар айтгандир...

Матлуба кулгисини яшириш учун ерга қаради.

— Хайрият тоғангиз бор экан. У киши бўлмаса нима қилардингиз?

— Йўқ-йўқ, гап унда эмас! Шунчаки... ўзингиз билиб турибсиз-ку, демоқчи эдим... Қисқаси, бирга турмуш қурсак дейман! — деди Нусратжон ва қулоқларигача ловиллаб, худди тоғасиникига ўхшаган дўнг пешанаси ялтиллаб кетди. Буни кўрган Матлуба гапни чўзмаслиги кераклигини, гап қанча чўзилса бу содда йигит шунча қаттиқ ранжишини тушунди.

— Мени кечирасиз, Нусратжон ака, — деди у, мулойимлик билан, — мен ҳали турмушга чиқмоқчи эмасман. Уқимоқчиман.

— Майли, ўқисангиз бош устига...

— Йўқ-йўқ, гапни чўзмайлик. Фойдаси йўқ. Мени кечирасиз, Нусратжон ака...

Йигит аллақандай сўниб, нурсизланиб қолган кўзларини осмонга тикиб:

— Майли, нима ҳам деймиз, — деди секин. — Суймаганга суйканмаймиз, Матлубахон...

— Хўп, хайр бўлмаса... — Матлуба ўрнидан турди. Нусратжон кўзғалмади. У осмондаги сийрак пушти ранг булутларга тикилиб ўтирар, оқариб кетган юзида, сал қисилган қўй кўзларида аллақандай сокин бир мунг жилва қиларди. Матлуба юраги «шиғ» этиб, бир-икки

оғиз ширин гап айтсиги келди, лекин йигитнинг кўнглини баттар оғритишидан қўрқиб, оҳиста узоқлашди...

3

... Эрталаб Матлуба энди ишга борган эди, Асқар Аминович чақиртириб қолди. Матлуба, худди ҳозир совуқ сувга шўнғийдиган одамдай, вужуд-вужуди жимирлаб кетди. Лекин бош врач уни кулиб қарши олди.

— О, ёшлар, ёшлар! — деди у, бошини чайқаб. — Тузукроқ гаплашишни ҳам билмайсизлар. Арзимаган нарсага аразлашиб қоласизлар! Қани, ўтиринг-чи, Матлубахон? Хўш, кеча нима бўлди ўзи?

Матлуба диваннинг четига омонатгина ўтирди, ҳозир бошланадиган савол-жавоблардан ўнғайсизланиб, рўпарасида ўтирган бу салобатли ва хушмуомала одамни ранжитишини билиб ғужанак бўлиб олди.

— Мабодо... қўполлик қилмадимми у тентак?

— Йўқ, йўқ...

— Е жияним ёқмадимми сизга?

Матлуба уялаганидан совқотаётгандай титраб:

— Кечирасиз, Асқар Аминович, мен... ҳали турмуш қурмоқчи эмасман! — деди.

— Ҳмм... — Бош врач бармоқлари билан столни чертиб жим қолди, сўнг, ўрнидан туриб, кабинетини бир айланиб чиқди. Матлуба унга қарамаса ҳам, бош врачнинг юзидаги мулойим табассум сўнганини, қошлари чимирилиб, қовоғи солинганини сезиб ўтирарди.

Ниҳоят Асқар Аминович тўхтаб:

— Турмушга чиқишни хоҳламасангиз... бир нима дейишим қийин, — деди хўрсиниб. — Лекин, назаримда, сиз хато қиляпсиз, Матлубахон. Биз кексалар кўпни кўрганмиз. Ишқ-муҳаббат деган баланд-парвоз гапларга учиб, гулдай қизлар бадбахт бўлганини биламиз. Шунинг учун... мен сизни ўз қизимдай кўриб, шу ишга аралашган эдим. Чунки жияним, кўрсроқ бўлса кўрсроқдир, бироқ... кўнглида кири йўқ, пок йигит, Матлубахон. Ҳалиям бўлса ўйлаб кўринг!

Матлуба бошини кўтармасдан:

— Майли, — деди оҳиста. — Мен ўйлаб бўлдим, Асқар Аминович.

— Шунақами? Хўп, нима ҳам деймиз? Аммо-лекин

кечирасиз, Матлубахон, мен сизни бунчалик енгилтак деб ўйламовдим. Умуман мен сиздан буни кутмаган эдим! Ҳа, кутмаган эдим!

Матлуба ялт этиб қаради. Бош врачнинг: «Мен Сиздан буни кутмаган эдим» деган сўзлари унга: «Мен сизни Сурхондарёдан олиб қолганимда илтимосимни ерда қолдиради деб ўйламаган эдим», деган маънода эшитилди-да, бу гап жуда қаттиқ тегди.

— Қилган ғамхўрлигингиз учун... раҳмат. Бироқ мен ҳам сиздан буни кутмаган эдим.

— Нимани кутмаган эдингиз? — деди Асқар Аминович юришдан тўхтаб.

— Агар Сурхондарёдан олиб қолишдан мақсадингиз, жиянингиз... Мени жиянингизга олиб бериш бўлса... раҳмат! Ҳалиям кетишим мумкин.

Асқар Аминович, ияги ғалати қалтираб, кўзлари қисилди.

— Агар мен шунча яхшилик қилиб эшитган гапим шу бўлса... Сизга ҳам раҳмат. Лекин Тошкентда қолганингиз учун пушаймон қилаётган бўлсангиз, марҳамат ҳалиям йўлингиздан қолманг!

— Майли, кетаман! — деди Матлуба.

— Жуда соз. Оқ йўл. Эртага Министрликка боринг. Кадрлар бўлимига телефон қилиб қўяман. Хайр. Муваффақият тилайман.

— Раҳмат! — Матлуба бошини мағрур кўтариб хонадан чиқди, лекин лабораторияга кирди-ю, ўзини диванга ташлаб йиғлаб юборди. Бир зумда ҳамшира қизлар йиғилишди, бир-бирига гап беришмай суриштира кетишди, бироқ Матлуба лом-мим демади, халатини ечиб, ўз кийимларини кийди-да, поликлиникадан чиқди.

4

.... Министрликнинг кадрлар бўлимида одам кўп эди. Матлуба навбат олиб, ташқарига чиқди. У чорбурчак гулзорнинг четидаги скамейкага ўтириб, кўчадан физиллаб ўтаётган машиналарга, трамвай ва троллейбусларга пашшадай ёпишиб олган болаларга тикилди.

Матлубанинг кўнгли хуфтон, кўчада узоқ ўтирди. Ҳар сафар Асқар Аминовичнинг муомаласи эсига тушса, кўзига милт-милт ёш келарди. Кеча бу гапларни пи-

санд қилмаган бўлса ҳам, кечаси жуда алам қилди. Йўқ, гап унинг Сурхондарёга кетишида эмас. У олис жойларга бориб ишлашдан қўрқмайди. Лекин Асқар Аминович... У бундай қилишга нима ҳақи бор? Жиянимга эрга тегмадинг деб ҳақорат қилишга, ишдан ҳайдашга ким ҳуқуқ берди унга?...

Матлуба буни ҳар ўйлаганида бир тўлғаниб, тонг отгунча ҳаёлида Асқар Аминович билан олишиб чиқди.

У бир ўйи Министрга кириб бўлган воқеани айтиб бергиси ҳам келди, лекин бу фикридан дарҳол қайтди, чунки министр уни Сурхондарёга боришдан қўрқяпти, деб ўйлаши мумкин!

Матлуба навбати ўтиб кетишидан қўрқиб ўрнидан турган эди, гулзорнинг рўпарасига таниш қора «Волга» келиб тўхтади-да, ундан Асқар Аминович тушди.

Матлуба кўриб-кўрмаганликка олиб, тескари бурилди. Асқар Аминович, қўлида катта чарм папка, Матлубанинг ёнидан ўтиб эшиккача борди, борди-ю, худди бир нарса эсидан чиққандай, тўхтаб:

— Сен... бу ерда нима қилиб юрибсан?— деб сўради.

Матлуба ҳайрон бўлиб Асқар Аминовичнинг юзига тикилди:

— Нима қилардим? Сурхондарёга кетмоқчи бўлиб келдим.

— Тентак!— деди Асқар Аминович, қовоғини солиб. — Бор, ишингга бор, ҳеч қайёққа кетмайсан!

— Ўзингиз-ку, кеча...

— Ўзингиз, ўзингиз! Бир оғиз гапириб бўлмайди сенларга! — деди Асқар Аминович, юзини буриштириб. — Ҳайронман ҳозирги ёшларга. Бунча тегма-нозик бўлмасларинг? Бор ишингга, кеч қолсан!

Матлуба эътироз билдиrolмади, томоғига бир нарса тиқилгандай туюлиб, «қилт» ютинди-да, Асқар Аминовичнинг ёнидан ўтиб, трамвайга қараб чопиб кетди.

5

Июннинг охирларида Самигҗондан телеграмма келди: «Йўлга чиқяпман. Рейс 421. Кутиб ол. Матқобулов».

Қасдига олиб, Самигҗон келадиган куни поликлиниканинг уч-тўртта ходими бир ҳафтага Мирзақўлга

ёрдамга борадиган бўлиб қолди. Улар орасида Матлуба ҳам бор эди.

Матлуба узоқ ўйлади. Асқар Аминовичнинг олдига киришга оёғи тортмас, кирганда нима баҳона кўрсатишни тасаввур этолмас эди. Лекин ўйлай-ўйлай бошқа илож тополмагач, охири киришга мажбур бўлди.

Ўша воқеадан кейин Матлуба бош врач билан гап-лашган эмас, Асқар Аминович ҳам у ер-бу ерда учрашиб қолганларида совуққина бош ирғаб қўя қоларди.

Матлуба кирганида Асқар Аминович халатини ечиб, қозиққа илмоқда эди. У Матлубага қарамай:

— Хўш, хизмат? — деб сўради.

Матлуба дудуғлана-дудуғлана илтимосини тушунтира бошлаган эди, Асқар Аминович худди у кутган саволни берди:

— Сабаб, боролмайсиз? Сизни Мирзачўлга командировка қилаётган бўлсак, ёш деб, бола-чақаси йўқ деб юборяпсиз, ахир.— Асқар Аминович, жойига бориб ўтираркан, кинояли жилмайди. — Ё... бирор муҳим сабаби бўлса — буни айтинг.

— Сабаби... — Матлуба довдираб қолгани учун ўзидан гижиниб, сумкасидан телеграммани олиб, столга қўйди. — Сабаби шу!

Асқар Аминович телеграммани ўқиркан, пешанасини ишқаб:

— Матқобулов... Бу ким? — деб сўради.

— Солдат... хизматини битириб келяпти...— Матлуба кўзларини қаёққа яширишини билмай, терлаб кетди.

— Хўп. Солдат бўлса, хизматдан келаётган бўлса... илож йўқ, — деди Асқар Аминович. — Муовинимга айтинг: ўрнингизга бошқа бировни тайинласин!

Матлуба севинганидан стулга қоқилиб эшикка отилган эди, Асқар Аминович тўхтатди:

— Яхши йигитми? Тўйга чақириш эсингиздан чиқмасин, а қора қиз?

... Самолёт бир соатча кечикиб келди. Бошида дўппи, эгнида атлас кўйлак, қўлида бир даста гул, юрагини чуллаган ҳаяжондан бир жойда туролмай, аэропорт олдидаги хиёбонларда айланиб юрган Матлуба, гулзорнинг четидаги скамейкада ўтирган бир гуруҳ эркак-аёллар уни зимдан кузатишаётганини, бир-бирларига қараб имо-ишоралар қилишаётганини пайқаб қолди:

«Самигжоннинг қариндош-уруғлари!»

Улар орасида ўн саккиз-ўн тўққиз яшар иккита қиз бор, иккалови ҳам жуда келишган, чиройли эди. Бири сочини қирқтириб сарғиш рангга бўяган, иккинчиси баланд қилиб турмаклаб олган. Утган-кетган ҳамманинг кўзи шуларда эди. Даврада худди Самиғжонга ўхшаган дуркингина ёш жувон ҳам бор эди. Матлуба гулзорнинг ёнидан ўтаётиб, ёш жувон чиройли бурнини жийириб кулаётганини кўриб қолди, кўриб қолди-ю, қаддини ростлаб олислаб кетди.

Матлуба Самиғжонни дарров таниди. Самолётдан чиққанлар орасида беш-олти солдат бўлса ҳам, уни кўрган заҳотиёқ таниб, юраги ўйнаб кетди: ўша!

Чап қўлида шинель, ўнг қўлида чамадон кўтариб олган Самиғжон трапдан чопқиллаб тушиб, илдам юриб, темир панжарага яқинлаша бошлади.

Самиғжоннинг бўй-баста яна ҳам чўзилиб, кучга тўлиб, бақувват йигитга айланган, узунчоқ қорамағиз юзида, кўз қарашлари, ҳатто одимлашида ҳам аллақандай шиддатли бир нарса пайдо бўлган эди.

Панжарадан чиқиш билан уни қариндош-уруғлари қуршаб олишди.

Чиройли ёш жувон унинг бошини эгиб икки юзидан чўлп-чўлп ўпди, қизлар кулишиб қўл узатишди, қизлардан кейин шляпа кийган серсавлат йўғон одамлар ва хипчиндай хушқомат йигитчалар навбатма-навбат қучоқлашиб, ўпишишиб узоқ кўришишди, ниҳоят, ҳаммаси катта оломон бўлиб, аэропорт биносига қараб йўл олишди. «Мени чақиргани эсида ҳам йўқ! Аҳмоқ бўлиб югуриб келибман!..»

Худди шу пайт, Самиғжон, гўё Матлубанинг кўнгил фарёдини эшитгандай, атрофга аланглаб қаради ва мунгайиб турган қизни кўриб, унга томон интилди. Лекин ёш жувон уни тўхтатиб, қулоғига бир нима деб шивирлади. Самиғжон «хўп» деб бош ирғади-да, Матлубага қараб югурди. Матлуба ҳам кўнгли бирдан равшан тортиб унга томон интилди. Самиғжон қадоқдай оғир катта қўли билан унинг майин кафтини оғритиб сиқаркан:

— Яхшимисан, Матлуба? — деди кулимсираб. — Битта ўпсам бўладими?

Матлуба қўлини тортиб олиб, орқага тисарилди.

— Ҳалиям ўшанақамисан? — деди Самиғжон.

— Қанақамаман?

— Қишлоқи!

— Боринг. Қариндош-уруғларингиз безовта бўлиш-япти! — деди Матлуба.

Самиғжон яна унинг қўлидан ушлади:

— Юр, бизникига!

— Йўқ, йўқ! — Матлуба чўчиб орқага тисарилди.

— Кимдан уяласан? Жа ғалати одатларинг бор-да! — деди Самиғжон, пешанаси тиришиб. — Хўп, бўлмаса... Эртага учрашсак... Қаерда учрашамиз? Ҳа, Темирийўлчилар паркида! Темирийўлчилар парки. Эсингдами? Волейбол ўйнаган жой. Соат бешда. Эсингдан чиқмайдимми? — Самиғжон кўзини қисиб кулди-да, кутиб турган қариндошларига қараб чопиб кетди. У чопиб бориб қизларни қўлтиқлаб олди. Буни кўриб турган Матлуба, бирдан ўпкаси тўлиб:

«Бормайман! — деди ўзича. — Агар ўлиб қолсам ҳам бормайман!»

Самиғжон, гўё уни дарров эсидан чиқаргандай қизларни қўлтиқлаб, аэропортга кириб кетиши, қариндош-уруғларининг уни менсимай кинояли боқишлари Матлубани шундай ўкситдики, дакки еган содда қишлоқ қизларидай кўз ёшини тиёлмай пиқ-пиқ йиғлаб юборди, сўнг, қизарган кўзлари билан автобусга чиқишга ийманиб камқатнов тратуардан пиёда кетди...

Кун ботган, лекин дарахтларнинг учлари, кўп қаватли баланд иморатларнинг пештоқлари чарақлаб, кўзни олар, офтобда эриб, кигиздай майинлашиб қолган асфальтдан қўланса ҳид кўтариларди.

Матлуба кўзига ҳеч нарса кўринмай, туфлисининг пошнаси билан юмшоқ асфальтга «мих қоқиб» бораркан, шу маҳалгача Самиғжоннинг қариндош-уруғлари билан қизиқмаганини эслади. Қариндош-уруғлари у ёқда турсин, энди ўйлаб қараса, Самиғжоннинг ўзини ҳам яхши билмас экан. Яхши биладиган ўрталарида нима ҳам бўлди? Қишлоқда танишишди, кейин бир-икки марта у ер-бу ерда учрашишди, хизматга жўнаётганида ўпишиб хайрлашишди, ниҳоят, хат ёзишиб туришди. Шу!

Бунақа танишлар ҳозирги ёшлар орасида озмунча бўладими? Уч йилдан бери келган ҳамма совчиларни қайтарганида, танишмоқчи бўлган ҳамма йигитларга рад жавоби берганида... нимага умид қилган эди?

Йўқ, у эртага учрашувга бормайди! Самиғжон уни севмас экан, у ҳам Самиғжонга суйканмайди!... Майли,

қариндошлари унга танлаганларини олиб беришсин! Самиғжон уни «қишлоқи» деди, Матлуба қишлоқи бўлса, ҳалиги қизлардан биттасини ола қолсин!

Матлуба учрашувга бормасликка астойдил қасд қилса ҳам, эртасига соат бешга яқинлашган сайин юраги ўйнаб, бир жойда туролмай қолди. Қизнинг ихтиёрига бўйсунмаган бир куч уни паркка судрар, жойида ўтиришга қўймас эди. У ўзи билан ўзи олишиб, шундай чарчадики, соат бешга занг урганда ҳолсизланиб диванга йиқилди. Шу пайт уни телефонга чақириб қолишди.

— Матлуба, сенмисан? Хайрият кетмаган экансан!

Матлуба Самиғжоннинг гапларига эмас, телефонда баралла эшитилиб турган чинқироқ музыкага қулоқ солиб, сукут сақлар эди.

— Гап шундаки, мен боролмайдиган бўлиб қолдим. Эшитяпсанми, Матлуба?

— Эшитяпман, — деди Матлуба. — Жуда яхши бўпти. Мен ҳам боролмас эдим.

— Нега? — деди Самиғжон кулиб. — Мендан хафа бўляпсанми? Биласан-ку ахир: бунақа пайтда келди-кетди кўп бўлади. Уйдан зўрға қутулиб чиқувдим, опам билан поччамлар судраб кетишди. Бу ерда.. яна ўтириш. Зиёфат!.. — Самиғжон ширакайф одамларга хос хушнудлик билан кулди. — Кўриб турибсан-ку, ахир?

— Ҳа, кўриб турибман. Майли, опангизнинг қайинсингиллари билан бўлаверинг... — Матлуба бу гапни айтишга айтиб қўйиб ўзидан ғижинди: «Мунча бачкана бўлмасам!».

— Ие, ҳа? — деди Самиғжон. — Кошки опамларнинг сендақа ажойиб қайинсингиллари бўлса? Мана, опам ҳам куляптилар, сени айтяптилар, содда қиз экан деяптилар!.. Эшитяпсанми, Матлуба! Нега индамаяпсан?

— Нима дейман?..

— Эртага соат бешда. Ушатта. Эшитяпсанми — соат бешу ноль-нолда. Кеч қолмагин тагин. Кўзим тўрт бўлиб кутаман. Эшитяпсанми, Матлуба?

Матлуба дили равшан тортиб жилмайди.

— Агар чиндан кўзингиз тўрт бўлиб кутсангиз!..

6

Матлуба ишдан чиқиб, ательега борди. Унинг бундан бир ой муқаддам заказ қилган, лекин кеча Самиғжоннинг келишига тайёр бўлмаган кўйлаги тайёр бўлган

экан. Эрталаб у янги кўйлаги билан янги туфлисини кийиб, икки ўрим сочини баланд қилиб турмаклар, поликлиникага кириб келганида, ҳамма ҳайратда қолди. Ҳамшира қизлар эса:

— Вой, мунча очилиб кетибсан, Матлуб!.. — деган хитоблар билан қарши олишди.

Матлуба бу хитоблар, ёш врачларнинг хушомадлари ва кутаётган учрашувдан боши гангиб, тушгача қушдай учиб юрди. Тушки овқат маҳалида халатини ечиб, буфетга кираётган эди, кимдир мулойим овозда: «мумкинми, яхши қиз?» деб чақириб қолди. Матлуба бурилиб қаради-ю, юраги алланечук бўлиб кетди.

Йўлкада аэропортдаги чиройли ёш жувон турарди! Жувон қоп-қора ингичка қошларини чимириб, Матлубага разм солди, кейин:— Кечирасиз, яхши қиз,— деди.— Малол келмаса бир минут вақтингизни берсангиз. Ташқарига чиқа қолайлик. Бу ерда гаплашадиган холироқ жой йўқ экан.

Улар олдинма-кейин юриб, поликлиникадан чиқишди. Кўчанинг у юзидаги кичик гулзорга ўтиб, чинор тагидаги скамейкага ўтиришди.

— Матлубахон, — деди жувон. — Сиз балки «бу нотаниш жувон нима қилиб юрибди», деб ҳайрон бўлаётгандирсиз?

Матлуба индамади. Унинг юрагидаги қўрқув сўнган, унинг ўрнини аллақандай совуқ бир туйғу эгаллаган, чунки жувон нима мақсадда келганини пайқаган эди.

— Мен... Самигжоннинг опалари бўламан,— деди жувон жилмайиб, жилмайганда оппоқ тишларининг орасига қўйилган нафис тилла қоплама ялтиллаб кетди.

— Мен сизни... ўзимга синглимдай яқин олганим учун келдим, Матлубахон. Сиз жуда... содда, яхши қиз экансиз....

— Раҳмат.

— Йўқ, ўлай агар ёлғон гапирсам! Сиз менга жуда ёқдингиз. Агар ёқмаганингизда, оқ кўнгил бир қиз эканлигини билмаганимда бу ерга келиб юрмас эдим...

«Гапинг бўлса резинкадай чўзавермай айтиб қўя қолмайсанми?» Матлуба ранги ўчиб, кўзларини олиб қочди. Жувон хўрсинди.

— Кўриб турибман, мени хушламаяпсиз. Сиз Самигжонни жуда яхши кўрсангиз керак... Бироқ оқибати нима бўлади? Яхшироқ ўйлаб кўрдингизми буни?

Матлуба энтикди.

— Оқибат... нима бўлишини укангиздан сўранг!

— Укамни қўйиб тулинг, Матлубахон?

— Нега энди қўйиб турар эканман?

— Чунки... ҳозирги йигитларни биласиз. Айниқса Самиғжон. Шон-шуҳратдан маст бўлиб, қизларнинг хушомадларидан боши айланиб қолган. Ҳали кўриш-саларингиз айтиб берар: армияда бир кун ҳам хизмат қилмабди. Икки йил Округ офицерлар уйининг физкультура командасида волейбол ўйнаб ўтказибди. Шаҳарма-шаҳар кезиб юрибди. Чет элларга чиқиб, бир даста диплом олиб, спорт мастери бўлиб қайтибди! Энди институтга кирмоқчи... Беш йил ўқиса, шаҳарма-шаҳар айланиб юрса! Яна чемпионатлар, чет элга чиқишлар, шон-шуҳрат, йўлини пойлаган жононлар!.. Сиз... Сиз соддагина бир қиз экансиз..

Матлуба кўнглининг бир четида унинг ҳақ эканига иқрор эди, лекин иқрор бўлгани учун ҳам баттар ёнди.

— Ундан кўра... сен укамга муносиб эмассан деб қўя қолинг! — деди у, лаблари тиграб.

Жувон бошидаги дуррасини тўғрилаб кулди.

— О, Матлубахон, Матлубахон! Ёшсиз-да, ёш! Мен сизнинг келажакингизни ўйлаяпман!

— Боя айтдим-ку, келажаким нима бўлишини укангиздан сўранг, деб!

— Мен ҳам айтдим-ку, укам ҳали турмушнинг ачиқ-чучугини татиб кўрмаган тантиқ бир йигит деб. У ҳозир ақл билан иш тутадиган аҳволда эмас!

«Ҳа-а... коса тагида ним коса бор экан-да! — Матлубанинг қалбида шўх туйғу жавлон урди. — Бундан чиқди Самиғжон билан гаплашган. Самиғжон мени деган!..».

— Майли-да! — деди у кескин. — Нима қилса ҳам ўзи қилсин! Сиз аралашманг!

Жувон бошини чайқаб хўрсинди-да:

— Нечага кирдингиз, Матлубахон? — деб сўради.

— Ҳар нечук сиз ўйлагандек қариб қолганим йўқ!

— Мен ҳам шунинг учун сўрадим-да, ёшингизни! — деди жувон. — Самиғжон энди йигирма бирга кирди. Сиз кўп бўлса йигирмага боргандирсиз... Ҳозир қайси қиз ўз тенгдошига турмушга чиқади, Матлубахон?

— Бундан чиқди, сизнингча ҳозирги қизлар чолларга тегар экан-да!

— Чолга бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, ўзидан ўн-ўн беш ёш катта одамга тегеди. Мен ҳаммани эмас, ақлли қизларни айтяпман!

Матлуба бурнини жийирди.

— Ақлли қизлар, а? Аҳмоғингиз бордир бу ерда! Ўйлайсизки, ниятингизни билмайди деб? Бу насиҳатингизни ўша укангизга олиб бермоқчи бўлган қайин сингилларингизга беринг! Тушундингизми?

— Тушундим! — жувон ранги ўчиб ўрнидан турди, кўзлари аллақандай совуқ чақнаб:

— Кеча сизни кўрганимда соддагина қиз экан деб ўйловдим. Энди қарасам... ичидан пишган экансиз! Ҳа, сиз укамга муносиб эмассиз! Унинг келажаги порлоқ! Ҳали донғи бутун дунёга кетади. Сиз укамга тегиб, унинг бошига дардисар бўлмоқчимисиз? Тегиб бўпсиз!

Жувон бунинг ҳаммасини тин олмасдан тез гапирди-да, Матлуба оғиз жуфтлагунча бўлмай, кўчадаги оломонга қўшилиб кетди. Матлуба ҳўшига келгайда жувон аллақачон қораси ўчган эди.

Матлуба аввал ўксиб, кўзига милт-милт ёш олди, кейин ўпкасини босиб, ўзидан ғижинди, дилини чулғаб олган алам, қишлоқ қизларига хос бўлакча бир ўжарлик билан алмашди:

«Йўқ, мен укангга дардисар бўлмоқчи эмасман. Бошда мен эмас, уканг менга ёпишган. Йўқ, чучварани хом санабман! Самиғжондан айириб бўпсан мени!».

Матлуба сумкасидан миттигина ойнасини олиб, тўзғиган сочларини тузатди, юзлари ловуллаб ёнган мулойим қизчанинг аксига қараб, кўз ёши аралаш жилмайди: «Чолга тег дейди-я! Ҳаммани ўзингдек кўрасанда!... Керак бўлса... ўша қайин сингилларингни чолга бер!.. Аҳмоғинг йўқ бу ерда!...»

7

Самиғжон айтган жойида, бир маҳаллар волейбол майдони бўлган, ҳозир эса ўртасига катта фонтан ўрнатилган гулзорнинг атрофида айланиб юрарди.

Эғнида енгсиз гулдор финка, оёғида кўзгудек ялтилаган учи бигиз туфли, тўзғиган қалин сочлари ўзига ярашиб тушган. Самиғжон Матлубага аэропортдагидан ҳам хушсурат кўринди-ю, негадир яна кўзига ёш келди.

Самиғжон уни кўриб, тез юриб келди-да, қўлтиғидан

олиб, четроқдаги скамейкага бошлади. Скамейкада муштдеккина бир кампир коляскада неварасини ўйна-тиб ўтирар эди.

Самиғжон Матлубани қўлтиқлаб олганича кампирнинг ёнига ўтирди.

— Ярим соат куттирдинг. Бурун бунақа одатинг йўқ эди-ку?

— Биз икки йил кутганда сиз ярим соат кутсангиз нима бўпти?

— Ҳа-а? Балосан-ку! Биру нолы! — Самиғжон шундай деб кулди-да, тўсатдан қизни қучоқлаб юзидан, лабларидан, бўйнидан ўпа бошлади.

Унинг оловли бўсасидан нафаси қайтиб вужудидан ўт чиқиб кетган Матлуба, кампир ўрнидан турганини кўриб, ҳушига келди, қаттиқ толпиниб, Самиғжоннинг қучоғидан чиқди.

— Вой, нима қиялпсиз? Уялмайсизми одамлардан? — деди ҳансираб.

— Бе! Кимдан? Ана у кампирдан уяламизми? У ҳам роса ўпишгандир ёшлигида! — Самиғжон кўзлари ўт чақнаб, Матлубага яқинроқ сурилиб ўтирди. Матлуба унинг яна ўпишга чоғланаётганини кўриб, скамейканинг четига сурилди. Самиғжон хиёбондаги қиз-йигитлар кулимсираб қарашаётганини кўриб қовоғини солди.

— Ана холос! Одамлар менинг ўпичларимдан эмас, сенинг мана шу қилиғингдан кулишяпти! — деди у. — Шу одатларинг сира қолмади-қолмади-да!

— Одатимга нима бўпти? Бўлмаса сизга... учраган жойда ўпиб кетаверадиган текин қизни топибсиз-да!

— Ие, бу нима деганинг? — деди Самиғжон.

— Ўзингизни гўлликка солманг! — деди Матлуба кескин. — Агар мени десангиз олдин... олдин ЗАГСдан ўтинг, кейин билганингизни қилинг!

— ЗАГСдан ўтинг! — Самиғжон кўзларини лўқ қилди, кейин бирдан хохолаб кулиб юборди.

«Бундан чиқди... опохонларининг гапи тўғри экан-да!» — Матлуба рангидан қони қочиб, энтикди.

— Нега куласиз?

— Ўзи куладиган гап қиялпсан-да!

«Яхши кўрса нега уйлангиси келмайди? Нега?» — деди Матлуба ичида. У бунга сира тушунолмас, Самиғжон эса ҳамон хохолаб куларди.

— Сичқонга ўлим, мушукка ўйин. Сиз мени кўгирчоқдай ўйнатиб, бир кун ташлаб кетмоқчисиз!

— Қизиқсан-а! Ҳозирги замонда ким ЗАГСни ўйлайди? Бир-бирини яхши кўргандан кейин...

— Яхши кўрсангиз... — Матлуба «тўй қилинг, уйлаинг!» демоқчи бўлди-ю, ийманди.

— Яхши кўрсангиз... нега ЗАГСдан ўтишдан кўрқасиз?

— Тўхта! Ахир сен... ахир биз...

Самиғжон: «ахир биз бир-биримизни севамиз-ку!» демоқчи эди, лекин «севги» сўзи унга чучмал кўриниб, дудуғланиб қолди, сўнг юзи буришиб: — Ахир сен мени... яхши кўрасан-ку! — деб хитоб қилди.

— Сиз-чи? — деди Матлуба.

Самиғжон асбийлашиб елкасини учирди.

— Менга нима бўпти? Ахир... бир-биримизни яхши кўрсак бўлди-да! Ўйнаб қолайлик... Бошқаси бўлаверар ахир!... Наҳот шаҳарга келиб ҳеч нарсани ўрганмаган бўлсанг? Мен сени... туппа-тузук бўлиб қолгандирсан, деб ўйловдим!

— Мен сиз айтган туппа-тузуклардан эмасман! — деди Матлуба. — Бўлмайман. Бўлолмайман ҳам.

— Агар мен ўргатсам-чи?

— Раҳмат!

Тўсатдан Самиғжон қизнинг қўлидан «шап» ушлаб ўрнидан турғазди.

— Бўлди! Юр, бир жойга борамиз!

Матлуба унга ҳадиксираб қаради:

— Қаёққа?

— Бир ўртоғим чақирган. Жиндай зиёфат бўлади. Менинг ёр-биродарларим билан танишасанми, йўқми? — деди Самиғжон кулиб: — Е ЗАГСдан ўтмагунча танишмайсанми?

Матлуба индамай парк дарвозасига томон йўналди. Самиғжон паркдан чиқиши биланоқ беш панжасини кўрсатиб, (бу унинг «беш сўм бераман» дегани эди) дуч келган биринчи машинани тўхтатди.

— Чилонзорга.

— Ўтиринглар!

Машина «газик» эди. Самиғжон Матлубани орқа ўриндиққа чиқариб, ўзи ёнига ўтирди-ю, машина кўзғалиши билан яна боягидай маҳкам қучоқлаб олди. Матлуба унинг иссиқ лабларидан лабини олиб қочаркан,

гоҳ ўзини кўриб кўрмаганликка олиб ўтирган шофёрдан уялар, гоҳ борадиған жойларини ўйлаб ваҳима босар, лекин шундай бўлса ҳам Самигжонни силтаб ташлашга журъат этолмас, чунки унинг «қишлоқи» деб кулишидан кўрқар эди.

Машина узоқ юрди. Матлуба Чилонзорга борган бўлса ҳам ҳеч қачон савдо марказидан нарига ўтмаган эди, шунинг учун ҳам назарида, дунёнинг бир четига бориб қолгандай туюлди. Ниҳоят, Самигжон «келдик» деб машинани тўхтатди-да, сакраб тушиб Матлубага қўлини чўзди.

Улар катта кўчанинг муюлишига тушган, кўчанинг икки юзида эгизак болалардай бир-бирига ўхшаган тўрт қаватли бинолар солдатлардай саф тортиб турарди.

Самигжон Матлубани қўлтиқлаб, кўчанинг чап юзидаги ҳовлига бошларкан:

— Сал қовоғингни оч, Матлуб! — деди ёлвориб. — Худди мендан кўрқаётганга ўхшайсан, а?

— Йўқ, ўзим...

— Шундай чиройлик қиз!.. Ҳайронман: кийинишинг, юриш-туришинг жойида-ю, қилиқларинг... Ке, қўй, замонавий қизларга ўхшагин, Матлуб!

— Ухшай олмасам-чи?

— Жуда ўхшаб турибсан-да! Фақат... қовоғингни оч! Қани, бир жилмайгин. Яна!..

Самигжоннинг мулоим кулиб гапириши, айниқса «Матлуб», деб эркалаб чақирishi қизга у билан илк бор учрашган чоғларини, йигитнинг аллақандай бегубор шўхликлари, қизларни кулдириш учун ёнғоқ тепасида «Тарзан» бўлиб шохдан-шоҳга сакраб учишларини эслатди. Кўз олдига суюкли қишлоғи, тоғ этагидаги қалин ёнғоқзорлар келди-ю, юраги илиқ меҳрга тўлиб, беихтиёр жилмайди.

— Ҳа, бормисан? Мана энди мен яхши кўрган Матлубга ўхшадинг! — деди Самигжон.

Улар арининг уясидай гуж-гуж болаларга тўла ҳовлидан ўтиб, қаршидаги уйнинг иккинчи қаватига чиқишди. Самигжон «34» деб ёзиб қўйилган эшикнинг тугмасини босди. Эшик очилиб, остонада бўйнидаги галстуғи бир томонга қийшайиб, сийрак малла сочлари тўзғиб кетган пакана хомсемизгина бир йигит пайдо бўлди. У ширакайф кўзларини Матлубага тикиб ишшайди:

— Э, бормисанлар, оламда? Қани, хоним, марҳамат

қилсиялар!— Йигит Матлубанинг қўлтиғидан олмоқчи бўлиб қўлини чўзди, Матлуба худди ёш боладай ҳуркиб, Самигжоннинг орқасига яширинди. Уни хомсемиз йигитнинг мастона ҳаракатигина эмас, ичкаридан эшитилаётган чинқироқ музика билан қизларниг қаҳ-қаҳаси, айниқса йўлакни тўлдирган паға-паға тамаки тутуни-ю, аллақандай қўланса ҳид сескантириб юборган эди.

Пакана йигитнинг худди бўялгандай қип-қизил, қалин лабларида ғалати табассум жилва қилди:

— Ие, ҳа, на мунча чўчийсиз, хоним? Бўри эмасмики, еб қўйсак! — Йигит гапини тугатмаган ҳам эди, йўлакда у куни Самигжонни кутгани аэропортга чиққан икки қиз кўринди. Қизлар Матлубага «салом» деган маънода бош ирғашди-да, Самигжонни қўлтиқлашиб ичкарига бошлашди.

— Сиздақа кавалердан ўргилдик! Кутавериб кўзимиз тўрт бўлди-ку, ўртоқ Матқобулов?

Самигжон қизларни кўрганда Матлуба эсидан чиққандай, хушнуд кулиб ичкарига кириб кетди.

— Қани, хоним! — пакана йигит, қийшайиб қолган галстугини тўғрилаб, Матлубанинг билегидан ушлади.

Матлуба тўсатдан қишлоқда эшитган ваҳимали гаплари, мана шунақа зиёфатлару, бу зиёфатларда бўладиган беҳаёликлар ҳақидаги «миш-миш»лар эсига тушиб:

— Йўқ, йўқ, кирмайман! — деб бақирди-да, қўлини тортиб олиб, зинадан пастга отилди. У биринчи қаватга тушганида орқадан ҳалиги йигитнинг:

— «Ҳой, Самигжон! Тутиб келган кийининг қочиб кетди, оғайни!» деган овозини эшитди. Самигжон уни катта кўчага чиққанида қувиб етиб, қўлидан ушлади:

— Тўхта? Қаёққа қочяпсан? Нима бўлди сенга?

— Ҳеч нима! — Матлуба қўлини тортиб олиб, унинг юзига ғазаб билан тикилди.— Қаёққа олиб келдингиз?

— Қаёққа бўларди? Оғайнимникига келдик.

— Ўргилдим бунақа оғайнингиздан. Мен копток эмасманки, оғайнингизга оширсангиз!— Матлуба шартта бурилиб кетмоқчи эди, Самигжон ушлаб қолди.

— Шошма-шошма, нималар деяпсан ўзи? Наҳот ҳазилни тушунмасанг?! Ахир оғайнимнинг хотини бор-ку!.. Бу жувонларнинг биттаси ўшанинг хотини-ку!..

Матлуба яна кўзлари чарақлаб кетди.

— Хотини бўлса... нега менга осилади? Сиз ҳам ях-

шисиз! Мени хомсемиз оғайнингизга ташлаб, унинг хотини билан... қўлтиқлашиб...

Матлуба гапиролмай юзини кафтлари орасига яширди. Самигжон уни елкасидан қучоқлаб, кулди.

— Шу ҳам гап бўлди-ю! Булар жуда яхши, жуда оқ кўнгил одамлар, ахир!.. Сен... қанақасан ўзи?

— Майли, мен шунақаман! — деди Матлуба, изтироб билан. — Улардақа бўлолмайман! Бўлишни хоҳламайман. Тушундингизми?

Самигжон йўловчилар қизиқсиниб қараётганини кўриб, Матлубани четга тортди.

Қизнинг ҳатти-ҳаракатлари боя унинг кулгисини қистатган бўлса, энди ғашига тега бошлади. Айни замонда қизнинг сўзларида, аллақандай ички бир дард акс этиб турган маъсум чеҳрасида, ёш билан пардаланган катта қора кўзларида, бўлакча бир поклик ва самимият бор эди. Самигжон бу самимиятни сезар, сезгани учун ҳазилга буришга уринарди.

— Бундан чиқди... тўй бўлмагунча кўришмас эканмиз-да!

— Нега куласиз? Яхши кўрсангиз... нега қўрқасиз?

Самигжоннинг юзида изтироб акс этди.

— Ҳалиям қўрқаётганим йўқ. Лекин... кимга керак шу иш? Мен ҳали ўқийман, ахир!

— Уқисангиз нима қипти? — деди Матлуба. — Сиз ўқийсиз, мен ишлайман. Сизга ёрдам бераман.

Матлуба: «Жоним билан хизматларингизни қиламан!» демоқчи бўлди-ю, Самигжон ғалати кулимсираганини кўриб, лабини тишлади. Кўнглида эса унинг «хўп» дейишини илтижо қилар, агар у «хўп» деса чиндан ҳам унинг вафодор ёри, содиқ дўсти бўлишга қасамёд қиларди...

Самигжон афтини бужмайтириб:

— Тўй, уй-рўзғор, қозон-товоқ, бола-чақа! Вой дод! — деб кулди.

Матлуба бошини эгди, қўрқиб бўлса ҳам ўжарлик билан: — Войдод бўлса... мен ҳам бундай юролмайман, — деди.

— Бўлмаса кутар экансан-да! — деди Самигжон. — Беш йилга чидайсанми?

— Майли, кутаман!

— Қариб қоласан-ку! — Самигжон бу гапни айтишга

айтиб қўйиб, дарров тилини тишлади. Чунки Матлуба тўсатдан ранги ўчиб, лаблари пирпираб кетди.

— Қариб қолишимдан қўрқсангиз... атрофингизда парвона бўлиб юрганлар билан бўлаверинг! Институтни битириб, машҳур бўлганингизда, уйланасиз!

Матлуба шундай деди-да, ўзини катта кўчага отди. У ёқдан бу ёққа гизиллаб ўтаётган машиналарнинг бири тормозини гичирлатиб тўхтади, иккинчиси четга буриламан деб, ариқча қийшайиб қолди. Матлуба эса, кўзига ҳеч нарса кўринмай, кўчадан ўтди-да, тротуардаги оломонга қўшилиб кетди...

Самиғжон бир лаҳза қизнинг кетидан тикилиб турди, кейин қўлини бир силтаб, орқасига қайтди.

8

Ҳозир, олти йилдан кейин, ўшанда Самиғжонга айтган гаплари, дарҳол «ЗАГСдан ўтасан» деб, оёқ тираб туриб олганлари Матлубанинг ўзига ҳам ғалати туюлади, буни ҳар эслаганида уятдан юзлари буришиб кетади. Лекин, содда қишлоқ қизи, у ўша кеча Самиғжон билан алоқани узиб, тўғри қилганига амин эди. Тонг отгунча мижжа қоқмай, қоронғида шифтга тикилиб ётаркан, Матлуба ўшанда яна бир нарсани кўнглига қаттиқ тугди: ўқиши керак! Чунки наздида, Самиғжон ҳам, опаси ҳам уни шунчаки бир ҳамшира деб ўйлаганлари учун назарга илишмагандай туюлди. Агар у институтда ўқиганида улар ҳам бошқача муомала қилишар эди!.. Шунинг учун ҳам қишлоқи бир ўжарлик билан: «Агар бошимга тош ёғса ҳам ўқийман, кириш имтиҳонларидан сурункасига ўн йил йиқилсам ҳам ўқийман!» деб ўзига ўзи сўз берди.

Самиғжон бу воқеадан кейин ҳам бир-икки марта Матлубахонни излаб галиккликага келди. Лекин Матлуба унинг олдига чиқмади. У чиқмасликка чиқмас эди-ю, кейин бир неча кунгача ҳеч қаёққа сиғмай, пушаймон чекиб юрарди. Умуман, Самиғжондан кўнглини узишга қаттиқ аҳд қилса ҳам уни зимдан кузатишда давом этар, газеталарда суратлари чиқса қирқиб олар, у ҳақдаги мақолаларни қайта-қайта ўқир, шундай пайтларда дугоналарига билдирмай хилватда йиғлаб кўнглини бўшатар эди.

Бир кун — унда Матлуба ТошМИ нинг иккинчи кур-

сида ўқир эди, — медиклар билан физкультурачиларнинг волейбол бўйича ўртоқлик учрашуви бўлди. Учрашувда Самиғжон ҳам қатнашди.

Матлуба Самиғжон кўриб қолишидан қўрқиб, ҳам шуни истаб, ўйинни бошдан охиригача томоша қилди.

Физкультурачилар учрашувни учу-бир ҳисоби билан ютдилар. Ўйиннинг охирида физкультурачилар Самиғжонни осмонга отиб, табриклашди. Уни табриклашиб, атрофида гиргиттон бўлганлар орасида қизлар кўп эди. Бунни кўрган Матлуба майдондан секин чиқиб кетди.

Негадир кўнгли вайрон бўлган Матлуба, катта кўчада маъюс бораркан, тўсатдан унинг ёнига «Волга» келиб тўхтади-да, Самиғжоннинг «Матлуб!» деган таниш овози эшитилди.

Матлуба юраги шиф этиб, ялт этиб қаради, қаради-ю машина тўла қизларни кўриб, ўзини яна оломон орасига урди.

Охирги сафар Матлуба Самиғжонни бешинчи курс имтиҳонларини топшириб, практикага кетаётганида кўрди. Бир кун кечқурун сўнги имтиҳондан қутулган Матлуба хуррам кулиб, ётоқхонасига кирган эди, қўшни хонада турадиган бир қиз югуриб кирди:

— Сизни бир йигит қақиряпти! Жа кетворган йигит! Матлуба дарров сезд: Самиғжон!

Самиғжон ҳовлида папирос чекиб турарди.

Матлубани кўрганда офтобда қорайган шиддатли юзида кинояли табассум жилва қилди.

— Мана, бир қошиқ қонимиздан кечармикансиз, деб келдик, Матлубахон!

Матлуба унга яқинроқ борди-ю, сесканиб кетди: Самиғжон оёқда зўрға турарди!... Галстуги бир томонга қийшайиб қолган, кўзлари қизариб кетган, лаб-лунжи осилган...

Матлуба вужуди зир титраб орқага тисарилди.

— Тўхта, нега қочяпсан, Матлуб! — деди Самиғжон. — Мана, хоҳласанг ЗАГС дан ўтамиз. Агар сен учун менинг юрагимдан ЗАГС қорози ортиқ бўлса, марҳамат, унга ҳам тайёрмиз!

У Матлубага яқинлашмоқчи бўлиб бир-икки қадам ташлаганди, қоқилиб кетиб, акацияни ушлаб қолди.

Матлуба қайрилиб ҳам қарамади. У ётоққа кирди-да, ўзини каравотга ташлаб йиғлаб юборди.

Шу-шу, Самиғжон қайтиб келмади. Эҳтимол ўшанда

маст бўлса ҳам Матлубадан ранжигандир. Ундан ранжимаган, кўнгли қолмаган ким бор ўзи? Битта-ю битта сингиси Мастура бўлса... уни ҳам йиғлатди! Бултур институтни битириб, қишлоққа келгандан бери қанча жойдан совчи келди — ҳаммасини қайтарди, ҳаммасини ранжитди. Йигитлар уни кибор дейишади, баъзилар ҳатто бемеҳр, тош бағир қиз деб ўйлайди. Балки Самигжон ҳам шу хаёлга боргандир? Матлуба бўлса... Кошкйди Самигжон яна бир марта қидириб келса, келиб бир оғизгина илиқ сўз айтса... нималар қилмас эди Матлуба?.. Ҳижрон дудида лахта чўғ бўлган юраги ёшлик эҳтироси, қизлик меҳр-муҳаббати — ҳамма-ҳаммасини унга икки қўллаб тутмасмиди! Унинг садоқатли ёри, ҳамдари дўсти, сирдош ўртоғи бўлмасмиди? Бу ғурур, бу аламларни эсидан чиқариб, бир умр унинг «чўриси» бўлмасмиди?..

Кошкйди одамлар буни билишса! У ҳам тирик жон эканини, ёшликда қўмсаган беғубор, пок муҳаббат орзусида ёниб битганини, қонида кўпирган эҳтиросни жиловлай-жиловлай чарчаганини, олдин Самигжонни пушаймон қилдириб, кейин унинг мисоли бир чўриси бўлиш ниятида адои-тамом бўлганини тушунишса!.. Йўқ, ҳеч ким буни билмайди, ҳамма уни «димогдор» бир қиз деб ўйлайди.

Матлуба чуқур хўрсиниб ўрнидан турди, пастда, қоронғи жарликда шовиллаб оқаётган дарёга қулоқ солганича, бир-бир босиб орқага қайтди.

Мастура, бошига будильникни қўйиб, диванда ғужанак бўлиб ухлаб ётар, йиғлаган бўлса керак, қовоқлари шишган, сочлари ёстиққа ёпишиб қолган эди. Матлуба юрагига қуюлиб келган опалик меҳридан кўнгли эриб, сингисининг маъсум чеҳрасига, нам киприкларига тикилиб, бирпас турди, сўнг алламаҳал бўлиб қолса ҳам, машина сўрагани санаторий директорининг уйига кетди.

Опа-сингил Санаторийнинг алмисоқдан қолган тарақ-туруқ «газиги»да йўлга чиққанларида қорли чўққилари усти эндигина оқара бошлаган, лекин дара ҳали зимзий, тоғ бағридаги боғлар қорайиб кўринар, сойнинг шовуллаши аллақандай ваҳимали туюларди.

Улар барвақт йўлга чиқиб яхши қилишган экан, пачоқ машина гоҳ радиатори қайнаб, гоҳ мотори ўчиб, шаҳарга соат тўққиздан ошганда кириб боришди.

Қишлоқдан иккиланмай чиққан Матлуба шаҳарга

яқинлашган сари ҳаяжони ортиб, толмовсирай бошлади. Агар ёнида Мастура гуноҳкор боладай мунғайиб ўтирмаганда, балки ярим йўлдан қайтиб кетар эди.

У институт биноси кўриниши биланоқ машинани тўхтатиб, шоферга жавоб берди, сочини, кийимларини тўзатаркан, ҳаяжонини яшириш учун жўрттага дағал овозда:

— Қани, бошла!— деди синглисига.— Мен билмасам, қабул комиссияларинг қаёқда-ю, ўртоқ Матқобулов қаёқдалар?

Мастура олдинга ўтди. Унинг кетидан бораётган Матлуба институт олдидаги хиёбонларда юрган тўп-тўп қиз-йигитларни кўриб, беихтиёр тўхтади.

— Қаёққа чопасан? Матқобулов келадиган вақт бўлдими ўзи?

— Келган бўлишлари керак, Соат иккида мандат комиссияси. Ҳамма иш ўша кишининг қўлларидан ўтади-ку, ахир! — Мастура кўзлари жовдираб бир опасига, бир институт томонга қаради-ю, бирдан чехраси ёришиб кетди.

— Ана, кептилар! У ёққа эмас, бу ёққа қаранг. Кўрдингизми, қизлар билан гаплашиб турибдилар-ку!..

Матлуба, ранги ўчиб, синглиси кўрсатган томонга қаради. Самиғжон қўлида шляпа, теракка суяниб, бир гуруҳ қизлар билан чақчақлашиб турарди. Узоқдан унинг чехраси аниқ кўринмас, фақат оппоқ тишлари йилтирар, лекин Матлубанинг назарида у ҳеч ўзгармаган, аксинча, яна ҳам яшариб кетгандай туюлди. Кутилмаганда Матлубанинг эсига Самиғжоннинг бир маҳаллар кулиб айтган гаплари тушди:

«— Кутсанг майли-ю, лекин... қариб қоласан-да!..»

— Уша киши, — деди Мастура. — Танимадингизми?

— Танидим,— Матлуба қуруқшаб қолган лабларини ялади. — Танидиму, бироқ... мени кечир, Мастур, мен бу одам билан учрашолмайман! Кейин... бир кун ҳаммасини айтиб бераман. Кечир, жонгинам!—Матлуба синглисини қучоқлаб юзидан ўпган бўлди-да, Самиғжон кўриб қолишидан қўрқиб, ариқ бўйидаги дарахтларни паналаганича чопиб кетди.

Мастура қулт этиб ютиниб институтга қараб кетди. У Самиғжонга учрашмасдан секин ўтиб кетмоқчи эди, лекин эшикка борганида Матқобулов кўриб қолиб, қизлар даврасидан чиқди.

— Ҳа, пучуқ, қаёқларда юрибсан?—деди у, кулиб.—
Кеча излаб тополмадим.

Мастура бошини хам қилиб, туфлисининг учи билан
ер чиза бошлади.

— Мен кеча... қишлоққа борувдим.

— Шунақами? — деди Самигжон. — Қалай, опангни
кўрдингми?

— Кўрдим. Опамлар... ҳозир шўтта эдилар...

Самигжон бирдан рангги ўзгариб, атрофига олаза-
рақ бўлиб қаради.

— Қани? Қаёқда?

Самигжоннинг юзида акс этган ҳаяжон, овозидаги
титроқ мисоли бир нур бўлди-ю, Мастуранинг кўнглини
қоронғи қилиб турган аллақандай шубҳаларни тўзғитиб
юборди. У тўсатдан ҳамма нарсага тушуниб, секин хўр-
синди.

— Опам... кетиб қолдилар. Сизни кўрдилару, кетиб
қолдилар...

— Нега?— деди Самигжон.— Нега келди-ю, кетди?

— Билмасам...

— Тавба! — Самигжон бўғилиб кетаётгандай бўлиб
томоғини силади, сўнг:

— Эҳ, Матлуб! Матлуб! — деб бош чайқади-да,
мийиғида кулимсиради. — Опанг... Ҳалиям ўша-ўша
экан-да, а?

... Матлуба эса, бу пайт, институтдан узоқда, шаҳар
паркининг энг хилват жойида бир ўзи ўтирарди. У ўзи
билан ўзи олишар эди: «Ҳозир қилган иши тўғри бўлди-
ми, йўқми? Мастурага нисбатан, биттаю-битта сингли-
сига нисбатан яхши қилмади, албатта. Лекин, ҳозир Са-
мигжон билан учрашганда нима дерди? Ушанда гапин-
гизга кирмай аҳмоқлик қилган эканман, мана энди пу-
шаймон бўлиб келдим, дейдими?»

— Йўқ, учрашмаганим яхши бўлди! — дерди Мат-
луба. Лекин кўзларини парк дарвозасидан узолмас, қа-
ёққа кетганини синглисига айтмаганини унутиб, Самиг-
жон излаб келишини орзиқиб кутар, олисда унга ўхша-
ган йигит кўринса юраги ўйнаб кетарди. Келаётган йи-
гит Самигжон эмаслигига ишонгач, кўзига милт-милт
ёш оларди.

Тошкент, 1969 йил.

Ҳикоялар

Соқол

Фронлда мард ўғлон, тинчлик чоғида кўли гул
нисон, уста Умирбек отага бағишлайман.

(Муаллиф).

Хунар хунараст, беҳунар хораст... Хунар демоқчи қи-
зиқ бир ҳангома эсимга тушиб кетди, бекор ўтиргандан
кўра айтиб берай, ука.

Қирқ учинчи йилнинг куз ойлари фронтга тушдим.
Ерда қор йўқ ҳисоб, аммо совуқ-чи, туф десанг, тупик
ерга тушмайди.

Биз борадиган куни тонготарда қаттиқ жанг бўлиб,
немис ашқол-дашқолини ташлаб қочган экан, қувиб ке-
таётганларга қўшилиб, биз ҳам қувиб кетдик.

Елкамда милтиқ. Аммо-лекин взводимизда битта стан-
ковой пулемёт бор эди, навбатма-навбат судраймиз, са-
баб — пулемётчиларнинг ўзларига ташлаб қўйсангиз, ро-
тадан қолиб кетишади.

Бир маҳал, денг, пулемёт тушмагурнинг бир ғилди-
раги ғилдирамай қолса бўладими!

Пулемёт шунчаки бир буюм эмас-ки, уни саккиз бў-
либ кўтарсангиз, ҳар бўлаги салкам икки пуд келади.
Взводда, десангиз, ҳаммаси бўлиб йигирма чоғлик сол-
дат бор, қарабсизки, кўз очиб юмгунча навбат келиб
турибди! Ҳаш-паш дегунча ўпкамиз шишиб, текис жой-
да қоқилиб қолдик.

Ҳар тўхтаганимизда, пулемётчилар у ёқда қолиб, пу-
лемётга взводу рота командиригача ёпишишади. Аммо
сирини топишолмайди. Туркистон депосида ўн йил иш-
лаб, қилмаган хунарим қолмаган, бир ўйим: у ёқ-бу ёғи-
ни бир айлантириб кўрайми, дейману, тагин: ўзинг-ку,
ротага ҳали замон қўшилдинг, билафонлик қиламан деб,
шарманда бўлма тагин, деб ўпкамни босаман.

Бир маҳал рота командиримиз хуноби чиқиб: «Тех-
никани яхшироқ биладиган бирон бир одам борми? Ким

шу пулемётни тузатса... бир котелок қўшимча шавла!»— деб қолди.

Таваккал қилиб даврага тушдим.

Аввалига ишонқирамай туришди-ю, бошқа ҳеч ким отилиб чиқмагандан кейин, қўйиб беришди.

Бундоқ филдиракни ушлаб айлантириб қарасам — орқага айланади-ю, олдинга айланмайди!

Техниканинг тилини билганлар тушунади: жамики филдирайдиган нарсаларда «самоторможение» дейдиган бир дард бўлади. Бир мурвати сал қийшайиб қолса бас, шу дардга учрайди-қолади, яъни орқага айланса айланадики, олдинга айланмайди. Қарасам ўша: самоторможение!

Дарҳол филдиракнинг қопқоғини очиб, қийшайган мурватни штик билан тўғрилаб, қайта қопқоғини ёпиб қўйдим: қарабсизки, урчуқдай айланиб турибди!

Солдатлар хурсанд. Командир бўлса, бир котелок шавлани икки қўллаб тутиб турибди!

Гап шавлада эмас, ука, ҳунарда. Ҳунар бўлмаса ким билади, бир рота одам яна қанча овора бўлардик!

Шу-шу, бизни тез-тез йўқлаб келадиган бўлиб қолишди.

Масалан, бирорта посёлкадан немисни қувиб чиқамиз. Дарҳол:

— Электрнинг тилини биладиган монтёр борми? — деб суриштириб қолишади.

— Мана биз биламиз!— дейман.

Депода ўн йил юриб, қилмаган ишим қолмаган, ука. Монтёрликдан ҳам хабарим бор. Бориб, движок бўлса юргизиб, бирор шикасти бўлса тўғрилаб бераман. Ҳама хурсанд.

Бир маҳал тагин излаб келишади:

— Мотордан хабари бор одам борми?

— Мана, биз биламиз моторнинг тилини!— дейман.

Бориб қарасам, штабнинг машинаси катта йўлда пат-пат қилиб турибди. Уч ойлик курсни битирган ўн етти яшар шофер — солдат капотни очиб, кўзини лўқ қилиб турибди. Ҳайдашни зўрға ўрганган жўжахўроз, моторнинг нозик тилини қаёқдан билсин?

Тагига кириб, устига чиқиб, у ёғини бураб, бу ёғини бураб, гуруллатиб бераман. Қарабсизки, штаб бошлиғи раҳматнома ёзилган буйруққа бир буханка нон қўшиб беради. У маҳалда бир буханка нон пиёда тугул, отлиқ.

қа ҳам йўқ. Буйруқни чўнтакка жойлаб, бир буханка нонни ёр-биродарлар билан баҳам кўриб, шавла билан тушириб оламиз. Оғайниларим хурсанд. «Молодес—молодес, Набиев!» дейишиб, ер-кўкка ишонишмайди.

Бир кун десанг, салкам тўрт соатлик артподготовкдан кейин бир ёқдан танк, бир ёқдан пиёда аскар ҳужум қилиб, немисни зўр бир истехкомдан қувиб чиқдик. Лекин истехкомнинг нарёғи катта дарё экан, тўхтаб қолдик. Мудофаага ўтилсин, деган буйруқ келди.

Урушда немиснинг бир иши мени ҳали-ҳали ҳайрон қолдиради, ука. Бир жойда мудофаага ўтадиган бўлса, худди беш кун уруш эмас, беш юз йил яшайдигандай иш қилади. Ҳар блиндаж, ҳар ертўла-ки, шоҳона қаср дейсиз!

Неча кун совуқ окопларда ётиб ях бўлиб қолган мендай солдатларга роҳати жон бўлди-қолди. Снаряд тушиб вайрон бўлган бир блиндажнинг у ёқ бу ёғини тузатиб, ўртага гулхан ёқиб, исиниб ўтирувдик, бир маҳал командир келиб қолди.

— Набиев борми?

— Шўттабиз, ўртоқ капитан!

— Печка тузатишни биласанми?

— Билганда қандоқ, ўртоқ капитан, гуруллатиб юборамиз!

— Қойил, Набиев!— деди командирим.— Билмаган ҳунаринг йўқ-а! Қани, юр!

Урмон оралаб, қалин қарағайзорнинг орасидаги бир блиндажга кириб бордик. Бояги блиндаж ҳам блиндажми, кўриб оғзим очилиб қопти. Сизга ёлғон, худога чин, ука: тагига гилам тўшаб, тўрига сим каравотлар қўйиб қўйибди немис! Уртадаги столда денг, товуқ гўшти-ю, очилмаган коньяк шишалари қаторлашиб турибди!

Немиснинг ҳафсаласини айтаман: блиндажнинг бир томонини пйшиқ ғишт билан қалаб, девор печка қуришган экан. Бундоқ синчиклаб қарасам, печканинг кони бошқача — корейс тандирининг конига ўхшаб, девор орасидан айлантирилиб ясалган экан. «Ҳа-а, бизнинг қиш жон-жонингдан ўтиб кетган экан-да!» деб кулдиму болга билан ҳар ғиштни битта-битта уриб, кон ўтган жойларни аниқлаб олдим. Кейин уч-тўрт жойдан тешидим. Қарасам, худди ўзим ўйлагандай: артподготовка пайтида ғиштлар жойидан кўчиб, мўриси бекилиб қолибди!

Генералнинг солдати билан бирга мўрени тозалаб, ўт ёқувдик, боя айтганимдай, гуруллаб кетди!

Иккимиз ҳам хурсанд, печкани гуруллашиб қўйиб, гап сотиб ўтирувдик, бир маҳал дивизия командири келди.

Ёши олтишлардан ошган, нимжонгина бир генерал экан, гуриллаб ёниб турган печкани кўриб, яйраб кетди.

Печкани мен тuzатганимни эшитиб:

— Қани бўлмаса, устани бир меҳмон қилайлик,— деди солдатга.— Консерваларни оч, топганингни опкел!

«Меҳмон қилайлик» деган гапни эшитиб, биз ҳам очилиб кетдик, ука.

— Хўш, солдат, қанақасидан ичасан? Немис коньягиданми, ё ўзимизнинг ароқданми?— деб сўраб қолди генерал.

— Ўзимизнинг ароқ яхши, ўртоқ генерал!— дедим,

Генерал бир кулиб қўйди-ю, катта стаканни тўлдириб узатди. Мен ҳам денг, кинодаги Соколовга ўхшаб, стаканни битта кўтардим, консервага ёпишдим.

Генерал ўзи ҳам қиттайгина отиб:

— Қаердан, қайси миллатнинг фарзанди бўласан?— деб сўраб қолди.

Бояги шайтон ичга кириб, қонни кўпиртира бошлади-да! Бир қизиқчилик қилай деб, ўрнимдан сакраб туриб честь бердим:

— Товариш генерал!— дедим русчалаб.—

Я сын страны Узбекистан,
Где девушки цветут, как тюльпан.
Где виноград «дамские пальчики» растет,
И веселый, храбрый народ живёт!

Генерал куламан деб қотиб қолди.

Алламаҳалгача гаплашиб ўтирдик. Генерал мени тоза гапга солди, мен ҳам солдат латифаларидан гапириб бериб, роса кулдирдим. Ахийри оилам, болаларимни сўраган эди, яна қизиқчилик бўлсин деб:

— Саккизта болам бор!— деб юборувдим, генерал:

— Соқолинг бўлмаса ёш кўринасан-ку!— деди ҳайрон бўлиб.— Нечага кирдинг?

— Элликка бориб қолдик, ўртоқ генерал!— дедим.

Соқолдан ўзим ҳам беҳабар эканман, кечаси ойнага қарасам, соқол жонивор тўрт энлик ўсиб, жингалак-жингалак бўлиб буралиб турибди.

«Шошма, дедим ўзимча. Соқолда гап кўп. Яхшилаб парвариш қилиш керак буни!»

Шу кундан бошлаб соқолни форум қилиб, учларини қайчилаб тараб, парвариш қила бошладим. Соқол ҳам, денг, парваришни жойига қўйиб, силаб-сийпаб тургандан кейин бир гуркираб, ўсиб бердики, ҳаш-паш дегунча кўкракка тушиб қолди.

Кўриб турибсиз, ука, худо бўй-бастдан кам қилмаган. Бунинг устига кўкракни тўлдирган кетмон соқол! Қарабсизки, ротада биздан басавлат одам йўқ. Бирпасда номимиз «Отец» бўлиб қолди. Еш солдатлар «отец, отец» дейишиб, ер-кўкка ишонишмайди. Окоп кавлайдиган бўлсак, отец, сиз дам олиб туринг, ўзимиз қазиймиз деб, қўлдан белкуракни олишади, овқатга борадиган бўлсак, қани, отец, котелокни беринг, ўзимиз олиб келиб берамиз, деб ёлворишади. Соқол эмас, жоннинг роҳати!

Аммо-лекин соқолни қўйишга қўйибмизу, бир нарсани ҳисобга олмамиз: устав бўйича солдат соқол қўйишга ҳаққи йўқ экан. Командирларимиз ҳам аввал бошда эътибор беришмаган эди, бир кун чақириб қолишди.

— Набиев, соқолингни олди!

— Жон ўртоқ лейтенант! Жон ўртоқ капитан! Ўзбек халқида эркак зоти қирқдан ошганда соқол қўймаса гуноҳ ҳисобланади. Нима десаларингиз майли, аммо-лекин соқолга тегманглар деб ёлвораман. Қўлимда ҳунар, бир гапларини икки қилмасдан «хўп бўлади» деб честь бериб тураман, илтимосимни қайтаришолмади. Лекин бир-икки кун ўтмасдан яна чақиришди.

— Набиев соқолингни комбат кўрибди. Бизга қаттиқ танбеҳ берди. Олдирмасанг бўлмайди.

Яна ёлвораман: жон лейтенант! Жон капитан, бир бало қилинглар, дейман. Соқолни олдиришнинг сира иложи йўқ...

Ҳурматим яхши, ҳар қанақа буйруққа «хўп» деб тураман, яна гапимни қайтаришолмади.

— Майли боравер, аммо-лекин комбат кўриб қолса ўзинг жавоб берасан!

— Хўп, бўлади. Албатта ўзим жавоб бераман, дедим. Қўйинг-чи, у бўлди—бу бўлди, орадан беш-олти ой ўтиб кетди. Бу орада биринчи номер пулемётчи бўлдим. Кўкракда қўш орден, соқол ҳалигидақа. Ҳурмат

жойида. Хуллас-калом ишлар беш. Ҳзимиз ҳам денг, немисни зир югуртириб, чегарага яқинлаштириб қўйдик. Ҳхтин-ҳхтин уч-тўрт кун дам беришади. Шундай пайтларда этикларни тозалаб, кийимларни чўткалаб, соқолни қайчилаб, бундоқ атрофни айлангудек бўлсам, ёш солдатлар узоқдан генерал келяпти деб ўйлашиб, честь бериб серрайиб қолишади. Кейин оддий солдат эканимни кўриб, бирови кулади, бирови анграйиб қолади..

Бир кун — ўшанда ҳам бир ҳафталик қаттиқ жангдан кейин, уч-тўрт кун дам олишга чиқувдик, яна командир чақириб қолди.

— Набиев! Энди соқолингни олдирмасанг бўлмайди!

— Жон ўртоқ капитан!

— Ҳеч қанақа жон-пони йўқ! — деди командир. — Бу сафар сира иложи йўқ. Батальонни текширгани инспекция келаётганмиш. Комбат қатъий буйруқ берди.

— Уша инспекцияга ўзим жавоб берсам-чи, ўртоқ капитан?

— Инспекция сени бошига урадимиз? Инспекция мана биздан талаб қилади. Гап битта, Набиев! Командирнинг буйруғини қайтариб бўлмаслигини биласан.

— Биламан, ўртоқ капитан, лекин...

— Лекин-пекини йўқ. Ҳалиям сени ҳурмат қилиб, шунча вақт қўйиб бердик. Буйруқни бажармасанг гаупвахтага тушасан, уқдингми?

— Уқдим, ўртоқ капитан, лекин...

— Яна лекин дейди-я! Сен гапга тушунасанми, йўқми? Бор, кўзимга кўринма!

Ҳайрият «гаупвахтага марш!» демади. Ҳурмат қилгани учун-да, бўлмаса фронтда командирнинг буйруғини бажармай кўринг-чи, нима бўлар экансиз!

Ўзим ҳам қилгуликни қилиб қўйиб, командиримни ранжитганимдан ўкиниб, окопда юз тубан тушиб ётувдим, бир маҳал капитан яна чақиртириб қолди.

Бордим. Капитан юзимга қарамайди, хафа.

— Ҳозир комбат билан гаплашдим, Набиев. Эртага кўриқка чиқасан. Агар инспекция кўриб қолиб, соқолингни нега олдирмадинг деса... жон полковник, жон генерал, деб ўтирмайсан. Буйруқни бажармадим дейсан, вассалом. Бошқа гап айтмайсан! Уқдингми?

— Уқдим, ўртоқ капитан!

— Уқдим дейди-я! Нима бўлишингни биласанми ўзинг?

— Майли, ўртоқ капитан. Бошга тушганни кўз кўрар, деган гап бор бизда..

— Кругом марш!— деди капитан.

Командирнинг олдидан чиқиб, ўйланиб қолдим. Шу битта соқолни деб, бошим балога қолмаса эди, дейману, яна уни олдириб ташлашга кўзим қиймайди. Нега ле-сангиз, ўзиям соқолмисан соқол эди-да, ука. Ҳозирги соқол ҳам гапми, нах кўкракка тушган хўп кўркам бир соқол бўлувди-да, иним!

Гапнинг пўст калласи, соқолни олдиришга кўзим қиймади-ю, таваккал қилиб ҳозирлик кўра бошладим: кечаси билан ухламай этикларни кўзгудек қилиб ялтилатдим, тугмаларни ишқалайвериб, олтиндай чарақлатиб юбордим. Хуллас-калом, эрталаб, пилоткани пешанага қия қўндириб, орден-медалларни жаранг-журун қилиб, мўйловни бураб, соқолни тараб, кўрик бўладиган жойга чиқиб бордим.

Ўрмоннинг орасида бутун батальон рота-рота бўлиб саф тортиб турибди. Бир маҳал инспекция ҳам келиб қолди. Машиналардан ҳали тушишяпти—ҳали тушишяпти, охири кўринмайди. Бир рота одам, денг! Энг кичиги майор, бўлмаса ҳаммаси полковнигу генераллар!

Ё худо, ўзинг обрў бергайсан, деб турибман ичимда.

Биз баъзан у-бу деймизу, ука, аммо-лекин гоҳо одамнинг тилаги ҳам рўёбга чиқиб қолади. Бир пайт бундоқ тикилиб қарасам, роталарни битта-битта кўздан кечириб келаётган инспекциянинг бошлиқларидан бири — ўзимизнинг дивизия командиримиз! Уша қишда печкасини тузатиб берган кекса генералим!

— Э, худо, ишқилиб ўзинг омадимни бергайсан! — дейман ичимда.

Бир маҳал олдинда келаётган генерал мени кўриб қолди, кўриб қолди-ю, қовоғини солиб комбатга қаради.

— Бу солдат нега соқол қўйган? Ким рухсат берди унга?

Комбат ғоз туриб:

— Бу солдатга соқол қўйишга ҳеч ким рухсат берган эмас, ўртоқ генерал!— деди.— Биз унга соқолинг-ни қириб ташла, деб неча марта айтдик, аммо қириб ташламади. Ўзи жуда яхши солдату аммо.. буйруқни бажармади, ўртоқ генерал!

Генерал хўмрайганича менга қаради:

— Сен нега буйруқни бажармадинг? Қанақа солдатсан? Кимсан ўзинг?

Мен бир қадам олдинга чиқдим, честь бердим у овозимнинг борича:

— Товариш генерал!— дедим русчалаб. —

Я сын страны Узбекистан,
Где девушки цветут, как тюльпан.
Где виноград «дамский пальчики» растёт,
И веселый, храбрый народ живёт!

Генерал бундоқ тикилиб қаради-ю: «Э-э, сен ўша устамисан?» деб хо-холаб кулиб юборди.

Солдатлар ҳам ўзларини зўрға тутиб туришган экан, ўрмонни бошларига кўтариб кулиб юборишса бўладими! Бўлди кулги, бўлди кулги. Дивизия командирининг кулганини кўриб, ёнидаги генерал ҳам ха-холаб юборди. Ўзиям шўх одам экан, соқолимни кўрсатиб:

— Мен бўлсам, солдатларнинг орасида бу генерал нима қилиб турибди, деб ҳайрон бўлибман,— деб кулади, шоввоз!

Ахийри дивизиямиз командири комбатга қараб:

— Бу одамни йўлга сололмаган бўлсангиз, дивизия штабининг ихтиёрига юборинг!— деди.— Ўзим гаплашиб қўяман бу солдат билан.

Эртасига ашқол-дашқолларимни кўтариб дивизияга қараб кетдим. Аммо омад келганини қаранг, бир ҳафтадан кейин ундан ҳам юқорироққа, армия қурол-аслаҳа устахонасига олиб кетишди. Елкамга «старшина»лик погонини тақишиб, старший мастер қилиб қўйишди. Қиладиган ишим бузилган қурол-яроғларни тузатаману, генералнинг пистолетларини кўриб бераман! Обруйим шунчалик ортиб кетдики, Берлинга яқинлашганимизда ихтиёримга битта мотоцикл бериб қўйишди. Юраман миниб... Соқол дейсизми? Ўша-ўша соқолга ҳеч ким тегмайдиган бўлди. Эҳа, ука, уста аканг, оёғида ғарч-ғурч хиром этик, эгнида офицерлар киядиган шерсть гимнастерка, мотоциклни миниб, Берлин кўчаларидан ўтганимда, манман деган капиталистлар совет генерали келяпти, деб честь бериб турарди! Ҳа!..

Аммо-лекин, ука, бунинг ҳаммаси ҳунар орқасида бўлди. Ҳунар бўлмаса, бунақа соқолу бунақа иззат-икром қаёқда. Ҳа, ота-боболаримиз: «Бир йигитга етмиш икки ҳунар оз», деб бекор айтишмаган экан, жигар.

«Ўғил бола» хотин

— Лаббай? Зап чапани йигит эди, дейдиларми? Йигит кишининг чапанисини нима қиласиз? Дунёда хотин кишининг ўғил боласидан гапиринг, ука.

Раис пайтларим. Қолхозимизда Қумрихон деган ёш бир жувон бор эди. Қумри деса Қумридай ҳушсурат, ўзиям олов бир жувон эди... Битта-ю битта камчилиги — савдо-сотиққа аралашиб қолган. Урушдан кейинги оғир йиллар. Қишлоқдан тухум-пухум, туршак-пуршак, писта-бодом ташийди. У ердан қишлоққа эски-туски, кийим-кечак, пиёла-чайнак олиб келиб пуллайди... Пайқаб юрибман: Қумрихоннинг бу иши бошқаларни ҳам йўлдан ура бошлади. Аммо бир нима дейиш қийин. Узидан ўн-ўн беш ёш катта, мўмин-қобил, художўйроқ эри бор. На унинг гапига киради, на менинг, на қишлоқ советининг!.. Асов тойдай, олдиндан келганни тишлайди, ортидан келганни тепади! Бир нима десанг, уч боламни идорангга олиб бориб ташлайман, боқсанг ишлайман, боқмасанг бошимни олиб кетвораман деб, писанда қилади.

Қиш пайти эди. Бир маҳал Тошкентда хотин-қизлар съезди бўлиб қолди. Бизнинг колхозимиздан ҳам уч-тўртта илғор аёллар съездга делегат бўлиб кетишди. Бир кун идорада янги газеталарни варақлаб ўтирсам... Қумрихоннинг сурати чиқиб қолса бўладими? Республика газетасининг биринчи бетида қошларини учуриб, кўзларини сузиб жилмайиб турибди! Суратнинг тагига: «Хотин-қизлар съездининг делегати, «Тельман» колхозининг гектаридан эллик центнер ҳосил олган илғор бригада

Бошлиғи Қумрихон Ҳошимжоновани кўриб турибсиз!» деб ёзиб қўйишибди.

Бир куламан, бир ғазабим қайнайди!.. Хўш, у киши қанақа иилиб «илғор бригадир» бўп қоптилар денг?

Съезд кунлари Қумрихон ҳам ўзининг савдо-сотиқ иши билан Тошкентга тушган экан, съезд бўлаётган театрда делегатлар учун камёб буюмлар, совға-саломлар сотишаётганини эшитиб қолибди.

Бунақа гапнинг дарагини эшитган Қумрихон қараб турадимми? Дарров қишлоқдан борган хотин-қизларни толиб, ялиниб-ёлвориб театрга кириб олибди. Бу ўртада фото мухбирга дуч келиб қолсин! Мухбир қарайдики, кўзга яқин кўҳликкина жувон, дарров «шап» ёпишиб олади: қаттав келгансиз, ким бўласиз?..

— «Ким бўлардик, фалон колхознинг фалон центнердан пахта берган илғор бригадири — фалончи бўламиз!».

Эртасига қарабсиз-ки, газетанинг биринчи бетида, қўлларини белига тираб, кўзларини сузиб жилмайиб турибдилар!

Бир куламан, бир ғазабим қайнайди.

Хўп. Қишлоққа қайтганини эшитиб идорага чақиртирдим.

— Хўш, бу қанақа қилиқ. Қумрихон? Ўзинг-ку, меҳнатдан қочиб, шаҳарма-шаҳар санғиб юрсанг, яна уялмай-нетмай бригадирман, деб газетага чиқсанг?

Мен қизариб-бўзариб гапирсам, Қумрихон нима деб жавоб берди денг? Қўлларини белига тираб:

— Менга бир қаранг, раис почча? Шу туришимда мақталган бригадирларингиздан қаерим кам?—деб кулса бўладими.

Аввал ансам қотиб, ҳайдаб чиқарай дедиму, кейин хаёлимга бир фикр келиб:

— Менга қара, Қумрихон,— дедим.— Ўзинг-ку, ақлли-ҳушинг жойида, туппа-тузук аёлсан. Шу эс-ҳушинг, ҳусн-жамолинга ярашадиган юмушни қилсанг-чи, синглим! Бўлар иш бўлти. Газетага чиқишга чиқибсан. Битта бригадани берсам, ўзингни бир кўрсатмайсанми?

Мен: йўқ, дермикин, деб ўйловдим. Агар йўқ деса, газетага ёзиб шармандангни чиқараман, деб писанда қилмоқчи эдим, Қумрихон бўлса:

— Бригадирликни берсангиз нега ишламас эканман,

звено-пвенога кўнмайман, бригадир қилсангиз ишлаганим бўлсин!— деса бўладими?

Хўп. Эртасига таваккал қилиб, правление мажлисини чақирдим, бригадирликка тасдиқлатиб юбордим.

Қумрихон ҳам молодеслик қилди. Қокилларини бошига ўраб, устидан телпакни бостириб кийиб, оёқда этик, енг шимарилган, бир ишлаб берди денг! На ўзини аяйди, на бригадасидаги дангаса-ишёқмасларни, на уйда эрини!

Эри демоқчи, боя айтдим. Қумрихоннинг эри ўзидан ўн-ўн беш ёш катта, художўй, мўмин-қобилгина бир одам эди. Бир кун идорада ўтирсак, кириб келди... Рангида қон йўқ, дағ-дағ титрайди.

— Ҳа, Мусулмонқул ака, тинчликми?— десам, бечора соқолини селкилатиб йиғлаб юборди.

— Тинчлик қаёқда, раис ука. Қумрихонни бригадир қилдингизу бошим балога қолди!

— Қумрихон яхши ишляпти-ку? Айб ўзингиздадир-да. Мусулмонқул ака?

— Мен бечора нима қиппан, ука! Боя намозшомда ўзим билан ўзим овора, тинчгина намозимни ўқиб ўтирсам, Қумрихонингиз, қўлида ойболта, ҳайқариб кириб келди.

— Қалимангни келтир, ҳозир ўтирган жойингда чолиб ташлайман!— деб човут солса бўладими, раис ука!

— Сабаб, нега ундай қилади?— дегунимча бўлмади, Қумрихоннинг ўзи кириб келди...

— Сабаби... мен ҳам даланинг ишини қилай, ҳам уйнинг. Бу кишим бўлсалар тўрга жойнамоз ёзиб намоз ўқисинлар! Эр-хотин — бир киши, араванинг тиркиши! Эр бўламан десалар баравар тортсинлар аравани! Бўлмаса...

— Айтдим-ку, хўп деб, ҳар қанақа иш бўлса қиламан деб...

— Йўқ, қуруқ қошиқ оғиз йиртади — қуруқ ваъда кетмайди. Мана ҳозир раис акамларнинг олдида ҳамма юмушни баб-баравар бўлиб оламиз. Раис акамлар рўйхат қилиб, муҳр босиб берадилар.

Мен уни ҳазиллашяпти деб ўйласам, йўқ, чинга ўхшайди! «Ҳозир ҳамма юмушни тақсимлаб, рўйхат қилиб берасиз!» деб туриб олди.

Мен ҳам олдин кулдим, кейин секретарь қизни ча-

қириб, рўйхат қилишни топширдим. Қумрихон битта-битта айтиб турибди, секретарь қиз ёзиб турибди.

«Овқат пишириш биздан, ўтин-тезак ғамлаш хўжайиндан, эрталаб бола-чақага қараш биздан, самовар қўйиш бу кишидан»... Хулласи калом, Қумрихон тушмагур, шу йўсин ҳамма ишларни битта-битта тақсимлаб чиқди, навбат сигирга келганда:

— Кечқурун молга қараш биздан, сигир соғиш бу кишидан, деб туриб олса бўладими!

Бечора Муслмонқул!.. Ҳаммасига чидаб келди-ю, шу нуқтага келганда дод деб юборди;

— Жон хотин! Мингта иш юкласанг юкла, аммо сигир соғишдан озод қил!— дейди бечора.— Шу соқолим билан сигир соғиб, эл-юрт олдида шармандаи шармисор бўлмайин!

Қумрихон бўлса ундан баттар авжига чиқади.

— Ҳа, қаймоқ ейишга уялмайсизу, сигир соғишга уяласизми? Ҳамма бало соқолда бўлса, қирдириб ташланг бу узун супургингизни!— дейди...

Гапнинг қисқаси, ҳамма ишларни тақсимлатиб, менга қўл қўйдириб, муҳр бостириб олди-ю, сал тинчиди.

Ўзиям, Қумрихонни айтаман, ўша йили колхозда биринчи бўлиб планни бажарди. Нега десангиз, ишёқмас дангасаларни ўйнатиб юборди, азамат! Аммо-лекин планни бажарган кунни тагин бир томоша кўрсатди. Эсимга тушса, ҳанузгача кулавериб ичагим узилади.

Терим бошланганда ҳар колхозда саккизта вакил раиснинг кетида қисталанг қилиб юрадиган пайтлар.

Бизнинг колхозга ҳам шаҳардан қайси бир идоранинг бошлиғи, ёш бўлса ҳам важоҳатидан одам ҳуркадиган бир йигит вакил бўлиб келди. Мен у кишини планини биринчи бўлиб бажарган бригаданинг ишини кўриб келинг деб, Қумрихоннинг бригадасига юбордим. Орадан бирор соат ўтдим, йўқми — билмадим, вакил акам қайтиб кеп қолдилар. Қовоғидан қор ёғади, ғазабдан тишлари шақ-шақ қилади.

— Сиз мени қанақа одамга рўпара қилдингиз? Бу Қумрихон деганингиз қанақа хотин ўзи?— дейди.

— Нима қилди, укажон?

— Айтишгаям тилим бормайди... Борсам, бригадада иш йўқ. Ҳамма ширакайф, ўйин-кулги, таралла-ялли. Эркаклар у ёқда турсин, хотин-қизлар ҳам отиб олишган... Қумрихонингиз бўлса мени шийпонга имлаб: «Ке-

линг, ўртоқ вакил, қиттай-қиттай қилайлик!» деса бўладими?

— Сиз нима дедингиз?

— Нима дейман? Ўзим масъул ходим бўлсам, колхозга вакил бўлиб келсаму, аёл киши билан ичишиб ўтирсам!... Одамлар нима дейди?.. Обрўйим бир пул бўлмайдими, раис ака?

Қасдига олиб, худди шу гапнинг устига Қумрихон кириб қолса бўладими!

Қиттай-қиттай қилгани ростга ўхшайди, юзлари ёниб, кўзлари чақнаб турибди!

— Ҳали биз билан қиттай-қиттай қилишга номус қиладиларми? Ҳе, мен сени бизнинг ғалабамизга хурсанд бўладиган, белида белбоғи бор мард йигит десам, сен...

Вакил бечора, гапирай дейди-ю, оғзида тили айланмай соқовдай ғулдирайди. Қумрихон бўлса баттар авжига чиқади:

— Мен билан қиттай-қиттай қилишга уялармиш! Ҳе, мен сендақа хотинчалиш муллавачча билан гаплашишгаям ҳазар қиламан. Биз сени оқ кўнгилик билан дастурхонга таклиф қилсак, сен харом хаёлларга бориб юрибсанми ҳали? Худо ўзимнинг художўй чолимдан қўймасин, сендақаларнинг ўнтасини унинг битта харом тукига олмайман!

Вакил бечора аввал бошда Қумрихондан зўр келаман деб, бир-икки ўдағайлаб кўрди-ю, кейин хўроз чўқиган товукдай писиб қолди... Қарасам, Қумрихон тарсаки туширишдан ҳам тоймайдиган. Қўй, қизим, бу киши тушунмабди, бир қошиқ қонидан кеча қол, деб елкасига қоқиб, аранг тинчитдим. Вакил ҳам ўша куниеқ командировкасига муҳр бостириб, жўнаб қолди...

Мана бунақа хотинлар ҳам бўлади оламда! Олов эди-я, олов! Аммо-лекин ўзиям, шу-шу илгариги одатларини тарк этиб, одам бўлди—кетди... Бир-икки йилдан кейин донғи бутун республикага таралди.

— Ёпирай, азамат хотин экан-да, бундан чиқди! Қумрихон дедингизми? Қайси Қумрихон? Ҳалиги...

— Э, у ёғини суриштирманг, ака. Чин исмини айтмайман. Ҳозир ўғил-қизлари бири олим, бири артист, бири давлат арбоби бўлиб кетган. Ўзи шахсий пенсионер. Ажойиб аёл. Уша чоғларни эслаб ўзиям қотиб-қотиб кулади...

А т а м а н

Гап одамийликдан кетдими, мен ҳам бошимдан ўтган бир ҳангомани айтиб берай... Министрликда шофёрлик қилиб юрган пайтларим. Хўжайин министр бўлмаса ҳам катта бир бошқарманинг бошлиғи, қора «Волга» минадилар...

Шанба куни эди, хўжайин билан хонимларини эрта-лаб меҳмонга обориб, кечқурун уйларига опкеп қўйдим-да, барвақтроқ қутулганимга шукур қилиб, гаражга қайтаётган эдим, йўлда иккита йигитча қўл кўтариб қолди. Тўхтадим. Йигитчалар Қўйлиққа олиб бориб қўйишимни илтимос қилишди. Гараж тамом бошқа ёқда эди. Йўқ десам лўливаччалар экан, «жон ака ишимиз тиқилинч эди, бир савоб иш қилинг» деб ёпишиб олишди.

Лўлининг одатини биласиз, бир ёпишса елим бўлиб кетади. Хуллас калом, хўп дейишга мажбур бўлдим.

Йигитчаларни Қўйлиққа олиб бориб қўйиб, энди гаражга қайтган эдим, диспетчер чақириб қолди:

— «Қаёқларда юрибсан? Боядан бери хўжайиннинг хотини телефон қилавериб, қулоқни қоматга келтирди. Бор, тезроқ телефон қил, кутиб ўтирибдилар!».

Нима ҳам бўларди, «яна бир ишлари чиқиб қолган-дир-да, дам олиш куни ҳам тинчлик бўлмади-ку!» деб ранжидиму, илож қанча, телефон қилдим...

Хоним чиндан ҳам кутиб ўтирган эканлар: «Абдуллажонмисиз?— дедилар ҳовлиқиб.— Вой, қаёқларда юрибсиз? Кутавериб ўлиб бўлдиму! Машинада сумкам қопти, кўзингиз тушмадимми?»

— Йўқ,.. қанақа сумка?

— Кичкина қора сумка. Орқа ўриндиқда қоп кетиб-

ди, ичида олтин соатим билан сирғачаларим бор эди. Соат ҳам гўрга, сирғачаларимга қўрқяпман. Ойимлардан қолган ёдгорлик эди. Эҳтиёт қилиб олиб қўйинг. Эрталаб келганингизда ташлаб кетарсиз. Хўпми, Абдуллажон?»

«Хўп» дейишга ҳам сабрим етмай машинага қараб югурдим. Қаёқда? Сумкадан нишона ҳам йўқ! Тиззаларим қалтираб, машинанинг ўриндиғига ўтириб қолдим. Кўз олдимга дарров бояги лўливаччалар келди. Тушаётганларида қўлимга беш сўлкавойни қистириб, дўлдан қочгандай қочиб қолганларидаёқ қўрқувдим-а. Энди нима қиламан? Хўжайиннинг хотинига нима дейман? Йўлда қайтаётиб, иккита лўливаччани Қўйлиққа олиб бориб қўювдим, сумкангизни ўшалар илиб кетишибди, кечирасиз, дейманми? Биз сизни инсофли шофёр деб ишониб юрсак, ҳукуматнинг машинасида киракашлик қилиб юрибсизми, ҳали, дейишмайдими? Қай балодан йўлиқдим бу икки тулживаччага?

Тарвузим қўлтиғимдан тушиб, ер чизиб ўтирувдим, бирга ишлайдиган шофёр оғайним келиб қолди.

— Ҳа, намуначи сувга тушган мушукдай шумшайиб қолдинг?— деб ҳазиллашди,— машинани уриволишдан омонмисан, оғайни?

— Машинани уриволиш ҳам гапми?— дедим.— Шармандаи шармисор бўлдим, оғайни!

Ўзимни қарғаб-сўкиб, бўлган гапни айтиб бердим. Оғайним жа уддабурон йигит эди-ю, шундай бўлса ҳам «аммо ёмон жойдан илинибсан» деб бошини қашиб, ўйланиб қолди. Ўйлаб-ўйлаб ахийри: «Пулинг борми» деб сўради.

— Қанақа пул?— дедим.

— Бир-икки юз сўм керак, дўстим. Лўлиларни қидириб топамиз. Улар биз билан пулсиз гаплашмайди. Пул бериб гаплашиб кўрамиз. Милицияга бормаيسان-ку, ахир. Ё борасанми? Борганда нима дейсан? Гувоҳ-пувоҳинг бўлмаса...

Оғайним билан машинага ўтириб, уйга бордик. Хотин бечоранинг бўҳча сандиқларини ахтариб, «қора кунга сақлаб қўйган» беш-ўн сўмини қоқиб, қўни-қўшнидан қарз-қурз кўтариб, икки юз сўм тўпладигу, Қўйлиққа қараб кетдик.

Машинани ўзим ҳайдаб боряпман. Кўзим йўлда-ю, кўнглимда ташвиш... Энди нима қиламан? Дардимни

кимга айтаман? Қай балодан учрай қолдим бу икки лўливаччага! Энди уларни қай гўрдан топаман? Топганда... бўйинларига олармикин?— дейман ичимда. Дейману, ўшандан бир ҳафта олдин бўлган бир воқеа қайта-қайта эсимга тушиб баттар эзиламан.

Ишдан кейин Сквердан ўтиб кетаётган эдим, бир тўп лўли хотинлар учраб қолди. Улар «Фол очиб бераман», деб ўтган-кетганининг йўлини тўсишаётган экан, мени ҳам «гур» этиб қуршаб олишди. Қора қош, қора кўз ёшгина лўли хотин қўлимни «шап» этиб ушлаб:

— Ўн тийин бер, яхши йигит,— деди қошини учириб.— Қисматингни айтиб бераман!

Мен киссамдан ўн тийин чиқариб бердим.

— Ма, фол очмасданоқ ола қол!

Лўли хотин ўн тийинни кафтимга босиб:

— Энди бир сўм чиқар,— деди.— Қўрқма, бир сўминг керак эмас. Бир сўмлик фол очаману, ўн тийинингни оламан, холос. Қани тезроқ чиқар, яхши йигит! Ажойиб гаплар кутяпти сени! Ҳаммасини айтиб бераман. Қани, бўла қол!

Мен кулиб, қўлимни чўнтагимга солган эдим, қасдига олиб, битта бир сўмлик билан битта ўн сўмлик чиқиб қолди!

Лўли хотин бу пулни ҳам кафтимга босди-ю, қўлимдан ушлаганча жаврай кетди:

— Сен бахтли йигитсан. Узоқ умр кўрасан. Тўқсонга кирасан. Тўқсонга кирганда ҳам йигитлик хислатингни йўқотмайсан. Олтмишга кирганда онаси ўпмаган ёш қизга уйланасан. Узинг бой бўласан. Оч қўлингни!

Мен унинг гапига кулиб қўлимни очган эдим, лўли хотин кўз очиб юмгунча пулга чанг солди-да, қўлини ҳавода гир айлантириб, кафтини очди: пул йўқ эди!

Мен уни ҳазиллашяпти, деб ўйлаб:

— Менга қара, яхши қиз!— дедим.— Майли, ўн тийин эмас, бир сўм олгину, ўн сўмликни қайтариб бер!

— Кеча қол шу ўн сўмдан!— деди лўли хотин қошини учириб.— Бу пул барибир энди сенга буюрмайди!

Мен жаҳлим чиқиб:

— Қани, бу ёққа чўз пулни!— деб қўлидан ушламоқчи бўлган эдим, лўли хотин тўсатдан кўйлагининг ёқасини очиб, дуркун кўкрагини чиқарди-да, ерга қараб соғиб юборди. Тизиллаб оққан сут асфальтни оппоқ қилди!

— Мана шу оқ сут ҳурмати кеча қол ўн сўмингдан! — деди лўли хотин.

Бунга нима ҳам дейсиз? Шартта бурилиб, йўлимга равона бўлдим...

Битта хотиннинг найранги шунча, иккита лўливачча қанақа ўйин кўрсатар экан ҳали?

Ўз ўйларим билан бўлиб, Қўйлиққа етганимизни билмай қолибман. Оғайним тўғри бозорга ҳайдашни буюрди. Лекин бозор тарқаб кетган экан. Қоровул чоллар билан гаплашган эдик, улар Чирчиқ бўйига боришимизни маслаҳат қилишди. Дарё бўйида яқинда аллақадан кўчиб келган лўлилар қароргоҳи бор эмиш.

Бозордан чиқиб, Чирчиқни ёқалаб кетдик. Дарҳақиқат, сал юрмасданоқ кўприкнинг нариги томонида, Ўтлоқ жойда, қатор тикилган беш-ўнта чодирлар, қаторлашиб турган аравалар, дарё бўйида от боқиб юрган болалар кўринди. Ўзи кун ботиб, қош қорайиб қолган эди, ҳар ер-ҳар ерда гулхан ёняпти, бола-чақаларнинг йиғи-сиғиси, аёлларнинг ғала-ғовури, эркакларнинг сўкинган овозлари, ёш-ялангларнинг қўшиқлари, отларнинг кишнаши — ҳаммаси қўшилиб, бир ажиб манзара касб этган. Худди йигирманчи аср одамлари эмас, қадимий кўчманчи бир қабилалар қароргоҳига бориб қолгандай бўлдик. Бу аросат орасидан бояги иккита йигитчани топиб олиш бир тўда анғиз орасидан игна топиб олишдай гап... Четроқда от боқиб юрган болаларнинг ёнига бориб: «бу қароргоҳнинг бирорта оқсоқолнамо одами борми?» деб сўрадик.

— Атаман бор! — деди болалардан бири.

— Қани бизни оборинглар-чи ўша атаманга!

Болалар қоп-қора митти кафтларини чўзишиб пул сўрашди.

Чўнтақларимизни кавлаштириб бор майда чақаларни йиғиб бердик. Болалар бизни четроқдаги катта чодирга бошлаб боришди.

Чодирнинг олдига тўшалган наमतда олтмиш ёшлардаги бир мўйсафид ёстиққа ёнбошлаб ётарди.

Оқ оралаган, лекин қалин жингалак сочлари қизил дуҳобадан тикилган ғалати қалпоғининг тагидан пешанасига кўпикдай тошиб чиққан, соқол-мўйлови ўзига ярашиб турган бу одам бизга бургут қараш қилиб, тикилиб қаради-ю, лекин жойидан қўзғалмади, фақат яқин келиб салом берганимиздан кейингина вазмин бош

қимирлатиб, «Ўтиринглар», деб имо қилди, сўнг, қатқат кўйлагининг этаги билан ер супуриб ўчоқда овқат пишираётган кўҳликкина жувонга қараб ўз тилида бир нима деди. Жувон ҳадиксирагандай бизга совуқ назар ташлади-да, чодирга кириб кетди. Шундан кейин Атаман қуюқ қошларини силаб «хўш, хизмат» деган маънода бизга қаради.

Биз унинг рўпарасига ўтириб, бўлган воқеани оқизмай-тойизмай айтиб бердик.

Атаман олдин қовоғини солиб, гоҳи-гоҳида виқор билан мўйловини бураб, гапимизга жимгина қулоқ солди, кейин йигитчаларнинг бўй-басти, афт-ангори, кийим-кечагини суриштирди, ниҳоят қаддини ростлади-да, қизил шойи кўйлагининг ёқасидан кўриниб турган сертук кўкрагини силаб:

— Сенларга ёрдам беришнинг иложи йўқ,— деди.

— Нега? Уша олтин соату, олтин сиргаларни баҳолаб, пулини тўлаймиз. Ошиғи билан тўлаймиз. Ёрдам беринг, отахон!

— Гап пулда эмас!— деди Атаман, қовоғини солиб.— Бу икки ҳароми ҳозир бу ерда йўқ. Ҳали замон кетишган. Булар нега бунақа ошиқиб жўнаб қолишди десам гап тагида гап бор экан-да!

Юрагим орқамга тортиб кетди. «Шарманда бўлдим!» дедим ичимда.

— Жон оқсоқол, ёрдам беринг,— деди оғайним.— Қаёққа кетганини биласиз. Бир иложини топинг, ота...

— Қаёққа кетганини-ку, биламан-а,— деди Атаман.— Аммо-лекин... у ўткир кўзлари билан бизга бир қараб олди-да, соқолини тутамлаб ўйланиб қолди.

Оғайним:

— Жон отахон...— деб гап бошлаган эди, Атаман «тўхтанг» деган маънода ишора қилди.

— Хўп, мен ёрдам берай,— деди у хиёл сукут сақлагач,— Аммо битта шартим бор, йигитлар.

— Шартингизни айтинг, ота,— дедик биз. Сабаби — билиб турибмиз, шу одам бир йўл кўрсатмаса, ҳазраги Ҳизир ҳам ёрдам беролмайди.

— Шартим шуки, милицияга арз қилмайсизлар. Болалик қилишибди тентаклар. Ўзим адабларини бериб қўяман...

— Хўп, отахон, биз туя ҳам кўрмадик, бия ҳам кўрмадик.

— Бўпти,— деди Атаман.— Бўлмаса бундоқ қиламиз. У тентаклар ҳали замон вокзалга чиқиб кетишган. Борадиган жойлари — Чимкент. Чимкент поезде чиқса энди йўлга чиққандир, тагларингда қора айғирларинг бор экан.— Атаман «Волга»га қараб кулимсираб қўйди.— Агар дарҳол кетларидан тушсаларинг, Чимкентга поезддан олдин етиб борасанлар.

— Етиб боришга-ку, етиб борамиз, аммо улар гапга кирармикин?

Атаман тоқатсизланиб бошини чайқади.

— Шошманглар, гапнинг «берди»си бор... Боргандан кейин йигитларни вокзалда кутманглар. Фойдаси йўқ. Улар майда-чуйда билан кетишган, вокзалга киришмайди. Вокзалнинг олдида кичкина гулзор бор. Улар гулзорга чиқишади, агар ҳеч ким кутиб олмаса, шаҳар ўртасида эски черков бор. Улар ўша черковга боришади. Сенлар уларни гулзорнинг ёнида кутиб туринглар. Улар яқинлашганда йўловчиларга қўшилиб бориб: «Салом йигитлар, умрларинг узоқ бўлсин, битта папирос чектиринглар» деб айтасанлар... Йигитлар бу гапдан аччиқланган бўлиб: «Э, тавба! Бир чеким аччиқ тамакига зормизу, булар папирос сўрашади-я!» деб жавоб беришади...

— «Аччиқ тамакига зор бўлсаларинг, бу матоҳ бизда бор, марҳамат» дейсанлар.

Шу гапдан кейин йигитлар ҳушёр тортиб қолишади. Уларни четга опчиқиб, тамаки чекишиб, бояги гапларингни айтасанлар... Сабр қилинглар, бу ёғини ҳам айтаман. Агар тентаклар тентаклик қилиб жиртакилик қилишса яна битта гап бор: «Атаманинг кумуш сопли қамчиси йўқолибди. Жаҳди чиқяпти!..» дейсанлар. Эсларингдан чиқмайдими? Чиқмаса — бўпти. Ишларинг ўнгидан келсин. Ҳа, айтмоқчи; қайтгандан кейин бир келиб кетинглар, нима бўлганини билиб қўйишим керак. Лекин пул-мул бериб юрманглар. Зинҳор. Хўп, оқ йўл, йигитлар!

Мўйсафидга раҳмат айтиб, таваккал қилиб йўлга чиқдик... Фурсатни бой беришдан қўрқиб, вокзалга ҳам бурилмадик, йўл-йўлакай бензин олдиғу, тўғри Черняевкага қараб кетдик. Негаки, поезддан олдин етиб борма-сак, уларнинг изини ҳам тополмаймиз.

Хўп. Черняевкадан ҳам ўтиб, даштга чиқиб қолдик.

Газни босиб, спидометрни юз қирққа чиқариб, шамолдай учиб кетяпмиз.

Атамanning гапларидан кейин дилимда умид учқунлари милтирай бошлаган бўлсаям, хўжайиннинг хотинини ҳар эсласам, юрагим бир сапчиб тушади. «Ишқилиб, ўзинг обрў бергин!» деб қўяман ичимда.

Шу зайлда ҳайдаб, Ленинска кириб бордик.

Станция шундоққина йўл устида экан, бир лаҳзага бурилиб, поезд ўтдими, йўқми, деб суриштирдик.

— Ҳозиргина ўтиб кетди,— дейишди...

Яна спидометрни юз қирқдан туширмай кетяпман, ўзинг шарманда қилмагайсан, деб!..

Йўлда Шаробхона деган бир жой бор экан. Яна тўхтаб: «поезд ўтдими йўқми?» деб сўрадик.

— Беш минут бўлди ўтиб кетганига,— дейишди.

Рулга огайним ўтирди. Кетяпмиз газни босиб. «Волга»га ўшанда бир қойил бўлдим, ука. Тезлиги ортган сайин силлиқ кетади-я, азамат! Машина эмас, ер бағирлаб учаётган қуш дейсиз, мисоли!

Шу учгандан учиб, баланд бир довонни ошиб Чимкентга ҳам кириб бордик. Хайрият, вокзали шундоқ тош йўлнинг ёқасида экан, биз шлагбаумдан ўтишимиз билан олисдан поезд ҳам кўринди! Нарибериси бўлиб бир-икки минут олдин борибмиз!..

Вокзалнинг олдида машинадан тушиб, гулзорга боришимиз билан поезд ҳам келиб тўхтади... Бундоқ қарасак, гулзор атрофида беш-олтита лўлилар вағир-вуғур қилиб юришибди.

Маслаҳат билан, мен гулзорнинг ёнида қолдим, огайним беш-ўн қадам нарироқ бориб, гўё поезддан тушган йўловчиларни кутаётган шофёрга ўхшаб, айланиб юрди. Сабаб, лўливаччалар мени кўриб қолишса, Атамanning гапини эшитмасданоқ туёқларини шиқиллатиб қолишлари мумкин.

Вақт алламаҳал бўлиб қолган, лекин вокзал олди лампочкаларнинг шуъласидан ёп-ёруғ. Поезддан тушиб вокзалдан чиқаётган одамлар аниқ кўриниб турибди.

Икки кўзим вокзалда, питирлаб турибман. Бир маҳал юрагим «шиғ» этиб кетди. Қарасам, иккита таниш йигитча, елкаларида хуржун, қалпоқларини бостириб кийишиб, гулзорга кириб келишяпти... Биз кутган томондан эмас, тамоман бошқа ёқдан кириб келишяпти. Шошганимдан «Шоюсуф!» деб қичқириб юборибман...

Оғайним қайрилиб қаради-ю, лўливаччаларни кўриб, гулзорга қараб чопди. Лекин Шоюсуф гулзорга етгунча йигитчалар гулзордаги лўлиларга қўшилиб вағир-вуғур қилишиб, шаҳар томонга йўл олишди...

Шоюсуф унча-мунчани писанд қилмайдиган чапани йигит эди, орқаларидан қувиб бориб, лўливаччаларнинг бирини «шап» ушлади.

— Тўхта, оғайни!

Йигитча тўхтаб ўқрайиб қаради, лекин Шоюсуф оғзини очиб улгурмади ҳамки, лўлилар ғала-ғовур кўтаришиб уни қуршаб олишди. Қарасам, уришдан ҳам тоийшмайди!

Югуриб бориб: «Салом йигитлар, умрларинг узоқ бўлсин, битта папирос чектиринглар!» деб бақириб юбордим.

Лўлилар бирдан тўхтаб, ўқрайиб қарашди. Йигитлардан бири истар-истамас: «Ўзимиз аччиқ тамакига зормизу, папиросдан гапиради-я!» деб пўнғиллади.

— Аччиқ тамакига зор бўлсаларинг бу матоҳ бизда бор, марҳамат!— дедим мен.

Бу сафар йигитлар мен таниб, оёғи куйган товукдай питирлаб қолишди. Шу пайт новчадан келган шоп мўйлов лўли ўз тилида бир нима деди. Яна ғала-ғовур бошланиб, лўливаччалар секин даврадан чиқиб, жила бошлади.

Мен Атаманнинг гапи ҳам эсимдан чиқиб, уларнинг кетидан ташланган эдим, шоп мўйлов лўли йўлимни тўсди-да, қўлини қўйнига солди. Қоронғида суяк сопли пўлат пичоқнинг тиғи ялтиллаб кетди. Хайрият, Шоюсуф етиб келиб:

— Тўхта, номард!— деб қўлини қайирди.— Пичоқ уришдан олдин билиб қўй: «Атаманнинг кумуш сопли қамчиси йўқолди. Дарғазаб бўляпти Атаман!»

Бу гапни эшитган йигитчалар тўхтаб, шоп мўйловга қараган эди, у бир нима деб сўкинди-да, қўлини бир силтаб даврадан чиқди.

Шундан кейин бошқа лўлилар ҳам бири пўнғиллаб, бири ошкора сўкиниб, аста-секин тарқала бошлади, лекин бирортаси ҳам човут солишга журъат этмади.

Биз йигитларни четроққа олиб чиқиб: «Қани, олтин сирғачалару, олтин соатви чўзинглар!» дедик.

Йигитчалар гўё тушунмаган бўлиб, гап чалғита бошлашган эди, оғайним:

— Эшитдиларинг-ку!— деб бақирди — «Атаманнинг кумуш сопли қамчиси йўқолибди. Жаҳли чиқяпти...»

Бу гапдан кейин йигитчалар сўкина-сўкина хуржунларидан муштдеккина бир тугунча чиқариб беришди. Тугунни ечган эдик, қоронғида тилла соат билан сирғачалар чарақлаб кетди. Мен қувонганимдан «ух», деб юборибман!

Тошкентга бомдодда қайтдик, қайтдигу, тўғри Чирчиққа қараб кетдик.

Борсак, Атаман ярим-яланғоч бўлиб дарёда қора айғирни чўмилтираётган экан.

Машинадан тушиб, салом бердик.

У кулиб қарши олди: «Хўш, қалай, ишларинг битди-ми?»

— Битди, отахон, раҳмат сизга!

Биз бўлган воқеани айтиб бердик, кейин пулни чиқариб, «илтимос, шу пулни олинг, бошда чин кўнгилдан суюнчига атаган эдик», дедик.

Атаман мўйловини «дик» қилиб қовоғини солди.

— Бу гапни бир айтдинглар, қайта айтманглар!— деди у.— Мен ҳам сенларга чин кўнгилдан ёрдам бердим. Бўрининг оғзи еса ҳам қон, емаса ҳам... Одамлар «лўли боласи йўқки, муттаҳам бўлмаса!» деб ўйлашади. Билиб қўйинглар: лўлилар орасида яхшилари ҳам бор, ёмонлари ҳам, мардлари ҳам бор, номардлари ҳам!..

Атаман бир тийин ҳам олмади. Биз раҳмат устига раҳмат айтиб хайрлашдик. Шу-шу, биров ёмонликдан гап очса газабим қўзгайди-ю, Атаман тўғрисида гапириб бераман!

Этюдлар

Ғафур Ғулом ижодхонасида

Бир кун «Литературная газета»дан телефон қилишиб, Ғафур Ғулом архиви билан танишиб чиқиб, бир нарса ёзиб беришимни илтимос қилиб қолишди.

«Архив» сўзи менга қандайдир ғалати таъсир этади, бу сўз дилимда чуқур ҳаяжон уйғотади. Мен архивларда ўтириб эски ҳужжатларни ўрганган, айниқса улкан олим ва санъаткорларнинг қўлёзмаларини варақлаган кишиларга ҳасад қиламан. Чунки давр ўтиши билан сарғайиб, четлари йиртилиб, титилиб кетган эски дафтарлар, қайта-қайта ўчирилавериб, «кўз ўтмайдиган» бўлиб қолган сатрлар ва саҳифалар қўлингизга олишингиз билан «тилга кириб», букюк асарларнинг яратилиш тарихини «гапириб» беради. Улар сизни адибнинг ижодий лабораториясига «олиб киради», сиз бу эски дафтарлардан улкан ижодкорнинг изланиш сирларини, кашфиётларини, қўл ёзма устида чеккан изтироб ва машаққатларини, агар истасангиз, ҳатто тўққан кўз ёшларини ҳам билиб оласиз.

Мен Ғафур Ғулом адабий меросини ўрганиш комиссиясининг масъул котиби, ёзувчи Ваҳоб Рўзиматовга телефон қилдим.

— Ғафур Ғулом архиви дейсизми?— деди Ваҳоб ака, бир оз ўйланиб.— У кишининг қўл ёзмаларини ҳали тартибга соллмадик. Лекин... Майли, келинг, биргалашиб баъзи нарсаларни кўрармиз.

Мана, машҳур Бешоғоч даҳаси. Серсоя анҳор бўйида қад кўтарган таниш икки қаватли уй. Уйнинг деворига оқ мрамор ёпиштирилган. Мрамарга: «Бу уйдә Узбекистон халқ шиори Ғафур Ғулом яшаган ва ижод

этган», деган сўзлар ёзилган. Зарҳал ҳарфлар билан ўйиб ёзилган бу сўзларга кўзим тушганда юрагим бе-ихтиёр зирқираб кетди.

Яқиндагина Ғафур ака худди шу дарвозада туриб, хонадонига ташриф буюрган меҳмонларни, ёру-биродарларини, бир кўриш истагида узоқ-яқиндан келган азиз китобхонларини очиқ чехра билан кутиб олмасми-ди?! Шоирнинг шўх овози, ҳазил-мутонбалари, хушнуд қаҳқаҳлари янграмасмиди?!

Эшикни очиб ҳовлига кираман, кираману, дарҳол эллик саккизинчи йилнинг илиқ куз оқшоми кўз олдимга келади, ўша кузда бўлиб ўтган катта анжуман, Осие ва Африка ёзувчиларининг конференцияси эсимга тушади. Ёдимда: ўша майин серюлдуз куз оқшомлари Ғафур аканинг нафис райҳон ҳидига тўла шу кичкина шинам боғи жаҳон адибларининг энг суюкли оромбахш жойига айланган эди. Ҳар оқшом бу ерга, олча тагидаги агрофи райҳон билан ўралган сўрига анжуманга келган барча мамлакат шоирлари — Ҳиндистон ва Покистон, Жазоир ва Афғонистон, Ироқ ва Бирма адиблари йиғилишарди...

Худди кечагина бўлиб ўтгандай кўз олдимда турибди: мушоираларнинг бирида соқийликка сайланган Расул Ҳамзатов калом айтиб, қадаҳ кўтаришда грузин шоири Ираклий Абашидзе билан баҳслашиб, ўтиришга ажойиб файз киритганди. Уша мушоира чоғида атоқли тожик шоири Мирзо Турсунзода Ғафур акага ўз шеърларини ўзбек тилида ўқиб берган, мезбон эса унга тожик тилида шеърини жавоб қилганди. Сал кейинроқ, олтмиш биринчи йили кузда, Ўзбекистонда Рус адабиёти ўн кунлиги бўлган чоғларда худди шу боғда, тўғрироғи, Ғафур аканинг доим осойишталик ҳукм сурган шинамгина ишхонасида машҳур рус шоири Михаил Светлов, лабларида шўх кулгу, кўзларида муғомбирона учқунлар чақнаб, ўзбек шоирлари билан аския айтишган ва ҳаммани кулдирган эди.

Ғафур ака бундай мушоира ва шоирона оқшомларни жуда яхши кўрар, ўзлариям жуда очилиб яйраб-яшнаб кетардилар.

Новчадан келган, хушқомат Ғафур ака, бундай пайгларда дўпписини чаккасига қўндириб олиб, гапга киришиб кетар, шеърлар ўқир, фаройиб ҳангомалар айтиб бериб, қизиқчилик қилиб, ичаклар узилгунча кулдира-

дилар. Мезбоннинг хушчақчақлигини кўргандан кейин даврада йманиброқ ўтирган ёшлар ҳам очилиб кетиб, мушоира яна ҳам қизир, шеър ўқишлар, аския ва ҳазил-мутоибалар яна-да авжига чиқарди.

Шундай қилиб, мен Ғафур ака билан эллигинчи йилларнинг охирида, у кишининг ижоди камол топиб, донги оламга кетган пайтларда танишган эдим. Олисдан салобати босадиган улуғ шоир аслида ниҳоятда камтар, оқ кўнгил ва оддий бир инсон эканини кўриб, танг қолган эдим. Ажабо: Ғафур ака кексалигида шу қадар серзавқ, қувноқ, хушчақчақ бўлсалар, ёшлигида қанақа эканлар?..

Бизни марҳумнинг ҳаёт йўлдоши Муҳаррам опа кутиб олдилар. Кўзларига сўнмас ғам чўккан, тўладан келган, ўрта бўйли бу аёл, биз билан мулойимгина саломлашиб ичкарига, Ғафур аканинг ижодхонасига бошладилар.

Ижодхонада ҳамма нарса Ғафур ака ҳаёт вақтида қандай бўлса шундай турибди: бурчакда Ғафур аканинг катта портрети, ўртада ёзув столи, ўнг томонда қўл ёзма ва китоблар терилган ёпиқ шкафлар.

Муҳаррам опа қўлимга бир боғлам калит тутқаздилар. Шкафни очиб, қўлимга илинган биринчи папкани олдим. Бир даста сурат! Мана, биринчи сурат, ўттиз чоғлиқ сочлари устарада олинган-тақир бош болалар. Устларида оқ сурп кўйлак, кенг почали бўз иштон.

Муҳаррам опа кулимсираб, бурни сўррайган озгингина бир ўспиринни кўрсатди:

— Ғафур акангиз. Йигирма биринчи йили олинган сурат. У маҳалда Ғафур акангиз болалар уйида тарбиячи бўлиб ишлардилар. Маҳаллама-маҳалла юриб, етим болаларни йиғардилар. Нечтасини безорилар чангалидан қутқариб қолганлар...

Муҳаррам опанинг гапларини эшитганимда «Шум бола» эсимга тушиб, мен ҳам беихтиёр илжаяман.

Яна битта сурат: Ғафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Ҳямид Олимжон, Уйғун. Ҳаммаси ёш, сочлари тўзғиган, чақнаб турган кўзларида шўх табассум, завқ, ғурур...

— Бу сурат ўттиз биринчи йили олинган бўлса керак,— дейди Ваҳоб ака.— Уша йили Тошкентга машҳур француз ёзувчиси Поль Вайян Кутюрье келган. Ўзбек адиблари билан учрашиб, «Огонёк» журналида очерк ёзган. Мана ўша очерк.— Ваҳоб ака «Огонёк» журна-

лининг муқовалари йиртилиб, варақлари сарғайиб кетган эски сонини олдимга қўяди. Журнал 1931 йили чиққан экан. Ажойиб француз ёзувчиси ўз очеркига «Тошкентда шоирлар оқшоми» деб ном қўйибди. Очеркнинг илк саҳифаларига кўзим тушади:

«Биз, меҳмонлар, қирқ киши эдик. Ўзбек ёзувчилари номидан бизни Ғафур Ғулом билан унинг хотини ва қизи Ипак кутиб олишди... Ғафур Ғулом йигирма бешга кирган. У ўткир қалам соҳиби. Унинг «Ун уч ҳикоя» деб аталган китоби яқинда Москвада, рус тилида нашр этилади. У Маяковский, Д. Бедный ва Бехер асарларини ўзбек тилига таржима қилган... Бу оқшом унинг меҳмонхонасига туркман, ўзбек, қирғиз, татар адиблари йиғилишган. Ҳаммаси ёшлар. Бу ёшлар билан суҳбатлашганда сизни бир нарса ҳайратга солади. Улар жаҳон пролетар адабиётида бўлаётган ҳодасаларни беш қўлларидай яхши билишади...»

Журнални ёпиб, бошқа бир папкани қўлимга оламан. Папканинг устига «26—30-нчи йиллар», деб ёзиб қўйилган. Лекин бу папкада қўлёзма эмас, Ғафур акани республикамизнинг узоқ шаҳар ва қишлоқларига юбориш тўғрисидаги ҳар хил ҳужжатлар, газета ва журнал редакцияларининг буйруқлари тахланиб ётибди. Бу буйруқларнинг «натижалари»ни, Ғафур аканинг сафарлардан олиб келган «маҳсулотини» қидириб, эски газета ва журналларни ахтараман.

Мана, саҳифалари сарғайиб, четлари йиртилиб кетган бир даста газета, ҳозир номлари эсимиздан чиққан журналлар: «Ер юзи», «Янги йўл», «Камбағал деҳқон...»

Қандайдир ғалати бир туйғу билан даста-даста журналларни оҳиста варақларканман, дилимни яна бо-яги ҳайрат ва таажжуб чулғаб олади: ўқилавериб титилиб кетган бу эски газеталарнинг бирор бир сони йўқки, уларда Ғафур аканинг шеъри ё очерки, публицистик мақоласи ё ҳикояси учрамасин! Мана, бой ва муллаларнинг разилликларини шафқатсиз фош этган, икки подваллик катта мақола. Ғафур ака уни «Савай» совхозидан ёзиб юборган. Мақоланинг ҳар бир сатрида Ғафур акага хос бўлакча бир жўшқинлик, самимийлик, қайноқ эҳтирос уфуриб турибди. Орадан бир-икки кун ўтар-ўтмас Ғафур ака фельетон билан чиққан. Бу сафар шоир эски шаҳар ҳаммомлари ва сартарошхоналаридаги но-жўя ишлару порахўрлар устидан қаҳқаҳа отиб кулган...

Мана, «Қон ҳиди» деган яна бир мақола. Ундан чиндан ҳам қон ҳиди келади, чунки мақолада руҳонийлар қўлида бевақт қурбон бўлганлар тўғрисида гап боради...

Бу мақола ва фельетонларда кўтарилган баъзи масалалар бугун, қирқ йилдан кейин ғалати туюлиши мумкин. Лекин бари-бир — ёш шоирнинг давр билан ҳамнафас бўлиш истаги, ўз халқининг дарди билан яшаб, унинг тили учидан турган гапларини топиб айтишга уриниши, унинг руҳидаги жўшқинлик, ҳозиржавоблик, зўр публицистик эҳтирос Сизни ҳаяжонга солмай иложи йўқ. Энг муҳими — бу мақола ва очеркларни ўқиганда улкан шоирнинг ижод сирларини тушуна бошлагандай, мураккаб изланишлари, сурган ўйлари, ҳатто бир маҳаллар қалбингизда чуқур из қолдирган нодир асарларнинг ёзилиш тарихини билгандай бўласиз.

Мана, «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган «Қозоқ чўлининг икки гўзал кокили» деган очерк. Ғалати сарлавҳа. Тўхта. Кокил дегани «Турксиб» эмасми? Худди ўзи!.. Ўттинчи йилларнинг бошида, Турксиб қурилишига борган Ғафур ака билан Комил Алиевнинг мақолалари, даврнинг бўлакча руҳи акс этиб турган бу лавҳаларни ўқирканман, кўз олдимга беихтиёр бепоён қозоқ дашти келади. Тун. Ғафур ака вагонда ёлғиз халғизга чўмиб ўтирибди. Вагон деразалари ёнидан кенг саҳро секин сузиб ўтяпти. Гоҳо-гоҳо қозоқ овуллариининг чироқлари милтирайди. Паравоз гудогини эшитганда одамлар ўтовлардан ёпирилиб чиқишади, бировлар телпак ва тумоқларини осмонга отишиб қичқиришади, бировлар от ва туяга миниб, даштга қочишади... Поезд ғилдираклари бир меъёрда секин тиқиллайди, вагонлар оҳиста тебранади ва бу ажойиб мусиқа, бу тебраниш остида шоирнинг қалбида «Турксиб йўллари»нинг илк мисралари уйғонади:

«Бу йўллар

кўп қадим йўллардир...

Жаҳоннинг фотиҳи Искандар,

Рум қайсари,

Қотил Чингиз,

Боту, Жўжи,

Темурланг

қолдириб кимсасиз из,

Чиндан мўғул ўчи

борлиқни

жонлига қилиб танг,

— Қон — дея.

— Қон — дея,

босароқ кечмишдир.

Ҳа, қўрғошиндай оғир бу мисраларда қандайдир бўлакча қудрат, бўлакча бир ритм, кечаси кенг саҳро қаърини ёриб, учиб кетаётган паровоз гилдирақларининг ритми ва қудрати мужассам!.. Мен учун энди аён: Ғафур ака Турксиб қурилишига бормаганларида, бориб «Қозоқ даштининг икки гўзал кокили», деган лавҳаларни ёзмаганларида бу ажойиб шеър ҳам ёзилмас эди!..

Бу «кашфиётдан» қувониб, яна бир папкани қўлга оламан. Бу папкадаги материаллар ҳали «тартиб»га солинмаган. Лекин тартибга солинмаган бу қўлёзмалар Ғафур аканинг нақадар сермазмун, сермашаққат ҳаёт кечирганларидан, ижодда эса тиниб-тинчимай меҳнат қилганларидан далолат беради!

Бу папкада Ғафур аканинг ниҳоятда чиройли дастхати билан битилган илмий мақолалари, Пушкин ва Лермонтов, Саъдий, Бажан ва Леонидзе асарларининг таржималари, улуғ грузин шоирлари Церетели ва Руставели, буюк қозоқ оқини Абай юбилейларида гапирган нутқларининг матнлари, ўша юбилейлардан олиб келган суратлари ва яна кўп ноёб ҳужжатлар тўпланган.

Ғафур аканинг бармоқ изларини сақлаган бу материаллар менга яна бир нарсани, отахон шоиримизнинг қардош халқлар адабиёти ва маданиятларини яқинлаштириш йўлида нақадар кўп меҳнат қилганини «гапириб» берди.

Мана, яна бир папка. «Шум бола»нинг айрим боблари!.. Беихтиёр эсимга олис болалик чоғларим тушади...

У пайтларда «Шум бола» «Довдираш» деган ном билан «Муштум»да босиларди. Биз мактаб болалари, «Муштум»нинг ҳар бир сонини сабрсизлик билан кутардик. «Довдираш» босилган «Муштум»нинг янги сонлари келган кунлар биз учун байрамга айланиб кетарди. Бу сонлар йиртилиб, титилиб кетгунча ўқирдик. «Довдираш» биз учун қувноқ ва хушчақчақ бир дўст, ҳеч қачон, ҳеч бир вазиятда тушкунликка тушмайдиган, те-

гирмонга тушса бут чиқадиган мард ва чапани бир йигит эди. Биз унга ўхшашни истар, унга тақлид қилардик...

Навбатдаги папкадан бир даста хатлар чиқди. Улар орасида Садриддин Айний, Лоҳутий ва Павленконинг хатлари бор эди.

«Ўхирматли дўстим Ғафур Ғулом. Мумкин бўлса фольклор тўғрисидаги докладингизни юборсангиз,— дебди Павленко.— Мен уни «Дружба народов» саҳифаларида эълон қилардим. Сиз бизни Ўзбекистон, Қозоғистон, Туркменистон шоирлари билан таништирдингиз. Бу республикалар шоирларининг энг яхши асарларини танлаб олиш учун Сизнинг ёрдамингизга муҳтожмиз...»

Павленконинг хати қачон ёзилганини билиб бўлмайди — числоси йўқ. Афтидан, 1939 йили, Катта Фарғона канали қурилишига келганда ёзган бўлса керак, чунки, Ғафур ака бир сафар Павленко билан канал қурилишида танишганлигини айтиб бергандилар. Ғафур ака умуман, бу қурилишни кўп эслар, кўп гапирар эдилар.

«Вой бў-ўй! Қурилишга бутун водий кўчиб чиққан десам янглишмайман, ўғлим. Аммо лекин қурилиш эмас, бамисоли бир катта тўй дейсиз. Ҳамма ёқда кулочга сиғмайдиган самоварлар қайнаган, дош қозонларда паловлар пишган, карна-ю сурнайлар чалинган... Айниқса кечалари гўзал бўларди. Ҳамма ёқда гулханлар ёқилган. Машшоқлар мусиқа чалишган, Тамарахонимлар рақс тушишган, шоирлар шеърлар ўқишган, аскиябозлар аския айтишган. Қулги, қарсак, қий-чув. Биз Ҳамид иккимиз тун ярмидан оққанда ўз чайламизга бориб, ўнинчи лампани ёқиб, «шеърийхат»га киришардик. Бир ойдан кейин, қурилиш тугалланишига бағишланган митингда Ҳамид иккимиз шеърий хатни ўқиб бердик. Хатни гулдурас қарсақлар билан кутиб олишди. Эсимда бор, қурилишга Москвадан Эйзенштейн билан Павленко келишган эди. Биз ўша ерда танишган эдик. Улар катта Фарғона канали тўғрисида фильм яратишмоқчи эди. Мен ҳам дoston ёзишни ният қилувдим, лекин уруш ҳалақит берди...»

Уруш!..

Уруш бошланган кунлари Ғафур ака Фарғонада эдилар. Лекин икки-уч кун ўтмасданоқ «Қизил Ўзбекистон» саҳифаларида, Совинформбюронинг нотинч,

тахдидли хабарлари ёнида шоирнинг энг яхши шеърларидан бири — «Кузатиш» эълон қилинади.

Бу шеър босилиб чиққан кунлари мен оёғимга игна кириб, қишлоқдан Тошкентга, операцияга келган эдим. У маҳалда мен ўн тўрт яшар бир ўспирин эдим, Тошкентни ҳам яхши билмас эдим. Лекин эсимда: «ҳозирги ТошМИнинг ёнида, «Сельмаш» заводи касалхонасининг қошидаги чойхонада ўтирганимизда кимдир «Қизил Ўзбекистон»ни очиб, Ғафур аканинг шу шеърини ўқиди. Чойхонада ўтирган чойхўрлар шеърни чуқур сукутга чўмиб эшитишди. Шеър ўқилиб бўлганда кўплар тескари ўгирилишиб, кўз ёшларини артишди...»

Ғафур аканинг архивида ўша оғир йиллардан эсдалик сифатида қолган суратлар кўп. Улар орасида шоирнинг Николай Погодин, Лутовской, Якуб Колас ва бошқа кўп атоқли рус ёзувчилари билан тушган суратлари бор. Қирқ биринчи йилнинг оғир қиш кунлари Тошкентга бир гуруҳ москвалик ёзувчилар келган эди. Сал ўтмай, уларнинг кўплари фронтга кетишади. Лекин ўша совуқ қиш кунлари...

— Ўша совуқ қиш кунлари москвалик ёзувчилар кўпинча бизникига келишарди,— дейди Муҳаррам опа.— Утин йўқ. Ҳаммамиз танча атрофига ўтиришиб, кўрпа ёпиниб исинишардик. Адиблар жим ўтириб, радиодан совинформбюронинг кечки ахборотини эшитишарди. Кейин бир-бирларининг гапини бўлиб, узоқ муҳокама қилишарди. Ундан кейин совуқ хоналарга чиқишиб, тонг отгунча ёзишарди. Ғафур акангиз ҳам кечаси билан ишлаб, эрталаб тонг отар-отмас ёзганларини газета ва радиоларга олиб кетардилар...

Ҳа, Ғафур акани бутун жаҳонга машҳур қилган, миллион-миллион кишиларни титратган «Халқ отланди», «Мен яҳудий», «Сен етим эмассан» шеърлари халқимизнинг бошига катта мусибат тушган ўша совуқ қиш кечалари, совуқ ижодхонада қайноқ қалб ва жўшқин туйғулар билан ёзилган.

Кўз олдимга қирқ биринчи йилнинг совуқ қиш кечалари, эгнида пўстин, хонада ўйчан айланиб юрган Ғафур ака келади.

Мен билган Ғафур ака ниҳоятда қувноқ, хушчақчақ бир одам эди. Лекин миллион-миллион кишиларнинг қалбига ларза солган, одамларнинг дилини ёруғ нур билан тўлдирган бу тиниқ шеърларни хушчақчақ бир ҳо-

латда ёзиб бўлмайдими.. Мана, Ғафур ака юришдан тўхтаб, қаламининг учини тишлаганича бир зум қоғозга тикилиб қолди, сўнг ўзини креслога ташлаб, лабларини тишлаганича тез ёза бошлади.. Йўқ, бу шунчаки бир хаёл эмас. Мен уруш йиллари олинган суратларининг бирида Ғафур акани — худди шу ҳолатда кўрдим.

Сал қисилган кўзларида чуқур хаёл, бир бет қоғозга тикилиб, қаламини тишлаб ўтирибди. Яна бир сурат: Ғафур ака, эғнида шинель, госпиталда ярадор солдатлар билан суҳбатлашмоқда. Учинчи сурат: шоир, қўлида дафтар, кўп минглик митингда шеър ўқимоқда. Мана, Ғафур ака ғарбдан, фронтдан эвакуация қилинган гўдаклар орасида...

Кўзлари катта-катта, чўпдай озғин болаларнинг бошларини силаб турган Ғафур аканинг бу сурати яна «Сен етим эмассан» шеърини эсимга туширди. Ғафур ака бир гапида бу шеърни вокзалда, ота-оналари фронтда ҳалок бўлган масъум гўдакларни кўриб, тугёнга тушганида бошлаб, уйига етгунча ёзиб тугатганини ҳикоя қилиб берган эдилар...

Ғафур аканинг уруш йиллари яратган шеърлари «Шарқдан келаман», деган кичкинагина бир тўпلام бўлган. Ҳозир камдан-кам топиладиган бу ноёб китобча СССР Давлат мукофотининг лауреати деган диплом билан бирга Ғафур аканинг ижодхонасида, шоирнинг катта портрети ёнида турибди...

Мана, яна бир катта папка... Йўқ, Ғафур аканинг ижодий меросини қамраб олиш мумкин эмас! Мен буни учинчи кун кечқурун Ваҳоб Рўзиматов, олдимга шу қалин папкани қўйганида тушундим. Бу папкада Ғафур аканинг севги ҳақидаги лирик шеърлари (Ғафур ака севги ҳақида шеър ёзмаган деб ким айтувди?), Машраб ва Фурқат ижодлари ҳақидаги мақолалари, Шош шаҳри (Тошкентнинг қадимий номи) тўғрисида илмий иши ва янги шеърлари тўпланган эди...

Ҳа, улкан адибнинг улкан ижодини шунчаки варақлаб чиқиш учун бир неча кун тугул, бир неча ой ҳам етмас эди. Бу ижодни ўрганиш учун йиллар керак...

Муҳаррам опа билан хайрлашиб, Ғафур аканинг ҳовлисида чиқарканман, нақадар катта истеъдод эгасидан жудо бўлганимизни ўйлаб, юрагим яна зирқираб кетди.

1967.

Абдулла Қодирийни ўқиганда

I

Биринчи дафъа «Утган кунлар» тўғрисида, тўғрироғи Отабек — Кумуш қиссаси ҳақида олти-етти яшар чоғимда дадамлардан эшитганман.

Уттизинчи йилларнинг ўртаси. Дадам, ўн тўққизинчи йилдан партия аъзоси, катта ишларда ишлаб келган одам, нима учундир, ишдан четлаштирилиб, қишлоққа қайтиб келган пайтлари.

Ҳар оқшом катта меҳмоxonамиз одамга тўлиб кетади. Қўни-қўшнилар, қариндош-уруғлар, қиз-келиндчалар йиғилади. Аксарияти ёшлар.

Дадам тахмондаги китоблар орасидан жигар ранг жилдли қалин бир китобни олиб секин варақлайди. Мен унинг тиззасига суяниб китобнинг безаклари, ажойиб суратларини томоша қиламан. Бу китоб — «Минг бир кеча»нинг 1905 йили босилган рус нашри (кейинчалик мен бу китобни қанча изламай тополмадим!) эди.

Дадам китобни ўқимайди, бир неча бетини ўйчан варақлайди-да, кейин секин ҳикоя қила бошлайди.

Бу ҳикоялар аксарият тун ярмигача, баъзан хўроз қичқиргунча давом этади, мен ҳам ойимларнинг «ёт» дейишларига қулоқ солмай, мишжа қоқмай эшитаман. Эсимда бор: менга айниқса машҳур сайёҳ Синдабоднинг саргузаштлари хуш ёқиб тушарди.

Шу қиш оқшомларининг бирида дадам қора муқовасининг устига йўл-йўл оқ чизиқ чизилган қалингина бир китоб топиб келди.

Китобнинг биринчи бетиде бошида духоба дўппи, эғнида қора гимнастерка устидан кийилган ола тўн, тўладан келган, уч бурчак мўйловли бир одамнинг сурати бор эди.

— Бу — «Ўтган кунлар» деган ўзбекча роман,— деди дадам.— Уни мана шу одам ёзган. Исми-шарифлари Абдулла Қодирий Жулқунбой...

— Жулқунбой? Қозоқми?

— Йўқ,— деди дадам кулиб.— Ўзбек. Жулқунбой бу кишининг тахаллуси. Ёзувчилар баъзан ўз исмларини ўзгартириб, бошқа исм танлашади.

Китоб қўлдан қўлга ўтиб, яна дадамга қайтди. Дадам шошмасдан ўқишга киришди. Мен ҳам «маза қилиб эшитиш» учун дадамнинг тиззасига суяниб, яхшироқ жойлашиб олдим.

Учинчи ё тўртинчи оқшом ярим кечада уйғониб кетсам, китоб ўқилиб бўлган, қиз-жувонлар кўз ёшларини артишиб пиқ-пиқ йиғлашар, эркаклар оғир сукут сақлашар, дадам эса ёзувчи ҳақида секин ҳикоя қиларди.

Дадамнинг ҳикоясидан эсимда қолганлари шулар:

— Абдулла Қодирий — улкан ёзувчи. Ўзиям ажойиб одам... Ҳукумат унга ҳамма имкониятларни туғдириб берган. Тошкентда унинг катта боғи бор. У ҳар кунни эрта саҳар уйғониб ёзишга ўтиради. Чарчаган пайтлари чиқиб, боғда ишлайди.

Йиллар ўтди. Усиб-улғайиб китобга ташналигим, ишқим, меҳр-муҳаббатим ўсиб борган сари «Абдулла Қодирий...» «Ўтган кунлар...» «Меҳробдан чаёв...» деган гаплар қулогимга тез-тез чалинадиган бўлди.

43-йилнинг охириги ойлари, тўққизинчи синфда ўқиб юрган чоғларим.

Бир кун синфимизга янги ўқитувчи — фронтдан ярдор бўлиб қайтган ёшгина йигит кириб келди. У «ҳарбий иш»дан дарс бера бошлади, лекин адабиётга жуда қизиқса керак, ҳар кунни бир китоб кўтариб келар, болаларга вазифа топшириб қўйиб, ўзи китоб ўқиб ўтирарди. Лекин бу қанақа китоб эканини ҳеч ким билмас, чунки, аксарият китобларнинг жилди қоғозга ўралган бўларди.

Кунлардан бирида ўқитувчининг укаси, синфдош дўстим мени четга тортиб:

— Кеча акам «Ўтган кунлар»ни топиб келди,— деб қолди. Дарсдан кейин «Ўтган кунлар»ни бир кечага сўраб олиш умидида синфдош оғайним билан бирга уларникига бордим.

Биз борганимизда домла, олдида қаттиқ нон, икки кўзи аллақандай китобда, чой ичиб ўтирарди

Мен дудуғлана-дудуғлана илтимосимни тушунтира бошлаган эдим, ўқитувчимиз қовоғини солиб:

— «Ўтган кунлар»ни ўқиш мумкин эмас. Билмайсанми?— деди кўзимга тикилиб.

Мен ҳаяжондан энтикиб:

— Мана, сиз ўқияпсиз-ку?— дедим.

Ўқитувчининг юзида билинар-билинмас табассум пайдо бўлди.

— Биринчидан, мен ўқитувчиман, ёш бола эмасман,— деди у.— Иккинчидан, мен уни танқидий кўз билан ўқийман.

— Мен ҳам танқидий кўз билан ўқийман. Домлажон, бир кечага бериб турунг. Эрталаб олиб келиб бераман, Ҳеч кимга айтмайман.

Домла сал юмшади, лекин ҳамон бир қарорга келолмай пешанасини ишқади.

— Бир кечада-ку ўқиб тугатолмайсан-а?

— Ўқиб чиқаман,— дедим мен.— Худо урсин, ўқиб битираман!

Домла кулиб юборди.

— Хўп, майли, аммо ўзинг ҳам дейман... бир ёпишсанг қўймас экансан!

У ўрнидан турди ва тоқчадаги пиёла-чойнакларнинг орқасига қўл суқиб, қалин сарғиш қоғозга ўралган бир китобни олиб берди.

— Ма, қўйнингга тиқ. Ҳеч ким кўрмасин. Кейин... эртага демайман-у, индинга олиб келиб бер. Уқдингми?

— Уқдим!— Мен унинг айнаб қолишидан қўрқиб, китобни қўлтигимга урдиму, эшикка отилдим.

Уша кеча мижжа қоқмадим. Тонг пайти охирги саҳифани ўқиб бўлдим. Китобни ёпиб боққа чиқдим.

Хўроз учинчи марта қичқирган. Япроқлари тўкилиб, яланғоч бўлиб қолган боғда шабада бебошлик қилади, кекса ўриклар, ичлари кавак олмалар ҳазин чийиллайди, нола қилади, олча ниҳоллари, ёш олхўрилар юз муқомга тушиб эгилиб-эшилади.

Мен юзимни шабадага тутиб, боғда узоқ айланаман. Кўз ёшларимни артмай, ҳўнг-ҳўнг йиглайман...

Уша маҳалгача ҳеч бир китоб мени бу қадар ларзага солмагандир. Гўё Отабек менинг ўз акам, Кумуш эса ўз кеннойимдай уларнинг тақдирига ич-ичимдан куюнаман, изтироб чекаман. Адабий «сир»лардан беҳабар: «Аттанг, шу хўракни Зайнабга топширмай, Ўзбек

ойим ўзи қилганда-ку, бундай бўлмас эди!» деб афсус чекаман... Айни замонда кўнглимда ҳеч бир ғубор, ёмон асорат йўқ...

Бошларига кўп мусибат тушган, кўп довул ва бўронлардан ўтиб чиниққан одамлар ҳар қандай фожиага ҳам мардонавор туриб берадилар, сабот ва олижанобликни қўлдан бой бермайдилар. Шунинг учун уларнинг фожиаси сизни эзмайди, балки сабот ва матонатга ўргатади, олижаноблик ва мусаффоликка чорлайди, шунинг учун ҳам сиз Отелло билан Дездемонанинг фожиали тақдирига кўз ёши тўкаркансиз, бу кўз ёшлар қалбингиздаги ҳамма ғуборларни ювиб ташлагандай бўласиз, ўзингизни аллақандай софроқ ҳис этасиз, қалбингиз одамларга ҳамдардлик, ҳамжиҳат бўлиш, яхшилик қилиш истаги билан тўлиб-тошади... Отабек — Қумуш фожиаси ҳам назаримда, менга ҳаётнинг теран ва чигал томонларини кўрсатган, мен ғўё беш-олти ёш улгайган, айни замонда дилимга аллақандай ҳазин ва ёрув нур қуйилган эди...

Кўп йиллар ўтди. Мен ҳам адабиёт майдонига кириб, яхши-ёмон бир-иккита асар ёздим. Бу пайтларга келиб «Ўтган кунлар»ни қайта ўқиб чиқдим. Бу сафар китобнинг кўп фазилатлари билан бирга айрим заиф томонлари ҳам кўзимга чалинди. Лекин улгайганда олган таассуротларим ҳақиқатан қанчалик яқин бўлмасин, китоб устида кўз ёш тўкиб тонг отдирган ўша дамларим, эрта саҳар ҳувиллаб қолган боққа чиқиб, танҳо кезган пайтларим сира-сира эсимдан чиқмайди...

...Бу воқеадан кейин сал ўтмай, ҳалиги ўқитувчимиз вафот этди. Ярадор бўлгани етмагандай, фронтда ўпкасини совуқ урган экан, кўкламга чиқмасданоқ узилди.

Яна бир-икки ой ўтди. Қишлоқда бирга тепишиб ўсган дўстларим фронтга жўнайдиган бўлиб қолишди, Гарчанд, мен бир ёш кичик бўлсам ҳам, дўстларимдан айрилишга, улардан қолиб қишлоқда юришга виждоним ёр бермади-ю, ариза бериб ихтиёрий равишда урушга кетадиган бўлдим.

Эртага жўнаймиз деган куни кечқурун мен марҳум ўқитувчимизнинг уйига бордим ва унинг укасидан «Ўтган кунлар»ни беришини илтимос қилдим.

Урушга кетаётган одамнинг илтимосини қайтариш қийин. Ўқитувчимнинг укаси қийналиб бўлса ҳам китобни берди.

Мен уни қопдаги талқон, туршак ва қаттиқ нонлар орасига солиб, орқалаб олдим.

Биз қишлоқдан бир йўла қирқ чоғлиқ йигит чақирилган эдик. Бир-икки ойдан кейин бўлиниб-бўлиниб ўн чоғлик йигит қолдик. Минг тўққиз юз қирқ бешинчи йилнинг ёзида шу ўн чоғлик йигит фалакнинг гардиши билан Мўғилистон даштларига бориб тушдик.

Қаёққа қараманг бепоён дашт. Тап-тақир жигар ранг адирлар. Қаламуш илма-тешик қилиб ташлаган ясси қирлар. Кундуз жазирама иссиқдан кирадиган жой тополмайсиз, кечаси эса сел ёғади, совуқдан тишлар шақшақ қилади...

Биз олис-олисларда қолган она юртни, дўппи билан сув ичган булоқларни, тиззадан тупроқ кечиб юрган қишлоқ кўчаларини соғинамиз. Дўппи-дўппи ўрик териб қизларга тутган чоғларимиз, пода кутиб ўмбалоқ отиб ўйнаган сойликлар, сув сепишиб чўмилишган анҳорлар кўз олдимиздан кетмайди. Кечалари даштдаги чайлаларда бир-биримизнинг пинжимизга суқилишиб ётарканмиз, қишлоқ қизларининг мулойим чеҳраларини, ҳазин ва шўх лапарларини қўмсаймиз, қўмсаймиз-у, бутун вужудимиз билан киндик қонимиз тўкилган она тупроққа талпинамиз... Ана шундай пайтларда, буюм халтамни очиб, ўқдори, қаттиқ нон ва консерва қутилар орасида ётган «Ўтган кунлар»ни оламан. У соғинган қалбларимизга аллақандай таскин беради, ташна дилларимизни нима биландир қондиргандай бўлади. Биз Отабек — Қумуш саргузаштининг мунгли ва ёруғ саҳифаларини қайта-қайта ўқирканмиз, гўё суюкли қишлоғимизга бориб келгандай, қариндош-уруғ, ёр-биродарларимиз билан дийдор кўришгандай бўламиз... Нур билан йўғрилган севги саҳифалари эса... Ўз севгилларимизни эслатади. Биз гўё олис-олисларда қолган қишлоқ қизларини кўргандай, уларнинг шўх қилиқлари, ҳазил-мутоибалари, куй ва қўшиқларини эшитгандай бўламиз... Ҳа, халқимизнинг баъзи иллатларини шафқатсиз фош этган, айни замонда энг яхши урф-одатларини ўзига хос фазилатларини ажиб бир шоирона муҳаббат билан тараннум этган бу улкан асар белимизга қувват, кўнглимизга далда берар эди. Шунинг учун ҳам мен бу китоб ва уни яратган буюк инсон олдида ҳамиша бош эгаман, қўлим кўксимда, ҳамиша таъзим қиламан.

II

Бугун, бир неча йилдан кейин, «Ўтган кунлар»ни қайта қўлга олдим.

Энди, ёзувчилик «сирлари»ни озми-кўпми ўрганганимдан кейин, романнинг айрим камчиликлари кўзимга ташланиб қолди. Романда чуқур маънодаги реалистик адабиёт талабларига жавоб беролмайдиган, романтик услуб таъсирида ёзилган, шунинг учун ҳам бугун «ясамалиги», сунъийлиги сезилиб қоладиган айрим саҳифалар бор.

Масалан, ҳаётда кўп нарсани кўриб чиниққан, тажриба орттирган Отабекдай йигитнинг худди ёш бир ўспириндай Кумушга ошиқ бўлганини ҳаммадан яшириб, кечалари тўлганиб чиқишлари, айниқса оддий хизматкор Ҳасанали ундан яшириқча совчига боришлари, ниҳоят, бу сирлардан беҳабар Кумушнинг, никоҳ кечаси: «Сиз ўшами?» деб «кутилмаган бахт»га муяссар бўлиши... бунинг ҳаммаси китобхонга асарнинг таъсир кучини ошириш учун, «эфект» учун қилинган, яъни, бошқача қилиб айтганда—«ясалган». Назаримда, романнинг «хукмнома» боби, Кумуш жаллод қўлига топширилган Отабек билан Қутидорни хат воситаси билан дор тагидан қайтариб, қутқариб қолиши ҳам эртактлардаги воқеаларга ўхшаб кетади. Лекин қизиқ: романи дастлаб ўқиган ўн олти-ўн етти ёшимда-ку, бу нарсаларни билмас эдим, бироқ нега ҳозир, ёзувчилик «сирлари»ни оз-моз билганим ҳолда, сунъийликни сезганим ҳолда «Ўтган кунлар» ҳануз мени ҳаяжонга солади, чексиз завқ беради, титратади?..

Китобни очаман. «Жодугар ҳинди» деган бобни ўқий бошлаيمان. Ўзбек ойимнинг ғалати гаплари, Ҳасаналига човут қилишлари, Кумушнинг ҳийлакорликлари ҳақидаги таъналарини ўқиб, қотиб-қотиб куламан, куламану, тўсатдан бу хотин менга жуда таниш эканини ҳис этаман. Мен бу хотинни — бир маҳалнинг ўзида ҳам меҳрибон, ҳам шафқатсиз, бир қарашда жуда ўктам бўлса-да, аслида ниҳоятда софдил «думбил табиат» бу аёлни болалигимдан бери танийман. Мен уни ҳар бир қишлоқда, ҳар бир маҳаллада кўрганман. Ҳар бир маҳалла, ҳар бир қишлоқнинг ўз Ўзбек ойими бор, ёзувчи айтгандай, буларсиз на тўй ўтади, на аза! Ҳатто эркаклар ҳам уларнинг маслаҳатисиз иш қилишмайди!..

Менинг учун Ўзбек ойим «Ўтган кунлар»даги энг ҳаётий, энг жонли, энг мукаммал образлардан бири! Бу образ Абдулла Қодирийнинг улкан реалист ёзувчи эканлигидан далолат беради. Романга ниҳоятда ҳаётий бир руҳ киритади. Гарчи, эпизодик бўлса-да, Азизбек, Мусулмонқул чўлоқ ва Хушрўйбиби тўғрисида ҳам худди шу гапни айтиш мумкин. Романда бу образлар бўлмасин-чи, ёки улар сал бошқачароқ, майинроқ бўёқлар билан чизилган бўлсин-чи, Отабек — Кумуш фожиаси эҳтимол оддий мелодраматик бир воқеага айланиб қоларди!..

* * *

«Ўтган кунлар»нинг «қудаларни кутиб олиш» бобида шундай бир жумла бор: «Кумуш салом берди ва қўлидаги паранжисини ерга ташлади, югуриб келиб ўзини Ўзбек ойимнинг қучоғига олди. Ўзбек ойим ҳам уни маҳкам сиқиб қучоқлаб олган, юзидан шап-шап ўпиб, айланиб, ўргилар ва тикилиб-тикилиб нима учундир йиғлар эди...».

Гарчи ёзувчи бу ўринда «нима учундир» сўзини ишлатса ҳам, китобхон Ўзбек ойимнинг «нима учун йиғлашини» жуда яхши тушунади.

Ўзбек ойимдай содда ва софдил аёл Кумушнинг гўзаллигини, унинг бўлакча жўзibasини, тортинчоқ, уятчан табассумини кўрганида ўзининг ноҳақлигини, унга нисбатан қилган адолатсизликларини, уни бахтсиз қилиб қўйганини тушунмаслиги мумкин эмас эди. Ўзбек ойим, соддадил аёлларга хос бир сезгирлик билан буни тушунган ва ўз қилмишидан пушаймон бўлиб, кўз ёши тўқар ва бу билан Кумушдан кечирим сўрар эди...

Бир китобхон сифатида буни мен ҳам сезаман ва беихтиёр кўзимга ёш оламан... Ёзувчининг маҳорати деб, ўз қаҳрамонининг дилини билиши деб — мана буни айтадилар!..

* * *

Одатда, Кумушнинг ўлими тўғрисида, тўғрироғи, китобхон буни сеза бошлаши ҳақида гап кетганда Зайнаб билан Хушрўйбининг суҳбатини, баъзан Отабекнинг тушини эслайдилар. Лекин мен бу фожиани Кумушнинг Тошкентга келиши тасвирланган саҳифаларданоқ ҳис этаман.

Бу саҳифаларни — романнинг энг тиниқ, энг ажойиб жойлари деса бўлади. Қудаларнинг кутиб олينيши, яна тўғрироғи Юсуфбек Ҳожининг Ўзбек ойим ва Отабек билан, Отабекнинг эса Зайнаб билан суҳбати, сўнг қудалар зиёфати, Отабек билан Кумушнинг яширинча учрашуви, Кумушнинг сўз ўйинлари, ёлғиз қолган икки кундош аччиқ кинояларга тўла сўзлашуви, ниҳоят, Офтоб ойим билан Кумушнинг видолашув кечалари шундай зўр реалистик бўёқлар билан чизилганки, сиз ҳар бир одамни кўриб турасиз, гўё бу суҳбатларда иштирок этасиз, дам куласиз, ҳам ачинасиз, дам маънос туйғуларга чўмасиз. Айни замонда, ҳар бир қаҳрамоннинг дард-ҳасратини, ўйларини, улар сизга ўхшаган оддий одамлар эканини чуқурроқ тушунасиз. Бу саҳифалар фақат улғур ёзувчиларгагина муяссар бўладиган бўлакча бир куч билан ёзилган, қандайдир куз офтобидай тиниқ ва илиқ нурга йўғрилган. Лекин куз қанчалик илиқ бўлмасин, келаётган қишнинг дарағи сезилгандай бу саҳифаларда ҳам бўлажак фожианинг совуқ нафаси сезилиб туради. Гарчанд, ёзувчи келажакда рўй берадиган фожиа ҳақида бир оғиз бир нима демаса-да, сиз буни негадир сезасиз, худди инсон ўзини кутаётган бахт ва бахтсизликни олдиндан сезганидек, ёмон бир нарсалар рўй беришини олдиндан ҳис қиласиз. Шунинг учун ҳам бу саҳифалар сизни тиниқ ва ҳазин куйдай титратади. Сиз баъзан куласиз, баъзан жилмаясиз, лекин юрагингизни чулғаб олган ғамгин туйғудан қутулолмайсиз.

Мен ўз бошимдан кечирган арзимас тажрибамдан биламан: китобхонни бу куйларга солиш, бўлгуси бўронларнинг совуқ нафасини олдиндан билдириш — унчамунча талантга муяссар бўлавермайди!..

* * *

Юқорида мен Отабек билан Кумушнинг илк учрашуви сал чучмалроқ туюлади деган эдим. Лекин мана, кўп йиллик айрилиқ, ҳижрон доғлари ва висол орзусида ўтган маъшум йиллардан кейин улар яна учрашадилар...

Ўртача ёзувчининг қалами остида мелодраматик саҳнага айланиши мумкин бўлган бу лавҳа шундай нозик бир дид, шундай шафқатсиз реалистик бўёқлар билан тасвир қилинганки, мен бу эпизодни романнинг энг зўр жойларидан бири деб ҳисоблайман!

Мана, ўша учрашув, яна ўша икки суюшган қалб, лекин бу сафар илк муҳаббатнинг тотли нафасига маст бўлиб, ўзларини йўқотиб қўйган икки ёш эмас, балки ҳаёт синовларида чиниққан, кўп бўрон ва довуллардан ўтиб, ўзларини тутиб олган икки оқил одам учрашади!

«...Отабек ковушини даҳлизга ечди-да, уй бўйича бирикки қайта юринди ва энтикиб нафас олди. Шу вақт тахмонга осилган кўрпўш ўз-ўзидан қимирлагандек бўлди. Бу қимирлашни Отабек пайқамади. Ҳалиги қимирлаган кўрпўш бирдан очилиб кетиб Отабек чўчиди... Биров тахмондан унга қараб кулимсирар эди... Отабек титрар эди. Бир оздан кейин иккиси ҳам ўзларини бир мунча тўхтатдилар-да, бир-бирларига томон юришиб келдилар ва сўзсизгина қучоқлашдилар...»

Қаранг: қаҳрамонлар на оҳ-воҳ чекишади, на уч йиллик азоб-уқубатларни эслаб кўз ёши тўкишади, на бир-бирдан ўпкалашади!

Рост, Кумуш кўзига ёш олади, лекин бу — кулги аралаш тўкилган ёш эди. Сўнг... қандайдир маънос бир нурга йўғрилган қочириқлар, ҳазил-мутоибалар бошлади:

— Сиз... қсчқоқсиз!— деди Кумуш.

— Сиз...

— Мен?

— Сиз қувлоқсиз!

— Ажаб қиламан!— деди Кумуш ва шапалоғи билан эрининг юзига секингина уриб қўйди.

— Буёққа ҳам..

— У ёққа Зайнаб урсин!

— Зайнабнинг... уришга ҳаққи йўқ!

Кумушнинг кўзида ҳалигача кўрилмаган бир шодлик ўйнади.

— Тўғри айтасизми?

— Тўғри айтаман!

— Мана бўлмаса!— деди Кумуш. Отабекнинг иккинчи юзини ҳам силагандек қилиб қўйди. Яна кулимсирашиб, термилишиб қолдилар...

Бу маънос ва ёруғ кулимсирашларда, нозик қочириқларда айтилмаган, айтилишнинг ҳожати ҳам бўлмаган қанча-қанча дарду алам, меҳри оқибат, соғинган юракларнинг талпиниши, ҳарорати, ҳаяжони, нидоси бор!..

Езувчи бу лавҳада нозик дид ва меъёрни бирор жой-

да ҳам йўқотмайди, бутун бир саҳнада битта ҳам ор-тиқча сўз йўқ.

«Кумуш яна бир кулиб қарагандан кейин уйдан чиқди. Отабек энди тамом ўзини босиб олган, эндиги юрак уриши фақат ҳалиги фаринита томонга ошиқибгина эди».

Ёзувчи учун бундай нозик жойдан «эсон-омон ўтиб олиш» — қил кўприкдан ўтиб олишдай гап!

* * *

Ҳар бир ёзувчи яхши билади: кўп кишилар иштирок этадиган саҳналарни ёзиш, айниқса қийин бўлади. Эҳтимол, шунинг учундир, ҳар сафар романнинг «қудаларни кутиб олиш» деган, айниқса «Зимдан адоват» деган саҳифаларини ўқиганимда ёзувчига таҳсин айтаман.

Бу саҳифаларда қатнашган тўққиз хотиннинг бирортаси ҳам «сояда» қолмайди, уларнинг ҳар бири китобхоннинг кўз олдида туради. Бу саҳнада Ўзбек олимнинг соддалиги ва думбуллиги, Офтоб олимнинг босиқлиги ва оқиллиги, Кумушнинг уятчанлиги ва самимийлиги, Зайнабнинг ҳасадгўйлиги, Хушрўйбибининг золимлиги ва муғомбирлиги, қуда томонларнинг адовати, ҳаммаси шундоқ «лўп» этиб кўринади.

Ўзбек аёлларининг ўзига хос виқор ва соддаликлари, иззат-икромлари, ажойиб сўз ўйинлари, нозик-қочириқлари, коса тагига ним коса яшириб гапиришлари-чи?

Ёзувчи бу бобда моҳир шахматчига ўхшайди, шатранжнинг бирорта донаси ҳам «четда» қолмайди, унинг қўл остида ҳаммаси ўйнайди, айти замонда бу ўйин ички бир драматизмга тўла. Шу бобда биз кундоши билан учрашган Кумушнинг изтиробларинигина эмас, биринчи марта Зайнаб ҳам тирик жон эканини, у ҳам чуқур кечинмаларга қодир эканини чуқурроқ ҳис қиламиз.

III

Бугун «Меҳрибон чаёни» қайта ўқиб чиқдим. Роман ғалати таассурот қолдирди менда.

Китобни очишим биланоқ фақат Абдулла Қодирий-гагига хос бўлган бўлакча бир миллий руҳ, илиқлик,

самимият ва меҳр юрагимни жиз эттириб, дилимни рав-шаң қилди.

Романнинг илк саҳифаларида ёзувчи менга, лабида табассум, суюкли фарзандларининг ўйинини кузатиб, уларнинг шўхлик ва эркаликларидан завқланиб, айвонда чой ичиб ўтирган меҳрибон отага ўхшаб кўринди. Ота ўз фарзандларининг фақат фазилатларинигина эмас, уларнинг камчилик ва нуқсонларини ҳам кўради, лекин, меҳрибон, вазмин одам, уларни қаттиқ койиб кўнгилларини оғритгиси келмайди. Рост, тўнғич ўгли Маҳдумнинг баъзи қилиқлари отанинг гашини келтиради, лекин ақлли одам, ўғлининг ҳатти-ҳаракатларидан дарғазаб бўлиб гапирса, дастурхон атрофида ўтирган ҳамсуҳбатларининг (китобхонларнинг) таъбини тирриқ қилишини билади, шунинг учун ҳам тўнғич фарзанди ҳақида дам юмшоқ кулиб, дам билинар-билимас истеҳзо билан гапирди. Ўхтин-ўхтин, Маҳдум ҳаддидан ошиб кетган пайтлардагина, меҳрибон падарнинг кўзида ўт чақнайди, бироқ нима бўлганда ҳам пушти-камаридан бўлган фарзанди эмасми, қаҳри-ғазаби дарҳол сўниб, ташвиш ва изтиробга айланади. Лекин Анвар—Раъно дostonига ўтиши билан ёзувчи худди суюкли кенжатоёлари ҳақида гапирётган отани эсга солади. Ҳар бир ота ўз кенжатоёларининг нуқсонларини кўрмаганидек, Қодирий ҳам аввал бошда энг суюкли қаҳрамонларининг камчиликларини кўрмайди, унинг ҳикояси хиёл чучмаллашади, овозида сентименталь оҳанглар пайдо бўлади.

«Раъно яна бир неча гужумларни териб узатди.

— Қани, юмушингиз?

— Сенга нима юмуш бўлсин, Раъно? Ҳар кунги ўзинг билган гап... сўзлашиб ўлтирамин, узум тўкилса, менга териб берасан, деб чақирган эдим.

— Дадам хуфтондан қайтиб қолади. Гапингиз бўлмаса, мен кетаман.

— Хуфтон ҳали ўқилган эмас, азон ҳозир айтилди. Башарти дадангиз хуфтонни ўқимай келиб қолса, бунинг ҳийласи осон: дарров анави гулнинг тагига яширинамиз!

— Башарти дадам бизни қидириб, гулнинг тагидан топса, нима қиламиз?

— Нима қилар эдик?.. Сен уйингга кетасан, мен бўлсам меҳмонхонага.

— Икковингиз гулнинг тагида нима қилиб ўлтирган эдингиз, деб сўраса, нима жавоб берамиз?

— Ўзимиз ўлтирган эдик, деймиз.

— Нима учун, деса-чи?

— Қизингиз уялгани учун, деймиз...»

Раъно-ку, майли, ёш бир қизча, лекин Мирзабоши лавозимига кўтарилган Анвардай йигитнинг «дарров анави гулнинг тагига яширинамиз» деб гапириши... жу-да ғалати туюлади. Рост, муҳаббат, бу улуғ инсоний туй-ғу баъзан катта одамни ҳам ёш болага айлантириб қў-яди, лекин, ҳар ҳолда, бундай саҳна ва бундай тасвир-лар улкан реалистик прозага ёт бир нарсадир. Шу саҳ-нанинг охирида Анвар Раънодан тўйга розилик олади!

— «Чинингми?

— Чиним!

— Хўп, бўлгай. Мен, эртага, тўйимиз кўкламга бўл-син деб жавоб айтаман... Ерлар кўк гиламлар билан безалганда, ҳар тарафни бинафша чечаклари босган, қушлар уя қайғусини чекканда, биз ҳам тўй қилармиз, чимилдиқда бахт созини тинглаб, истиқбол куйини кўй-лармиз... Шундайми, Раъно?

— Шундай...

— Ундан сўнг менинг оғушимда шунинг сингари да-данг келиб қолишидан қўрқиб, киши қўлига тушган қуш боласидек типирчиламассан. Шу ҳусний, шу малоҳатинг ва шу латофатинг билан тамом меники бўларсан, шун-дайми?»

Албатта мен, оддий китобхон, ўша оқшом Раънодан илк бўса олган Анварнинг ҳолатига тушуниб турибман. Бу масъуд дамларда унинг кўнглидан худди шу гап-лар ўтганига, дилида худди шу туйғулар жўш урганига ишонаман, лекин бунга Раънога айтиши, айниқса шундай ширин-шакар сўзлар, чиройли иборалар билан ифода қилиши... Бунга сира ишонмайман!.. Лекин қизиқ: бу саҳналарда сентименталликка йўл қўйган ёзувчи Ан-вар — Раъно фожиаси тасвирланган саҳифаларда, сарой ҳаётига бағишланган бобларда шафқатсиз реалистик услуби билан ҳайратга солади кишини!

Раънога фотиҳа ўқилиб, Маҳдум бунга «истиқбол-нинг хайрли фоли, файзи илоҳий», деб қувонган куннинг эртасига Анвар бу мудҳиш хабарни эшитади ва сўнг марта Раъноларникига боради.

Вақт намозшомдан оққан... Шом намозини ўқиб

қайтган Маҳдум меҳмонхонанинг эшигини очиқ кўради. Анварнинг келганини фаҳмлаб, у билан қўришишни истамай, ё истаса ҳам нимадандир ҳадиксираб, тўғри ичкарига ўтади. Йигидан киприклари терилиб, чуқур андиша ичида бошини қўйи солган Нигор ойм ош кўтариб меҳмонхонага киради ва Анварнинг:

— Нега йиғлайсиз?..— Сиз шундай бўлсин деган-мидингиз?— деган гапларига жавоб бермай, йиғлаган кўйи меҳмонхонадан чиқиб кетади...

«...Анвар ошдан бир-икки луқма олиб, қўлини артди, сандал кўрпасини бағрига тортиб, кучли ва узун тин олди.

Чирогпоядаги шам бедиллар юрагидек титраб, меҳмонхонани аранг ёритар, шамнинг титроғи билан кўзини бир нуқтага тиккан Анварнинг ҳозирги хаёлчан юзи ҳам қалтирагандай кўринар эди. Меҳмонхона тип-тинч, фақат бу тинчликни ташқаридан ёққан ёмғирнинг кучсиз шитирлаши, ўқтин-ўқтин қўзғалиб қўйган шамолнинг даричага келиб уриниши ва аллақайси том бошидаги бир мушукнинг мовлаган товуши бузар эди...»

Бу ердаги ҳар бир сўз, ҳар бир деталь — ярим қоронғи меҳмонхонадаги ўлик сукунат, ёмғирнинг шитирлаши, томдаги мушукнинг мовлаши, ҳаммаси Анварнинг юрагидаги туғённи ифода қилади, ёзувчи унинг руҳий ҳолатини тасвирлаб ўтирмайди, чунки бу ҳолатни битта гап билан: «Чирогпоядаги бедиллар юрагидек титраган шам ёругида Анварнинг хаёлчан юзи ҳам қалтирагандай кўринар эди», деган биттагина жумлада ифода қила олган... Орадан бир пиёла чой ичиш фурсати кечганда... меҳмонхонанинг даҳлизида, қўлида чойдиш, Раъно кўринди. «Икки кўзи қип-қизариб, қовоқлари шишиб, кўпчиган, юзида ҳам зўряқиш аломати бор эди. Ерга қараган ҳолда оқ чойдишни Анварнинг ёнига келтириб қўйди, токчадаги пиёлани олиб чойдишдаги чой билан чайқади, пиёлани сочиқлагач, яна чайиб иккисини Анварнинг ёнига сурди ва бирдан ўкраб юзини танча устига қўйди...»

Тасвирнинг шафқатсизлигини сезяпсизми? Ёзувчи Раънонинг йиғисини кўрсатишга ошиқмайди, аксинча, унинг ҳар бир ҳаракатини энг майда тафсилотлари билан кўрсатишга тиришади, лекин ажабо, ёзувчи Раънонинг кечинмаларини тасвирламаса ҳам сиз унинг тўлиб-тошиб турганини аниқ ҳис қиласиз, унинг ҳатти-ҳара-

катларини кузатар экансиз, юрагини ларзага солган туғён тобора ортиб-бораётганини ва гировард портлашини сезиб турасиз, шунинг учун ҳам ниҳоят ўпкаси тўлиб «бирдан ўкраб танча устига бош қўйганида» беихтиёр кўзингизга ёш оласиз...

Бу саҳнада Анвар билан Раъно сизнинг кўз олдингизда камида ўн ёш улғаяди. Севикли қаҳрамонларининг бошига тушган мусибатни улкан реалистларга хос бир шафқатсизлик билан тасвирларкан, ёзувчи Маҳдумни ҳам аямайди. Романнинг бошида унинг баъзи қилиқлари ҳақида мулойим қулимсираб гапирган адиб, бу бобда, ўғлининг пасткаш ҳатти-ҳаракатларини билиб қолган адолатли отадай уни аёвсиз жазолайди.

Кечқурун шом намозидан қайтаётгандаёқ Анвар келганини пайқаган Маҳдум икки дилпоранинг мунгли суҳбатини бўлиб меҳмонхонага кириб келади. Кечагина Анвар Мирзабоши лавозимига кўтарилганда тўйни тезлатиш тараддудига тушиб қолган одам, бугун Анварга ҳатто салом ҳам бермайди. Чунки кеча бизда табассум уйғотган хасислиги бугун, хонга қайната бўлиш бахти олдида, саройдан келадиган олтинлар олдида пасткашликка, чинакам разолатга айланади.

— «Ичкарига кир, Раъно, бевақт бу ерда нима қилиб ўтирибсан?»

Бу гап Анварнинг, фақат Анвар эмас, китобхоннинг ҳам вужудини «ғизз» эттириб юборади. Романнинг бошида Маҳдумнинг қилиқлари ва зиқналикларини қулимсираб кузатган китобхоннинг қалбида энди жирканч ва нафрат уйғонади. Бу нафратни ҳаммадан кўра Раъно яхши ифода қилади. Кечагина укаси билан «лой ўйнаб» юрган қиз, шу топда отасининг бутун шафқатсизлигини, бемеҳр, бағритош бир одам эканлигини дил-дилидан ҳис этади ва ғазабдан титраб:

«Андишасиз!»— деб хитоб қилади. Бу худди сизнинг кўнглингиздаги гап! Шунинг учун ҳам Раъно кўзига жиққа ёш олиб, меҳмонхонадан чиқаркан, қалбингизда унга нисбатан бўлакча бир меҳр ва ҳурмат уйғонади.

* * *

«Меҳробдан чаён»нинг энг зўр жойларидан бири хон ҳарамини ва қирқ қизлар ҳаётига бағишланган саҳифаларидир.

Адабиётимизда хон ҳарамига тушган бахти қора қиз-

лар ҳақида анча-мунча асарлар бор. Бу асарларнинг ҳаммаси бир-бирини такрорлайди; камбағал деҳқоннинг сулув қизи бўлади. У холасинингми, аммасинингми ўғлини яхши кўради. Лекин хондан қарздор бўлиб қолган камбағал деҳқон қарзини тўлай олмайди-ю, унинг эвазига қизини хонга тортиқ қилишга мажбур бўлади. Севгилисидан жудо бўлган бечора қиз, хон саройида ҳижрон доғида ёна-ёна охири сил касалига учраб ўлади... Худди шундай ҳикоя «Меҳробдан чаён»да ҳам бор. Лекин бу ҳикоядан ҳам кўра қирқ қизларнинг кундалик ҳаётини тасвирлаган саҳифалар даҳшатга солади кишини.

Ҳарамга келтирилган кунлари бир-икки кеча хоннинг «илтифотига сазовор бўлиб», кейин ўз ҳолига ташлаб қўйилган бу чиройли, соғлом қизлар тўрт девор ичида ўзларини қаёққа уришни билишмай тўлғанишади, зерикканларидан, азбаройи димиққанларидан ҳарамга кириб келган ҳар бир одамга ёпишишади, уни эрмак қилишади. Лекин ҳарамнинг дарвозаси қулф, эрмак зоти у ёқда турсин унга кирадиган аёллар ҳам санокли. Шунинг учун ҳам Гулшаннинг ҳарамга келиши канизлар учун катта ҳодиса, эрмак, ҳатто байрам, шунинг учун ҳам ҳовли юзида копток ўйнаб, яланг оёқ-яланг бош қувлашиб юрган қизлар уни кўриб олдига югуришади, кулги ва қийқириқ билан қарши олишади:

«Эсонмисиз! Эрингиз ўлмадими? Шаҳар йигитлари омонми?»— деб ҳазиллашишади. Гулшаннинг: «Бўлди, бўлди! Шўх байтал ўлгирлар!» деган хитобига: «Тўқ байтал! Тўқ байтал!» деб тегажоқлик қилишади. Кейин уни ҳам ўйинга тортишади ва Гулшан ютилганда «хиҳ, эшагим!» дейишиб, орқаси яғир бўлгунча устига минишиб ўйнашади. Кечаси эса базм қуришиб, мунгли лапарлар айтишади. Лекин ҳар бири бир йигитни бахтли қиладиган бу мазлумаларнинг гўзал базмини тўрт девордан бошқа ким кўради, шўх ва ғамгин лапарлари қайси йигитни шайдо қилади?... Йўқ, бу гўзал базмини, тўрт девор орасига қамалган парилар ўйинини уларнинг ўзларидан бошқа ҳеч ким томоша қилолмайди. Шунинг учун ҳам бу лапар ва ўйинлар қизларнинг дилини баттар қитиқлаб, ушалмас орзулари чинакам изтиробга айланади, шунинг учун ҳам базмдан кейин аламзада қизларнинг ҳазил-мутоибалари дағаллашади, «кўйлак ечар, ништон солар» каби шарм-ҳаёсиз ўйинлар бошланади.

Биринчи қарашда бир оз «яланғоч» туюлган бу саҳна хон саройида сил бўлиб ўлган қизлар ҳақидаги ҳар қанақа ҳикоядан ҳам қаттиқроқ таъсир этади кишига. Бу саҳифалар сизни титратмай иложи йўқ, чунки шафқатсиз реалистик куч билан ёзилган бу саҳналарда инсоннинг энг улуғ фожиаси — муҳаббат ва она бўлиш бахтидан умрбод маҳрум бўлган аёллар фожиаси бор!

* * *

«Меҳробдан чаён»ни бир неча марта ўқиганим ҳолда унинг «Қизиқлар» деган бобини фақат бир марта ўқидим, ўшанда ҳам охиригача зўрға етдик.

Билмадим, эҳтимол бу бобдаги қизиқларнинг қизиқчилиги ва аскияларини «эшитиб» завқланадиганлар бўлса бордир, лекин мен «томоғи остидаги чўғир қовундек бўқоқ говлаб ётган мулла Бахтиёрни, кир яктагидан бадани кўринган, бир қўли билан елкасини қашиб, иккинчиси билан иштонбоғини ушлаб олган Баҳром қизиқни кўз олдимга келтирганимда ижирганиб кетдим. Наҳот «бурни ўрнида юқорига қараб қурбақа ўрмалаган махлуқнинг ташқи қиёфасидан, хунуклик ва ифлосликда бир-бирдан ўтган бу қизиқларнинг: «бир пой кафшни еб қўйибсанлар-ку». Ёки: «Бўқоғинга кафшнинг ўкчаси тиқилиб қолипти-ку!» Ёки: «Сингли талоқ битни қочирдим-да!» каби аскияларидан завқлана олса киши?! Наҳот шундай «қизиқчи»ликдан завқ олган Худоёрхондай примитив одам Урта Осиёдай катта бир ўлкани ўн йиллар давомида идора қилган бўлса?! Бу фикр даҳшатга солади кишини. Ёзувчининг асл мақсади ҳам китобхонда худди шу фикрни уйғотиш бўлса керак.

* * *

Китобни ёпиб узоқ ўйга толаман: бу улкан ёзувчи ҳаёт бўлганда адабиётимиз яна қандай дурдоналар билан бойир эди?

Аброр ака

У киши саҳнадагина эмас, ҳаётда ҳам қуйиб қўйган Отелло эди. Эғнида эскироқ мовут пальто, ялангбош, деярли оқ ораламаган қалин жингалак сочлари бир оз тўзғиган Аброр ака аксарият театрдан чиқиб, Ҳадрага келар ва Шайхантовурга қараб пиёда қетар эди...

Унинг қиёфасида — яғриндор қомати, қийғир бурни, синчков нигоҳли ўткир кўзларида шоирона дард, бўлакча бир ўйчанлик акс этиб турарди. У йўловчиларнинг саломларига, «Ана, Аброр Ҳидоят!» деган шивир-шивирларига эътибор қилмас, ўз ўйлари билан банд, оҳиста одим ташлар эди. Мен кўрган пайтларимда Аброр ака бетоброқ эди. Баъзи бир обивателлар у кишининг шаънига майда гаплар тарқатарди. Лекин бу сиймонинг обрў-эътибори шу қадар баланд эдики, бу гаплар у кишининг қадрини тушириш у ёқда турсин, яна ҳам оширар эди. Унинг номи ҳаёт вақтидаёқ ажойиб афсоналар билан ўралган эди..

Аброр аканинг олтмиш йиллик тўйи. «Отелло» спектаклининг беш юзинчи марта қўйилиши!..

Аброр ака,— Отелло, эғнида қизил шоҳи кўйлак, беллида қизил шоҳи белбоғ, қулогига «тилла» исирға, қопқора чеҳрасида виқор, вазминлик, олижаноблик, тишлари ярқираб саҳнага кириб келди. Кириб келди-ю саҳна ҳам, театр ҳам эсимдан чиқди. Чунки кўз олдимда Аброр Ҳидоят эмас, ўша, Шекспирни илк бор ўқиганимда тасаввур этганим — Отелло турарди!

Унинг ҳар бир ҳаракати, Дездемонага тикилганда кўзларида порлаган чексиз муҳаббат, овозидаги титроқ: киборлар олдида ўзини тутиши, ўз қадрини билиши,

мардлиги — ҳамма-ҳаммаси менга таниш, худди мен тасаввур этган Отеллонинг ўзгинаси эди.

Мана, Отеллонинг бутун олижаноблигини, болаларга хос самимийлиги, поклигини очиб берувчи дастлабки саҳналар ўтиб, қалбига рашк чўғи тушди.

Одатда, танқидчилар бу саҳналар тўғрисида гапирганда Отеллони шерга, йўлбарсга ўхшатадилар. Лекин рашк азобида тўлганган Аброр Ҳидояттов шер ҳам эмас, йўлбарс ҳам эмас, саҳнада чарх урган бир чўғ, қизил шоҳи кўйлак ичида мавж урган олов, тафтига ҳеч ким бардош беролмайдиган бир аланга эди! Бу оташ, бу аланга кенг саҳнада жавлон урар, ҳамманн куйдирар, ёндирар, ўзи ҳам томошабин кўзи олдида ёниб боради...

Унинг овозида ҳам баҳор латофати, ҳам момақалди-роқ садолари, ҳам ўзбек ёзининг ҳарорати мужассам эди. Унинг инсон юрагидаги энг нозик тўйғуларни ифодалай оладиган, бир зумда юз хил оҳанг касб этадиган ажойиб овози-чи? Унинг таҳқирланган қалб фарёдларига тўла машҳур «ҳимм»лари-чи! Унинг Дездемона устида тўккан кўз ёшлари-чи! Йўқ, бу — томошабинни йиғлатиш учун моҳир актёр тўккан кўз ёшлар эмас, бу улуғ фожиага учраган улуғ инсоннинг—Отеллонинг кўз ёшлари эди! Зотан, Аброр аканинг «Отелло»сида томошабин йиғламас, чунки кишини кўз ёшидан ҳам зўр бир туйғу чулғаб олар, Аброр ака томошабинни ларзага солар эди.

Спектаклдан кейин, қарийб чорак соатли қарсақлардан сўнг, Аброр ака, эғнида Отеллонинг заррин тўни, Отелло гримида саҳнага чиқди.

Тинимсиз гулдурс қарсақлар остида уни санъаткор дўстлари, давлат арбоблари, адиблар, ташкилотлардан келган вакиллар табриклашди, мукофотлар, совғалар беришди.

Аброр ака, лабида билинар-билинимас табассум, улкан санъаткорлардагина бўладиган бўлакча бир вазминлик ва лоқайдлик билан мукофотларни олар, қарсақларга бош ирғабгина жавоб берар эди. У ўз қадрини яхши билар, бу ҳурмат-эҳтиромларга лойиқ эканига, шунга яраша хизмат қилганига имони комил, шунинг учун ҳам ўзини вазмин ва мағрур тутар эди.

Мен ҳам Ҳамза номидаги театр учун пьеса ёзган ёш драматург сифатида, артистларга қўшилиб саҳнага чиқ-

дим ва у кишининг қўлини олгани ёнига бордим. Бордим у ҳайратдан лол бўлиб қолдим: қаршимда бояги олов, қафасдан чиққан шер ўрнига, юзини чуқур ажин қоплаган, бутун кучи, юрагидаги бор эҳтиросни севиқли Отеллосига бериб «тамом бўлган», ҳорғин ва ожиз бир қария турар эди!..

Баҳром Раҳмонов

Ҳозир эсимда йўқ, эллик учинчи йилнинг охирикани, ё эллик тўртинчи йилнинг бошикани, Тошкентда «Юрак сирлари» комедиясига бағишланган катта мунозара бўлди.

«Юрак сирлари» ўша даврда томошабинлар орасида жуда катта муваффақият қозонган, бир неча ой давомида спектаклга билет олиш қийин бўлиб қолган эди.

Бу пьеса ўзбек драматургияси тарихида катта бўлмаसा ҳам ўз ўрнига эга. Лекин бир маҳаллар унинг бу қадар зўр муваффақият қозонгани бугун галати туюлиши мумкин. Бироқ таажжубланидиган жойи йўқ. Гап пьесанинг мавзуида. Пьеса оила ҳақида, эр-хотин, қайнана-келинь орасидаги англашилмовчиликлар, эскилик қолдиқларининг зарари тўғрисида эди. Уша даврда илғор партия ходими ва қолақ раис, консерватив бригадир ва прогрессив звено бошлиқларининг «квадрат-уялаб экиш» ҳақидаги тортишувларига бағишланган юзак пьесалар меъдасига теккан томошабин учун «Юрак сирлари» қувончли бир ҳодиса, катта янгилик эди. Шундай бир шодиёна пайтида газетада мунозарали бир мақола чиқиб қолди-ю, тортишув бошланиб кетди.

Ҳамза номидаги театр биносида бошланган мунозара бир кунда тугамай, иккинчи кунги Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида давом этди. Мунозарада гапирмаган бирор жон қолмади-ёв! Одатда катта баҳорларда юз берадиган бирёқламалик, бу мунозарада ҳам содир бўлди: деярли ҳеч ким пьесанинг камчилигини «кўрмади», кўрганлар авайлаб танқид қилди, кўпроқ танқидчининг «ноҳақлигини исботлаш»ни ўйлади.

Мен пьеса автори Баҳром Раҳмоновни танимас эдим. Мунозаранинг охирида минбарга қорачадан келган юмалоққина бир одам чиқди ва йўтала-йўтала, шоша-пиша гапира кетди. У кишининг танқид ҳақида нима деганлари унча эсимда йўқ, лекин бир гапи ёдимдан чиқмайди.

— «Юрак сирлари»нинг ҳаётий асар эканини бир нарса билан исбот қиламан: Сурмахоннинг кейинги ҳаётини кўрсатаман! У ҳам жамиятимизга керак, фойдали инсон бўла олишини исбот қиламан...

Сал ўтмай Муқимий номидаги театрда «Сурмахон» деган пьеса қўйилади, Пьесада Сурмахон чиндан ҳам «ўзгарар», эгаржабдуқ артелига ишга кириб, у ердаги ўғри-муттаҳамларни фош қилар эди.

...Баҳром аканинг янги пьесаси худди жаладан дарак берган момақалдироқдай, келажакда муаллифни кутаётган ижодий қийинчиликлардан дарак берди. Лекин бу ўринда мен аввало Баҳром аканинг инсоний хислатларини айтиб ўтмоқчиман.

Эллик еттинчи йилнинг ўрталарида бўлса керак Баҳром Раҳмонов Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раислигига сайланди.

Баҳром ака — ёзувчи меҳнатининг машаққатини тушунадиган, унинг қадрига етадиган яхши раҳбар, меҳрибон дўст, ширин сўз одам эди.

Ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди: адабиёт масалаларига бағишланган катта бир йиғинда, нотиқлардан бири менинг «Айтсам тилим куяди, айтмасам дилим...» деган пьесамни «ҳаётни қоралаб кўрсатувчи, бачкана асарлар» қаторида дўппослаб қолди. Эртасига газеталарнинг бирида нотиқнинг нутқи босилиб чиқди.

Мен «Айтсам тилим...»ни ҳеч қачон ўзимнинг ижодий муваффақиятим деб ҳисоблаган эмасман. Пьесанинг ўзига яраша нуқсонлари бор, лекин унинг «ҳаётни қоралаб кўрсатувчи, бачкана асарлар» қаторига киритилишига сира қўшилолмас эдим. Дилим хуфтон, уйда бошимни кўрпага буркаб ётган эдим, тўсатдан телефон жиринглаб қолди.

Баҳром ака!

— Одилжонмисиз? Нима қилиб ётибсиз, уйда? Кайфлар чатоқми дейман? Қўйинг бу гапларни? Союзга бир келиб кетинг, оғайни!

Бордим, Баҳром ака кулиб қарши олди:

— Хафа бўлганга ўхшайсиз-а?! Сизнинг ўрнингизда бўлсам мен ҳам хафа бўлардим. Сизга нисбатан адолатсизлик бўлди. Мен буни раҳбар ўртоқларга ҳам айтдим. Хафа бўлманг, пайти келади — бу хатони тўғрилаб юбарамиз, ука!

— Раҳмат, лекин газета...

— Газетанинг мухбири билан ҳам гаплашдим. Газета тузатиш беролмайди, албатта. Маслаҳат билан шу қарорга келдик: ҳозир Горький номидаги театр «Паранжи сирлари»ни саҳнага қўяпти. Сиз шу спектакль ҳақида яхши бир тақриз ёзасиз. Газета уни босади. Шу билан хато оз-моз бўлса-да тузатилади...

Гап мақолада эмас, союз раҳбарининг муомаласида эди, албатта. Мен у кишининг олдидан кўнглим тоғдай ўсиб чиқдим...

Баҳром аканинг Ҳамза номидаги театрда қўйилган сўнгги пьесасининг кўриги ҳануз эсимдан чиқмайди.

Баҳром ака, пьесанинг саҳнага чиқмаслигини олдиндан сезгандай, танаффус пайтларида папирос устига папирос тутатиб, ҳовлини ўйчан айланар, таниш-билишлар билан учрашганда ўзини хурсанд қилиб кўрсатишга тиришар, ҳазиллашган бўлар, кулар, лекин ташвиш чекаётгани, нотинч хаёллар гирдобида тўлғанаётгани аён кўриниб турар эди.

Пьеса ёмон йўлга кириб қолган ёшлар ҳақида эди. Ҳозир бу пьеса, балки катта мунозарага сабаб ҳам бўлмас эди. Лекин у пайтда адабиёт ҳақидаги, қаҳрамон ҳақидаги тушунчалар бирмунча бошқачароқ, торроқ эди.

Баҳром аканинг ташвиши бежиз эмас эди: кўриқдан кейин сўзга чиққан биринчи нотиқ асарни дабдала қилиб ташлади. Баҳром ака бу муваффақиятсизликдан сўнг ҳам тиришқоқлик билан ишлади, яна бир-иккита пьеса ёзди, лекин, афсуски, сал ўтмай касаллик у кишини орамиздан олиб кетди...

Михаил Светлов

Биринчи марта Михаил Светловни 1960 йилнинг ёзида, Ўзбекистонда рус адабиёти ўн кунлиги ўтаётган кунларда кўрганман.

У жуда озгин, чакка гўштлари ўйиб олингандай икки лунжи ичига ботиб кетган, энгаги олдинга чўзилган, узун қуш бурни бир томонга сал қийшайган бир чол, хуллас калом, мен хаёлан тасаввур этган — машҳур «Гренада»нинг машҳур муаллифига сира ўхшамас эди!

Лекин бу илк таассурот унинг гапларини эшитишим билан ўзгарди. Шоирнинг юпқа лабларидан, сал қисилган кўзларидан сира кулги аримас, гаплари, луқмалари шундай ўткир эдики, бирпасдан кейин унинг кексалигини эсингиздан чиқарар, нозик қочириқлари, истеҳзолга гаплари ва аскияларига мафтун бўлиб қолар эдингиз.

Ҳали-ҳали эсимда: ўн кунликнинг охириги куни Адабиётчилар уйида мунозара бўлди.

Бошда гап унча қовушавермади. Ўзбек адиблари тортинар, москвалик улкан ёзувчилар эса бизнинг савол беришимизни кутар эдилар. Шунда мен довруқ қозонган бир шоирнинг (даврада шоирнинг ўзи ҳам ўтирарди) бир шеъри тўғрисида савол бердим.

Бу шеърда севги ва иффат тўғрисида гап борарди.

Шоир ёмон йўлга кириб қолган бир хотинга мурожат қилиб, уни иффатли қизлардан юксак қўйишини, унинг учун иффатини йўқотмаган қизлардан кўра иффатсиз хотиннинг битта бўсаси аъло эканини изҳор этарди.

Шоир рўпарамда ўтиргани учунми, билмадим, қиза-

ра-қизара, бу шеър менга «ғалати» туюлганини гапира бошлаган эдим, кўз-қошларини бўяб олган бир жувон луқма гашлади:

— Ҳайронман, нега бу шеър сизга ёқмас экан? Менга, масалан, жуда-жуда ёқди. Боплаган шоир!

Мен довдираб қолиб:

— Билмадим... энди, эҳтимол...— деб каловланган эдим, ёнимда ўтирган бир танқидчи:

— Масала шундаки,— деди сўзимни бўлиб,— бу мунозарали шеър. Шоир бу шеърида обиватель ва мешчан табиат одамлар билан мунозара қилади... Сиз чиндан ҳам тушунмабсиз бу шеърга.

Танқидчининг бу гапидан кейин москвалик бир ёзувчи ҳам:

— Яхши шеър. Билмадим, сизга нега ёқмади экан?— деди. Мен ўзимни йўқотиб қўйдим.

— Билмадим,— дедим дудуқланиб.— Мен тушунмаман бўлмаса. Эҳтимол, бизнинг шарқ шеърятимизда уят, иффат деган нарсалар азалдан юксак қўйилгани учун, бунга ўрганиб қолганимиз учун шундай бўлгандир.

Ғапимни тугатмаган ҳам эдимки, Михаил Светлов кўзини қисиб кулимсиради:

— Сиз нега бунча довдирайсиз, дадилроқ гапиринг, ука!— деди.— Бу шеър ҳақидаги фикрингиз жуда тўғри! Бемаза шеър. Гап шундаки, шеърят гўзалликни, юксак туйгуларни, пок муҳаббатни куйлаши керак. Иффатини йўқотган қиз яхшими, ёки йўқотмаган қиз яхшими — бу шоирнинг иши эмас! Бу — акушерканинг иши, оғайни. Наҳотки, шоир акушерканинг ишини қилиб — иффати борми-йўқми деган масалаларни кавлаштириб юрса? Залда «гурр» кулги кўтарилди-ю, шу билан шеър ҳақидаги мунозара тугади.

Икки йилдан кейин Михаил Светлов билан «Советский писатель» нашриётида учрашиб қолдик.

У аввалгидан ҳам озган, кўзлари киртайиб, қуш бурни сўррайиб қолган, лекин ҳамон илгаригидай қувноқ, хушчақчақ эди. Шоир нашриёт директорининг қабулхонасида секретарь қизларга гап сотиб, кулдириб ўтирарди.

Мени кўриб, юзимга бир зум тикилди, сўнг, пешанасига йиғилган ажинлари ёзилиб жилмайди.

— Ҳа, шоир ва акушерка!.. Ушанда зап бопладинг-

да, огайни!— деди у, гўё бу гапни мен айтгандай.— Иф-
фатини йўқотган қиз яхшими, йўқотмаганими — шу ҳам
гап бўлди-ю! Акушерканинг ишига аралашмай ўз иши-
мизни қилайлик-да, дўстим!— Шоирнинг вазифаси мана
булардай гўзалларни, гўзалликни куйлаш. Тўғрими,
огайни?..

Т у ш

Илк ҳикоялар ёзиб юрган ўсмирлик чоғларим. Қизиқ воқеалар ўйлаб топишга уринаман, чиройли сўзлар ахтараман... «Қуёшнинг олтин нурлари дарахт япроқларини зар билан ўради, тубсиз осмоннинг мовий гумбази митти тилла сирғачаларга тўлди», каби жимжимадор жумлалар тузаман. Бу тасвирлар ўзимга ёқса ҳам, кўнглимнинг бир четида уларнинг аллақандай совуқлигини, ясамалигини, дилимдаги туйғуларимни ифода қилишга ожиз эканини сезиб, қийналаман, изтироб чекаман... Бир куни қўлимга «Ҳожимурод» тушди. Қиссанинг муқаддимаси, яъни «қирқ оғайни» ҳақидаги ҳикоя эмаликдай туюлди. Мен ундан «сакраб» ўтдим, ўтдиму повестнинг илк мисраларини ўқиб, ғалати бўлиб кетдим...

Менга шундай туюлдими, гўё Толстой олис чечен овулини эмас, бизнинг қишлоқни тасвирлаган. Кўз олдимга қишлоқ ўртасидаги мачит, мачитнинг ёнидан сойга буриладиган тор кўча келди. Кўчанинг икки томонидаги пастқам уйларнинг томларида чоллар боғ қўриб ётишади, кечқурунлари қирдан пода қайтади, борлиқни қўй-қўзиларнинг маъраши тўлдиради, мўрилардан тутун кўтарилиб, ҳавода тезак ҳиди бурқсийди. Худди Толстой тасвирлаган манзара!.. Назаримда, Ҳожимурод шу мачит томондан келиб, бизнинг тор кўчага бурилган, бурилгану, биринчи пастқам уйнинг томидаги чолни (бу уйнинг томида ёнғоғини қўриб доим баджаҳл бир чол ётарди) уйғотган...

Мени айниқса «тезакнинг қўланса ҳиди» деган сўзлар ҳайратга солади. Таниш манзараларни кўз олдимга келтирган, дилимда ажиб ҳислар уйғотган нарса ҳам шу

оддий сўзлар, азон айтган сўфининг овози, мўрилардан кўтарилган тутун ва тезакнинг қўланса ҳиди эди!..

Бу оддий сўзларнинг аллақандай теран сири бор эди. Бу сир сизни сеҳрлаб қўяр, кўз олдингизга олис ва нотаниш чечен овули эмас, ўз қишлоғингиз, болаликдан таниш манзаралар келишининг бир сабаби ҳам шу сеҳрда эди!

Китобни бир ўтиришда тугатдим. Ҳожимуроднинг ўлиmidан кўнглим вайрон, кўз ёшларимни қилт-қилт ютиб, хўроз қичқириқларига, итларнинг вовуллашига қулоқ солиб узоқ ётдим. Сўнг, китобнинг биринчи саҳифасидаги улуғвор чолнинг суратига, пахмоқ қошлар остидаги ўткир кўзларини китобхонга қадаб турган Толстойнинг суратига тикилдим. Бу суратни қайси рассом чизгани ҳозир эсимда йўқ. Шуниси эсимда борки, Толстойнинг узун соқолига, ажойиб дўнг пешонасига, қудрат ёғилиб турган миқти гавдасига, аллақандай шафқатсиз чехрасига тикилиб узоқ ётдим, хаёлимда эса ундан ёрдам тилар, фатво беришини илтижо қилардим... Уйқуга кетганимни билмай қолдим. Бир маҳал туш кўрибман. Тушимда... Толстой!

Эгнида ўша узун кўйлак, катта қадоқ қўлларини ингичка қамиш камарига суқиб, уйимизга секин кириб келган эмиш. Мени чақириб нимадир дедими, ё дегандай бўлдим, билмадим, ойимларнинг овозидан уйғониб кетдим. Тонг отган, ойим сизир соғишга киришган эдилар!

Мен Толстойдан, унинг менга айтадиган гаплари-ю, оқ йўл тилашидан айрилганимни сезиб, дод деб юборишимга оз қолди. Худди тушида олтиндан айрилган Афандидай кўзимни қайта юмдим. Йўқ, Толстойни қайтариб бўлмас эди!.. Ойимлардан ранжиб, анча тўлғаниб ётдим, кейин аста-секин ўзимни юпата бошладим: ахир Толстойнинг уйимизга кириб келгани, мени чақириб бир нима дегани рост-ку! Шошма. У менга нима деди? Келажакда ёзувчи бўлишимга ишора қилмадими?

Толстойнинг нима деганини эслаш қийин эди, лекин бора-бора у менга яхши гаплар айтгандай туюла бошлади, аста-секин ёзувчиликка фатво берганига ҳам ишона бошладим, назаримда, ҳатто бошимни ҳам силагандай бўлди...

Кўнглим сув ичгандай ёришиб, ўрнимдан турдим. Қувончдан ўзимни қаёққа қўйишимни билмас, тушимни би-

ровга тезроқ айтгим, қувончим билан ўртоқлашгим келарди.

Августнинг ўрталари эди. Мендан бир-икки ёш катта бир ўспирин билан «унинг исми ҳам Одил эди!» кун орагўза суғорар эдик. Уша куни бизнинг навбатимиз эди. Рост, Одил менинг «ёзувчилигимни», ёзган шеър ва ҳикояларимни тан олмас, лекин адабиётни яхши кўрар, китобни кўп ўқир, шу сабаб, иккимиз анча яқин эдик.

Мен боғимиздан чиқиб, пахтазорга буриладиган ёлғиз оёқ йўлга қадам қўйганимда, Одил ҳам етиб келди, қўл бериб кўришаркан:

— Ҳа, оғизлар қулоқда-ку?— деб пичинг қилди.

— Менга қара, Одил, бугун ғалати бир туш кўрдим,— дедим.— Кулмасанг айтиб бераман.

— Хўш, хўш?

— Мен бугун тушимда... Толстойни кўрдим.

— Шунақами?— Одил негадир кўзини кўзимдан узиб пахтазорга тикилди.— Хўш, кейин нима бўлди?

— Ҳа шу... Жа ажойиб одам экан!

— Сенга... ёзувчиликка фатво бергандир?

— Айтсам ишонмайсан-да! Лекин... чиндан ҳам... яхши гаплар айтди.

— Катта қўллари билан бошингни ҳам силагандир?

Бошқа пайтда бўлса-ку, мен унинг овозидаги кинояни сезар эдим, албатта, лекин шодлигим ичимга сиймай турган бир маҳалда буни пайқамадим.

— Ҳа, бошимни секин силади!

— Ҳа-ҳа-ҳа! Толстой бошини силаган эмиш! Ҳа-ҳа-ҳа! Орзуларингдан ўргилиб кетай!

Одилнинг заҳарли қаҳқаҳаси устимга қўйилган бир челақ совуқ сувдай таъсир этди. Уятдан ўзимни қаёққа яширишни билмай пахтазорга шўнғидим. Одилдан, одамлардан яшириниб кечқурунгача ёлғиз ишладим, айтган гапларимни унутиш учун, уятдан «қочиб қутулиш» учун бутун жон-жаҳдим билан ишладим, тушимни эса ҳеч қачон, ҳеч кимга айтмасликка қасам ичдим. Ўзим ҳам Толстойнинг буюклигини ўша куни тушундим-ов!.. Толстой шунчалик буюк эдики, уни ҳатто тушимда кўрдим дейиш ҳам нокамтаринлик ва мақтанчоқлик бўларди!..

М У Н Д А Р И Ж А

Ижод майдони (И. Гафуров) . . . 3

ҚИССАЛАР

Излайман 11

Матлуба 158

ҲИКОЯЛАР

Соқол 191

«Ўғил бола» хотин 199

Атаман 204

ЭТЮДЛАР

Гафур Гулом ижодхонасида 215

Абдулла Қодирийни ўқиганда 224

Аброр ака 240

Баҳром Раҳмонов 243

Михаил Светлов 246

Туш 249

Уа
Ў93

Ёкубов Одил.
Излайман. Қиссалар, ҳикоялар ва этюдлар.
Т., «Ёш гвардия», 1972.
256 б.

Якубов Адыл. Вечный поиск

Уа2
7-3-3

На узбекском языке

Адыл Якубов
ВЕЧНЫЙ ПОИСК

Повести, рассказы и этюды

Издательство „Ёш гвардия“ — Ташкент — 1972

Редактор Минҳожиддин Ҳайдаров
Рисом Э. Тушманова
Расмлар редактори К. Назаров
Техник редактор Л. Пузенко
Корректор М. Мирзаев

Босмахонага берилди 22/II—1972 й. Босишга рухсат этилди 12/V—1972 й. Формати 84×108^{1/2}. Босма листи 8,0. Шартли босма листи 13,44. Нашр. листи 12,94. Тиражи 45000. Қўғоз № 3.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети „Еш гвардия“ нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30, Шартнома 77—71.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриёти босмахонаси, Тошкент, „Правда Востока“ кўчаси, 26. Заказ 226. Баҳоси 48 т. Р06433.

**«ЁШ ГВАРДИЯ» НАШРИЁТИ ҚУЙИДАГИ
КИТОБЛАРНИ ЯҚИН КУНЛАРДА ЧОП ЭТАДИ:**

**Коллектив. Гулдаста (Ёшлар учун адабий-
бадний альманах).**

**Саида Зунунова. Бўйларингдан ўрги-
лай (Қисса ва ҳикоялар).**

Рустам Раҳмонов. Келин. (Қиссалар).

**Аббос Муҳиддин. Бетга айтганинг захри
йўқ. (Ҳажвий ҳикоялар).**

**Менгзиё Сафаров. Туриалар учади.
(Қисса ва ҳикоялар).**